

Саидбек Ҳасанов

НАВОИЙНИНГ
ЕТТИ
ТУҲФАСИ

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси
1991

83.3Уз
X 31

X $\frac{4702620201-140}{M352(04)-1991}$ 92-1991

© Ҳасанов С., 1991 й.

КИРИШ

Жаҳон адабиёти хазинасига бебаҳо дурдона бўлиб қўшилган классик мерос асрлар давомида авлодларни тарбиялаб келди ва бундан буён ҳам шундай улуғвор вазифани адо этаверади. Зеро, адабиёт тарихи мутахассислари зиммасига жаҳон классик адабиётини тадқиқ этиш орқали янги замон кишисини тарбиялашдай муқаддас вазифа қўйилган экан, улар энг аввало, ишни ўтмишдаги буюк сиймоларнинг бой меросларини замон хизматиغا йўналтирмоқ ва ўтмиш маданиятимиз тарихига ташна халқимизнинг талабларини қондирмоқдан бошламоқлари мақсадга мувофиқдир. Шу нуқтаи назардан олганда адабиётшуносларимиз олдида миллий адабиётларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва улар учун муштарак анъаналар тарихини илмий жиҳатдан ўрганмоқ, бу соҳада мавжуд бўлган қўл-ёзма манбаларни чуқур диққат билан тадқиқ этмоқ вазифалари ҳам кўндаланг бўлиб турипти. Айниқса, бу масала асрлар мобайнида урф-одатлари, дини, тарихи, маданияти, адабий анъаналари ва ҳатто муомала воситалари жиҳатидан умумийликка эга бўлган ўзбек, туркман, қозоқ, татар, қирғиз, озарбайжон, қорақалпоқ каби туркий ва форсигўй халқларнинг бой ва битмас-туганмас меросига бевосита алоқадордир. Шунинг учун биз бир миллат ижодкорининг иккинчи миллат ижодкорларига қай даражада таъсир ўтказганлигини, унинг ижодидан қандай баҳра олганлигини ва бу адабий анъаналар жараёни қай тарзда ривож топганлигини аниқлаш учун тадрижий равишда тарихга мурожаат этмоғимиз, миллий адабий манбаларни пухта ўрганмоғимиз керак. Шу жиҳатдан озарбайжон халқининг буюк шоири Низомий Ганжавийнинг ҳинд классик шоири Хусрав Деҳлавий ва улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ижодига, умуман, шарқ адабиётининг юзлаб вакилларига таъсир кўрсатганини, жуда кўп ижодкорлар унинг асарларидан руҳланиб асарлар ёзганликларини таъкидлаб ўтишнинг ўзи kifоядир.

Улуғ зотлар асарлари ҳамиша инсон тарбиясида катта аҳамият касб этиб келгани азалдан аён. Бобокалонимиз Алишер Навоий ҳам ана шундай буюк ижодкорлар сафидан мустаҳкам ўрин олган. Унинг асарлари инсонпарварлик, дўстлик, халқлар дўстлиги ғоялари билан суғорилган бўлиб, уларда ҳақиқий севги, адолат каби энг олий инсоний хислатлар ўзининг муносиб ифодасини топган. Инсонни улуғлаш ва севгини тараннум этиш Навоий ижодининг марказида турган энг ҳаётий мавзулардан биридир.

Алишер Навоий шахсияти ва унинг ижодига бўлган қизиқиш у ҳали ҳаётлигидаёқ бошланган эди. Ғоявий-бадий жиҳатдан юксак бўлган асарлари илгаридан қардош халқлар тилларига таржима қилиниб келган. Кейинчалик форс-тожик тилида ҳам Навоий асарлари ҳақида қатор илмий ишлар юзага кела бошлаган. Яқингача Ғарбий Европа адабиётшунослиги Навоий ижодига бефарқ қараб, унинг асарларини таржималардангина иборат деб янглиш тасаввурда бўлиб келди. Хорижда Навоий ижодига бўлган ҳаққоний муносабат 50-йиллардан кейин шаклланди. Мамлакатимизда эса, Навоий ҳаёти ва ижодини жиддий ўрганиш Улуғ Октябрь революциясидан кейингина бошланди. Буюк шоир ижодини ўрганиш билан машғул фан — навоийшунослик пайдо бўлди. Ҳозирги навоийшунослик шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш йўлида катта муваффақиятларни қўлга киритди. Навоий асарларининг илмий матнлари билан бир қаторда, шоирнинг ижоди бўйича катта монографик китоблар нашр қилинди. «Хамса»га кирган «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Садди Искандарий» каби дostonларнинг қиёсий-генетик тадқиқотлари юзага келдики, булар навоийшуносликнинг янги тараққиёт босқичига кўтарилганлигидан далолат беради. «Хамса» туркумига кирувчи дostonлардан «Ҳайратул-аброр» билан «Сабъаи сайёр» юзасидан тадқиқотлар олиб бориш эса навбатдаги вазифалардан бўлиб қолди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonи ҳақида махсус монографик иш ҳанузгача қилинмаган бўлса-да, шоирнинг бу асари тўғрисида маълум илмий аҳамиятга молик қатор мақола ва ишлар бажарилиб, уларнинг аксарият қисми журнал ва китобларда, вақтли матбуотда нашр этилган. Бу ишлар «Сабъаи сайёр» дostonи юзасидан махсус олиб бориладиган монографик илмий ишларга биринчи манба сифатида маълумотлар бериши билан ҳам қимматлидир. Шу жиҳатдан Низомий Ганжавийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал»), Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат

боғлари») ва Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» (Етти мусофир») дostonларини қиёсий-филологик жиҳатдан ўрганиш, уларнинг ўзига хос тарихий ва бадий тараққиёт йўллари аниқлаш биринчидан бу улуг зотларнинг ижодий-эстетик қарашларидаги умумийликни аниқлашга ёрдам берса, иккинчидан уларнинг асарларида анъанавий мавзунинг йўналиши, қаҳрамонлар силсиласининг ўзига хослиги ва ўз даврининг энг долзарб масалалари қай даражада ҳал этилганлигини аниқлаш имконини беради. Бундай изланишлар ҳар бир ижодкорнинг анъанавий мавзунини ёритишдаги ўзига хослиги ва адабиёт тарихида тутган ўрнини белгилашда ҳам катта аҳамият касб этиши табиийдир. Қолаверса, қиёсий-типологик тадқиқотнинг яна бир муҳим томони шундаки, унинг услублари орқали биз ҳар бир ижодкорнинг шарқда шаклланган анъаналарини қай даражада давом эттира олганлиги ва унинг ижодида миллийлик хусусиятлари қай йўсинда ўз ифодасини топганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Бу масаланинг ифодасини Низомий, Деҳлавий ва Навоийларнинг шарқ халқлари ўртасида шуҳрати кетган Баҳром Гўр мавзуи асосида яратган асарларини кўриб чиқиш орқали аниқлаш мумкин. Шунинг учун китобхонни, энг аввало, мавзунинг ўрганилиш тарихи билан яқиндан таништирмақ мақсадга мувофиқдир. Бундай ишларни шартли равишда икки гуруҳга бўлса бўлади:

Олиб борилган илмий ишларнинг биринчи тоифасига Низомий билан Хусрав Деҳлавийнинг Баҳром Гўр ҳақидаги дostonларининг ғоявий-бадий хусусиятлари, образлар силсиласига оид фикрлар ва бу иккала асарнинг ўзаро яқин ва муштарак жиҳатлари, шунингдек, сюжет чизиқларининг фарқлари ҳақидаги қимматли ва баъзан зиддиятли қарашлар қамраб олинган бўлса, иккинчи гуруҳга кирувчи тадқиқот ва мақолалар Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий «Хамса»ларини тадқиқ қилишга бағишланган. Уларда «Хамса»га кирган дostonлар, чунончи, Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonларининг умумий мазмуни, уларда келтирилган ҳикоялар таркиби, муаллифларнинг ўзаро ҳамкорлиги ва хамсачиликдаги анъаналарни қай даражада давом эттирганликлари ҳақида гап боради.

Маълумки, Баҳром Гўр ҳақидаги дostonлар Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридаги Сосонийлар шоҳи Баҳром У, яъни Яздигирднинг ўғли ҳаёти ва саргузаштлари тўғрисидаги ривоятлар асосига қурилган. Баҳром Гўр мавзуидаги асарларнинг дастлабки пайдо бўлиш куртаклари ҳақида

биринчи бўлиб Иосиф Орбели 1934 йил 29 майда СССР Фанлар академияси ва Эрмитаж томонидан ўтказилган тантанали мажлисда маъруза қилиб, бу сюжетнинг негизини грузин, арман, курд, форс-тожик ва туркий халқларнинг оғзаки ва ёзма ижодида шу кунгача сақланиб келган қадимги афсоналар билан боғлиқлиги ҳақида гапириб ўтган эди. Хусусан, олим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сида ўз ифодасини топган шоҳ Баҳром тўғрисидаги ҳикояларни тарихий ҳақиқат билан шоирнинг эстетик қарашлари замида вужудга келганлигини шунингдек, қизиқарли қадимий афсона ва ривоятлар чатишмаси асосида майдонга келган ижод маҳсули эканлигини таъкидлаган эди. Машҳур шарқшунос олим Е. Э. Бертэльс эса Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийларнинг Баҳром Гўр тўғрисидаги асарларини ўрганиб чиқиб, улар орасидаги катта фарқ, муаммоларнинг кўтарилиш ва ҳал этилиши нуқтаи назаридан хилма-хиллик мавжудлигини объектив илмий мулоҳазалар билан асослайди. Муаллиф «Сабъан сайёр» достонидаги яратилишида ўзидан олдинги салафларининг адабий анъаналарини давом эттириш билан бирга, ўз давридаги ҳаётий воқеалардан унумли истифода этиб, уларни дoston мавзуи билан моҳирона боғлаганлигини қайд этади.

Адабиётшунос олим Абдураҳмон Саъдий эса ўзининг мақолаларини Алишер Навоий достонининг асосий мазмунини ифода этиш, асар қаҳрамонлари характеристикасига тўхташ ва уларнинг қадимий куртакларини ўрганишга бағишлайди. Олимнинг Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти Ўзбекистон совет ёзувчилари архиви фондида сақланиб келаётган ҳужжатларида эса «Сабъан сайёр» достонидаги ижобий ва салбий қаҳрамонлар, дostonнинг композицион тузилиши ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган. Ўзбек адабиётшунос олими Олим Шарафутдинов ўзининг махсус мақоласини Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonини Низомийнинг «Ҳафт пайкар» ва Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonлари билан қиёсий ўрганиш мавзуга бағишлаб унда Баҳром Гўр образининг ўрганилиш тарихи, ижодкорларнинг ўз асарларини яратишда истифода этган манбалари ва дostonлар ўртасидаги фарқлар хусусида қисқача тўхтаб ўтган. Муаллиф Навоийнинг дostonи ҳақидаги мулоҳазаларида «Сабъан сайёр»ни ўзига хос мустақил оригинал бадий асар сифатида қарайди.

«Сабъан сайёр» дostonининг ўрганилиш тарихига назар

солар эканмиз, тадқиқотлар орасида профессор Фулом Каримовнинг ишлари ўқувчи диққатини ўзига тортади. Олим бу масалани Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридаги Баҳром Гўр билан боғлиқ бўлган эпизодларни синчиклаб ўрганишдан бошлайди. Сўнгра, «Шоҳнома»да келтирилган Сосонийлар подшоси Баҳромнинг тарихий саргузаштлари ва афсоналари заминида вужудга келган қизиқарли лавҳалар асосида «Ҳафт пайкар» достони устида тўхтайтиди. Муаллиф Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонини Низомий асари билан қиёслайтиди. Навоийнинг «Сабъаи сайёр»ини эса, ўз даврининг сиёсий-социал масалаларини кўтариб чиққан ўзига хос бадий асар деб баҳолайди. Муҳими шундаки, Ғ. Каримов мазкур ижодкорларнинг достонларига юқори баҳо берар экан, уларнинг ҳар бирини ўз даврининг долзарб масалаларини кўтариб чиққан ўлмас оригинал асарлар эканлигини алоҳида қайд қилади.

М. Салъе «Хамса» таркибига кирган достонлар ҳақида иш ёзган. У ўз тадқиқотини асарларнинг мазмунини баён қилишдан бошлайди, сўнгра Низомий ва Алишер Навоийнинг асарларини қиёслаб, улардаги муҳим фарқларни кўрсатиб ўтади, «Сабъаи сайёр»га ўзига хос йўналишга эга бўлган адабий обида деб қарайди. М. Салъе «Ўзбек адабиёти тарихидан очерклар» номли мақоласида бу мавзунинг кам ўрганилганлиги ва «Сабъаи сайёр» достонини ҳозирги адабиётшунослик фанининг энг охириги ютуқлари асосида чуқур илмий равишда ўрганиш, унинг адабиёт тарихида тутган ўрнини аниқлаш лозимлигига эътиборни қаратади. Бу масалани диққат билан ўрганиш, деб таъкидлайди М. Салъе, Алишер Навоийнинг эстетик қарашларидаги муҳим ва ҳали бизга номаълум бўлиб келган томонларини ҳам юзага чиқариш имкониятини беради. Тадқиқотчи «Сабъаи сайёр»нинг асосий сюжетининг юзага келиши ва унинг манбалари ҳақида фикр юритиб, уларни бой ўзбек фольклори ва шарқ халқлари оғзаки ва ёзма адабиётининг бой хазинаси заминида бунёд этилган бўлса керак, деган хулосага келади. Шундай манбалардан бири сифатида шарқда кенг тарқалган «Минг бир кеча» эртаги асос бўлган бўлиши мумкин, деган тахминни илгари суради.

Ойбек билан проф. А. Дейч ўзларининг «Навоийнинг қалб дафтари» китобида Навоий асарларининг ғоявий мазмуни, сюжет ва образлари ҳақида чуқур ва қизиқарли ҳикоя қилишган. Улар Алишер Навоийнинг «Хамса»сини авлодларнинг кўп асрлик фалсафий ва бадий тафаккури меваси бўлган бир бутун йирик асар деб ҳисоблайдилар.

Ириқ адабиётшунос олим Ҳомил Ёқубов ўз мақолаларида «Сабъан сайёр» асарини илмий таҳлил қилишга кўпроқ эътибор беради. Муаллифнинг катта хизмати шундан иборатки, у Баҳром Гўр мавзуйига бағишланган бошқа дostonлардан Навоийнинг ушбу дostonи нима билан фарқ қилишини одилона ҳал қилиб берган. Олим дostonда Навоий томонидан кўтарилган муаммоларни ҳар томонлама ва чуқур кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилади. Хусусан, Ҳ. Ёқубовнинг тўғри таъкидлашича, Навоий Баҳром Гўр образи орқали «Сабъан сайёр»да Ҳусайн Бойқаро шахсини акс эттириб, ўз замондоши бўлган шоҳнинг характери ва салбий хусусиятларини бадийлаштириш орқали уни ишрат-парастиликдан қайтаришга, одиллик ва инсонпарварликка даъват этади.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonини рус тилига таржима қилган С. Липкин китобнинг сўзбошисид асарнинг генезиси ҳақида мулоҳаза юритади ва дostonнинг илдизларини ҳинд-эрон халқларининг узоқ қадимиятига бориб тақаладиган афсоналаридан излаш керак деган тахминни айтади. Таржимон Фирдавсийнинг «Шоҳнома»-сид а ўзининг бадий ифодасини топган Баҳром образи бу ҳинд-эрон халқлари эътиқодларида мустаҳкам ўрин олган Веретрагн — чақмоқ ва момоқалди роқ худосининг аксидир,— деб таъкидлайди. У Навоий ва Хусрав Деҳлавийларнинг шу мавзуга бағишланган дostonларига ижодий муносабатда бўлишга ҳаракат қилганлигини шоирнинг бутун ижодига хос бўлган муҳим ҳолат деб қарайди.

Воҳид Зоҳидов эса Навоий дунёқарашининг асосий манбалари ҳақидаги мақоласид а шундай дейди: «Навоий ўзининг «Хамса»сид а Низомийга махсус боблар бағишлаган, унга мадҳиялар ўқийди, самимий муҳаббат изҳор этади, унинг номини кўкларга кўтаради. Лекин Навоий Ёлғиз Низомий бўлиб қолишни истамайди, янги давр талабларига ва халқ ҳамда ватан манфаатларига жуда ҳам яқиндан жавоб берадиган ва мос келадиган янги, оригинал бадий хазина яратишга киришади. У билан ижодий мусобақага киришади, айни замонда уни қудратли шер билиб, у билан тенг келиш осон иш эмаслигини эътироф этади:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ,

Тутойким қилди ўз жангини ранжа,
Неким урди анинг чапгига панжа.

Керак шер оллида ҳам шерн жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги.

Ўзини ҳам шер ҳисоблаб, шу жанг майдонига ташланади ва шаксиз бунда орзусига эришади. У ўзининг улуғвор адабий, фалсафий хазинасини қимматбаҳо жавоҳирлар билан безашда Низомий хазинасидан ижодий баҳраманд бўлди.

Навоий Низомий ҳақида сўзларкан, Ҳиндистонда яшаб ижод қилган машҳур шоир Хусрав Деҳлавийга ҳам жуда катта баҳо беради. Навоий ўзини Низомий билан Хусрав ўртасига қўяди. Хусрав билан эмас, Низомий билан «ким ўзар» жангига киришишга мажбурият ҳис этади. Лекин Деҳлавийни ҳам жуда катта моҳир санъаткор ҳисоб этади.

Олим «Сабъаи сайёр» достони ҳақида тўхталар экан, унда асарнинг ғоявий йўналиши ҳақида гапиради ва асосий диққатни образларнинг ички дунёси, маънавий қиёфаси ва характерини очиб беришдаги шоирнинг ижодкорлигини ёритишга қаратади.

1967 йилда Ойбекнинг архивидаги «Хамса»нинг асосий образлари мақоласи топилиб нашр этилган эди. Ана шу ишда адиб «Хамса»га кирган дostonлар билан бир қаторда «Сабъаи сайёр» даги айрим лавҳаларга тўхталиб ўтади. Хусусан, Ойбек, дostonнинг асосий мағзини ташкил этувчи севги мавзуи бутун жаҳон тан оладиган даражада шухрат тополмади, дostonда Хитой хирожининг эвазига сотиб олинган Дилоромга Баҳромнинг нимаси ёқиб қолди? Бу саволларга поэмада жавоб йўқ, деган фикрларни айтган эди.

«Сабъаи сайёр»даги Дилором образининг пасивлиги ҳақида навоийшунос олима Суйима Ғаниева ўз вақтида жуда маъқул фикрларни баён этган. Дилоромнинг воқеалар ривожидagi пасивлиги, деган эди олима, биринчидан, Дилоромнинг ўз севгилисига бўлган садоқати билан изоҳланса, иккинчидан, Баҳромнинг шафқатсиз, бераҳм ва бевафолигини кўрсатишдан иборат эди. Бошқа томондан бу пасивлик орқали улуг шоир гўё аёлларни ўз севгиларига муносиб кишиларни танлашга даъват этгандай туюлади.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони ҳақида йирик адабиётшунос олим И. Султонов ҳам ўзининг «Навоийнинг қалб дафтари» китобида йўл-йўлакай қимматли фикрларни гапириб ўтади. Хусусан, муаллифнинг Ашраф достони ҳақидаги фикрлари, «Сабъаи сайёр» ҳикоялари-

нинг манбалари ва шоирнинг новаторлигини алоҳида ўрганиш лозимлигини таъкидлайди.

Профессор Азиз Қажумов «Ишқ водийси чечаклари» китобини «Лайли ва Мажнун» билан «Сабъан сайёр» дostonларининг таҳлилига бағишлайди. «Сабъан сайёр» дostonини яратишдаги Навоийнинг асосий мақсадини шундай изоҳлайди: «Бу шоҳлик тарихини баён этиш эмас, балки, «Етти бўстон мажлис афрузи» тўғрисида ҳикоя қилмоқликдир... Ишқ ва ошиқликнинг шоҳ ва шоҳликдан баланд туражаниги Навоий ана шу мисолларда кўрсатади. Чин севги чин инсонийлик тимсолидир. Шоҳлик эса ўткинчи мартаба, шунинг учун у беҳуда. Шоҳликка интилиб ишқдан воз кечмоқ ҳаловатнинг гаровидир.

Шундай қилиб, Баҳром айрилик исканжасига тушгандан кейингина, Дилоромнинг ҳақиқий ошиғига айланади, ишқ кучи, қудратига асир бўлади. Эндиликдаги воқеаларда шоҳ Баҳром эмас, балки шоҳлик хомхаёлини бартараф этиб, ишқ иқтидорига бўйин эгган ошиқ Баҳром тўғрисида сўз боради».

Филология фанлари доктори Холид Расулов ҳам ушбу мавзу хусусида қимматли фикрлар баён этган. У ўзбек адабиётида эпик жанр тараққиёти тарихига экскурс қилар экан, Баҳром Гўр ҳақидаги дostonлар устида тадқиқот олиб боради, шарқ халқлари ва айниқса, Ўрта Осиё халқлари орасида кенг тарқалган бу афсонанинг илдизларини халқ оғзаки ижодидан излайди. Муаллифнинг бу соҳада олиб борган тадқиқотларининг муҳим томони шундан иборатки, унда Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоий ва бошқа ижодкорларнинг дostonларидаги инсон ва унинг маънавий камолотига бағишланган ҳикоялар халқ ижодининг сарчашмасидан олинганлиги далиллар асосида кўрсатилган.

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonининг бадий хусусиятларини мукамал ўрганиб чиққан олима С. Йўлдошева «Тарихи табарий», «Тарихи мулуки ажам» ва бошқа қатор манбалар асосида Баҳром Гўр образининг келиб чиқиши ва Хусрав Деҳлавийнинг дostonни яратишдаги асосий мақсадларини диққат билан тадқиқ этиб чиққан.

Хусусан, у Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт»ни яратишдаги асосий мақсадини қуйидагича таърифлайди: «Халқ орасида Баҳром образи жасоратли шоҳ, ўткир жангчи, овчи, айш-ишратга берилган қўли очиқ ҳукмдор, одил ва халққа яқин, бошқаларга ғамхўрлик қиладиган

киши сифатида тилга олинади. Бироқ, Амир Хусрав Деҳлавий ўзининг «Ҳашт биҳишт» достонида Баҳромни ана шундай қиёфада кўрсатмайди. Шоирнинг тасвирича, Баҳром яхши ҳоким бўлолмайди. Чунки у давлат ишлари билан бутунлай шуғулланмайди. Баҳром — ўткир жангчи ҳам эмас, адолатпарвар, ғамхўр ҳоким ҳам эмас. У руҳий ва жисмоний жиҳатдан ўз атрофидагилардан ажралиб турадиган кимса ҳам эмас. Қисқаси у — ўртамиёна одам. Балки Амир Хусрав Деҳлавий Баҳром Гўрни атайлаб шу тахлитда тасвирлаш билан ҳокимларнинг халққа яқин бўлиши лозимлигини таъкидламоқчидир, балки ҳукмдорларнинг оддий кишилардан фарқи йўқ, демоқчидир.

Шундай қилиб, Амир Хусрав Деҳлавий ўз достонида ҳокимларнинг адолатпарварлиги, билимдонлиги, ўз халқига ғамхўрлиги ғояларини олға суради. Бу ғоя эса ўша пайтларда Ҳиндистонда кенг тарқалган сўфийлик таълимотининг «барча одамлар худонинг олдида тенгдирлар» деган ғоясига анча яқин ва ҳамоҳангдир».

Н. Фанихўжаеванинг тадқиқотлари ҳам ўқувчи диққатини ўзига жалб қилади. Олима Навоий ҳикояларида бадий маҳорат масалалари мавзуга тўхталиб, улардаги рангбаранг образлар ҳақида чуқур мушоҳада қилади. «Сабъан сайёр» достонидаги ҳикоялар асосида Н. Фанихўжаева Навоий давр талабидан келиб чиқиб, ўтмиш анъанасига, халқ оғзаки ижодига суянган ҳолда масалага ижодий ёндошганлигини, натижада қатор янги образлар яратилиб, улар идеал характерга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Муаллиф Навоий ҳикояларида асосий диққат инсон образини яратишга қаратилганлигини, ана шу инсоннинг маънавий қиёфаси ва ички руҳий кечинмаларини моҳирлик билан очишда шоир бадийликдаги ҳамма воситалардан моҳирлик билан фойдаланганлигини ишончли далиллар орқали очиб беради. Н. Фанихўжаева ҳикояларнинг композицион тузилиши ва сюжетлардаги энг муҳим жиҳатлар юзасидан ҳам ўзининг илмий фикрларини баён этади. Хусусан бу ҳақда олима шундай дейди:

«Навоий ҳикоятларининг кўпчилиги биргина воқеа асосига қурилган. Бундай ҳикоятларда шоирнинг маҳорати шундаки, у ўқувчини ҳикоятнинг бошланишидаёқ сюжет ривожига олиб киради. Биргина воқеа асосига қурилган ҳикоятларда экспозиция жуда қисқа бўлиб, бунда ҳикоятдаги қаҳрамонлар, воқеанинг вақти ва ўрни билан таништирилади...»

Улар орасида бир неча воқеалар асосига қурилган ҳикоятлар ҳам бор. Бундай ҳикоятларда биргина асосий воқеа бўлиб, қолганлари ёрдамчи воқеа-ҳодисалар ҳисобланади. «Сабъаи сайёр» дostonида келтирилган етти ҳикоя мана шундай бир неча воқеани ўз ичига олган ҳикоятлардир.

М. Муҳиддиновнинг «Талқинларда оламча маъно» китобида ҳам Баҳром Гўр образи ва унинг билан боғлиқ бўлган бадий асарлар чуқур таҳлил этилади. Китоб муаллифи ушбу масаланинг ўрганилиш тарихига мукамал тўхтайди, бу ҳақдаги илмий мақолалар, тарихий манбаларни тафсилоти билан баён этишга ҳаракат қилади, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги Баҳром Гўр билан Озода ўртасидаги эпизоднинг Низомий «Ҳафт пайкар»ида, сўнгра Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonида ва Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарларида қай даражада акс эттирилганлигини тушунарли тилда баён этади. Дostonларнинг мазмуни, ўзига хослиги ва бир-бирларидан фарқ қиладиган томонлари М. Муҳиддиновнинг китобида катта қисми ташкил этган. Китобнинг аҳамияти яна шундан иборатки, унда муаллиф Навоий аъналарини давом эттирган ижодкорларнинг Баҳром Гўр мавзуидаги асарлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилади.

Профессор Б. Валихўжаев ўзининг «Эпик поэзия тарихидан» номли ишида «Хамса» тоифасидаги асарларда жанрлар эволюциясининг турли-туманлиги ҳақида гапирди. Табиийки, «Шоҳнома» яратилган даврдаги социал-сиёсий шароит «Хамса»лар яратилган даврдан тубдан фарқ қилган. Шунинг учун муаллиф Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си араб босқинчиларига қарши курашаётган халқларнинг мустақил давлат барпо қилиш йўлидаги ҳаракатларини ўзида ифодалаган бўлса, «Хамса»лар ягона марказлашган давлат барпо этишдаги феодал курашларининг бадий инъикосидир, деб тўғри баҳо беради. Дарҳақиқат, «Шоҳнома»да ўз даври воқеаларидан келиб чиқиб, асарда кўпроқ ватанпарварлик ғоялари кўтарилган, «Хамса» тоифасидаги дostonларда эса мазкур мавзулар билан бир қаторда севги мавзуи ҳам диққат марказида туради.

Б. Валихўжаев Е. Э. Бертельс ва Е. Э. Брагинскийларнинг нуқтаи назарини тасдиқлаб, «Хамса» тоифасидаги асарлар кўпроқ Фахриддин Гургонийнинг «Вис ва Ромин» асари аъналарининг давомига яқинроқдир, деган хулосага келади.

Профессор Н. Маллаевнинг «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» номли монографияси буюк шоир ижодиётининг халқчил негизини ўрганишга бағишланади. Муаллиф асарда инсон ва унинг севгиси, халқлар дўстлиги, Навоийнинг ижтимоий идеали, шоирнинг халқ анъаналаридан илҳомланганлиги ва ижодкорлиги каби масалалар юзасидан баҳс юритади. «Сабъаи сайёр»нинг ғоявий йўналиши ҳақида эса шундай дейди:

«Навоий асарларида золим ва жоҳил подшоларни танқид қилиш ва фош этиш ҳам адолат ва маърифат ғоясини тарғиб этишга, эл-юртнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган. Навоий Хусрав ва Баҳром каби подшолар образини яратишда муайян бир мақсадни кўзлайди. Хусрав — золим, мустабид ва худбин подшо... Баҳром зиддиятли характерга эга бўлган мураккаб образдир. Навоий бу образ қиёфасида бир-бирига қарама-қарши икки шахсни: одил подшо ва вафодор ошиқни, шу билан бирга, ўз ҳузур-ҳаловатига, шахсий кайфиятларига берилиб, эл-юртнинг аҳволи ва давлат ишларидан четлашган, ўз эҳтиросларига асир бўлган шуҳратпараст подшо ва худбин ошиқни тасвирлайди. «Навоий Баҳромнинг саргузашти ва, хусусан, унинг фожиали тақдири билан Хусайн Бойқарони ҳам, бошқа темурий шоҳ ва шаҳзодаларни ҳам огоҳлантирмоқчи, уларни машъум йўлдан қайтармоқчи бўлади».

Н. Маллаев ўзининг бошқа асарларида ҳам «Сабъаи сайёр» достони ҳақида тўхтаб ўтади ва унинг кам ўрганилганлигини гапириб, дostonдаги образлар занжири, ҳикоялар силсиласи, рақамлар ва ранглар олами ҳақида қимматли фикрларни баён этган. Олим Баҳром образининг генезиси асардаги космогоник мифлар ва асарнинг бадиияти юзасидан салмоқли илмий хулосалар қиладики, биз ана шу фикрларни ушбу ишда ижодий ривожлантиришга ҳаракат қиламиз.

Таниқли навоийшунос олим А. Ҳайитметов «Навоийнинг ижодий методи масалалари» ва «Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари» монографияларида ўзбек адабиётшунослигида муҳим ва долзарб ҳисобланувчи ижодий метод масалаларини Навоий ижодидаги адабий-танқидий материаллар асосида ёритиб беради. Муаллиф асосий эътиборни Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий «Хамса»ларидаги қатор ҳал қилиниши керак бўлган муаммоларга қаратиб, олимларимиз олдида турган улкан вазифаларни таъкидлайди.

Навоийнинг «Хамса» асари бўйича ёзилган ва ўқувчи-

лар диққатини ўзига жалб қиладиган ишлардан яна бири Т. Жалоловнинг «Хамса» талқинлари» китобчасидир. Муаллиф «Хамса»га кирган бошқа дostonлар қатори Навоий «Хамса»сининг тўртинчи дostonи «Сабъаи сайёр» тафсилоти устида ҳам тўхтаб ўтади. Т. Жалолов Навоий дostonининг моҳияти ҳақида қуйидагиларни айтади: «Хамса»даги бошқа дostonларда кўриб ўтганимиздек, бу дostonда ҳам ишқ-кўнгил хазинасининг бебаҳо жавҳари», кишиликнинг олижаноб бир фазилати сифатида таъриф ва тавсиф қилинади. Лекин севувчи билан севилувчининг камол топиши учун бир-бирини оташин муҳаббат билан севишгина етмайди. Ҳақиқий ошиқ ёлғиз маъшуқасинигина эмас, балки она халқини ҳам шундай эҳтирос билан севиши даркор. Маъшуқа ошиқ учун бутун кишиликнинг рамзи вазифасини ўтамоғи лозим. Мана шундагина муҳаббат ўзининг ҳақиқий маъносига эга бўлади.

Навоий, Баҳромнинг жамият муҳаббатидан ажралган яйдоқ муҳаббати қандай фалокатларга сабаб бўлганлигини кўрсатиб, ўзининг бу масалага бўлган муносабатини изоҳлайди; севгининг социал моҳиятини очиб беради».

Озарбайжон олими Юсуф-Зиё Ширвонийнинг «Навоий ва Низомий», «Ўзбек поэмасининг даҳоси» номли мақолаларида Низомий билан Навоийларнинг мазкур дostonларида жуда кўп ўхшашликлар топади ва «Ҳафт пайкар» билан «Сабъаи сайёр»да кўтарилган муаммоларни байналмиал аҳамиятга молик масалалар деб ҳисоблайди. У мазкур дostonлардаги қаҳрамонларнинг ўз улуғ идеаллари йўлида ажойиб ишларни бажарувчи олижаноб баҳодирлар эканликларини қайд этиб, Низомий билан Навоий ўз асарларида асосан даврнинг социал масалаларига ва давлат тузумига муносабатларини билдирганлар деган хулосага келади.

Л. Климович ўзининг «Алишер Навоий ва унинг «Сабъаи сайёр» дostonи» мақоласида, поэманинг қисқача мазмуни, Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий асарларидан унинг фарқи ва Ғарб адабиётида Навоийнинг ушбу дostonи асосида яратилган асарлар ҳақида гап юритади. Хусусан, «Сабъаи сайёр» таъсири остида яратилган ва улуғ немис шоири Иоганн Вольфганг Гётенинг асарида ёзилган қуйидаги мисраларни келтиради: «Сабъаи сайёр»нинг ёзилганига юз йил ҳам ўтар-ўтмас, дostonда баён этилган Баҳром Гўр билан Дилоромнинг тарихи талқини», Венецияда 1657 йили атальян тилида нашр этилган «Сарандиб шоҳининг уч ўғли ва уларнинг саргузаштлари» кито-

бида фойдаланилган эди. XVII асрда эса «Сабъаи сайёр» достонининг насрий баёни грузин тилида яратилди. XIX асрга келиб Навоий асарлари Фарбий Европа ва шунингдек Россияда чиқадиган ўқув хрестоматияларидан ўрин ола бошлади».

3. Сатторованинг аниқлашича, Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони Базелда немис тилида XVI асрдаёқ, Лейпцигда эса 1630 ва 1730 йилларда нашр қилинган экан.

Таниқли кавказшунос олим Б. Т. Руденко Нодар Цицишвилининг «Барам Гуриани» асарининг рус тилига қилинган таржимасига ёзган сўзбошисида, шоир истифода қилган манбаларни текширар экан, асарнинг сюжет ва композицион тузилишида Низомийнинг «Ҳафт пайкар»и, Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонларига жуда кўп ўхшашликлар борлигини аниқлайди. Айниқса, бу яқинлик Навоий достонига нисбатан кўпроқ экан.

1930 йилда профессор К. С. Кекелидзе «Али-Шир Навоий грузин адабиётида» мақоласини нашр эттирган. Унда XVII аср грузин шоири Нодар Цицишвилининг 1646—1656 йилларда ёзилган асари таҳлил қилинади. К. С. Кекелидзе-нинг аниқлашича, ушбу Баҳром Гўр мавзусига бағишланган шоир асарининг манбалари Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоий ва Ҳотифийларнинг достонларидир. Лекин булар ичида энг асослиси ва энг кўп истифода этилгани Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достони экан. Мақола муаллифи ўзининг хулосасида Нодар Цицишвили, Навоий достонидан озуқа олар экан, у ушбу достоннинг шу мавзудаги асарлар ичида унга энг маъқули эканлигини тўла онгли ва яхши тушунган ҳолда, «Навоийдек яна бошқа бир улуг ижодкорни тасаввур қилиш қийин, деб юксак баҳо берган эди», дейди.

Озарбайжонлик олима Ж. Нагиева «Адабий мерос» тўплами саҳифаларида чоп эттирган «Навоий ва XIX аср озарбайжон адабиёти» мақоласида Алишер Навоийнинг достони «Сабъаи сайёр»нинг озарбайжон адиблари ижодига таъсири масалаларини ёритиб берган.

Адабий таъсир нуқтаи назаридан Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонлари қиёсий-типологик томонларини пухта ўрганиб чиққан навоийшунос олим Ё. Исҳоқов мақоласи асосий диққат-эътиборни ижодкор асарларининг оригинал-лиги, уларнинг олдидаги мақсад ва вазифаларнинг ўзига

хослигини очиб беришга қаратилган. Навоийнинг ўз олдига қўйган мақсади ҳақида у шундай дейди:

«Масаланинг бошқа томони ҳам бор. Нима сабабдан Навоий Баҳром ҳақида янги маълумотлар қидириб топишга ҳаракат қилди? Бу масалани фақат Навоийнинг Баҳром образини яратишдан кўзда тутган мақсади, режалари билан изоҳлаш мумкин. Навоий бу дostonни ёзишга киришар экан, Баҳром ҳақидаги афсонани ўзбек тилида баён қилиш-нигина ўз олдига вазифа қилиб қўйган эмас, унинг вазифаси жиддийроқ эди: Баҳром образи ва унинг ҳақидаги ривоятлар ўз давридаги воқеаларнинг муҳим томонларини қамраб олиш, уларга ўз муносабатини билдириш Навоийнинг асосий мақсади эди. У Низомий ва Хусрав асарларига ана шу мақсад нуқтаи назаридан қаради ва шунинг учун ҳам уларнинг мазкур образини талқин этиш йўлини ўз вазифалари билан номувофиқ кўрди.

Шу боисдан ўз асарининг композицияси ва Баҳром образини такомиллаштириш устида жиддий иш олиб борди.

Муҳими шундаки, Навоий асарнинг хотима қисмида Баҳром образини яратишдан мақсади нимадан иборат эканлигига ҳам усталик билан ишора қилиб ўтади. У тушида Баҳром билан мулоқотда бўлади. Баҳром гапни Хусайн Бойқаро устига буради ва уни мақтаб, кўнгина сифатларини ўзига ўхшатади».

Е. Исҳоқов: «Навоийнинг Хусрав ижодига бўлган муносабатини (ҳам лирик ва ҳам эпик шоир сифатида) унинг ўз фикрлари ҳамда асарлари асосида кенг равишда ўрганиш, бир томондан, Навоийнинг ижодий эволюцияси ҳамда ўзбек ва тожик адабий алоқаларининг муҳим томонларини тўғри ўрганишга ёрдам берса, иккинчи томондан, форс-тожик шеърятининг тараққиёт босқичлари ва улардаги етакчи адабий тенденцияларни чуқурроқ ўрганиш ва тўғри баҳолашга имконият яратади, деган хулосага келади.

Баҳром Гўр ҳақидаги ишлар орасида ёш олим Б. Муртазоевнинг тадқиқотлари ҳам диққатга сазовордир. У Хусрав Деҳлавий ва Навоийнинг баҳромномаларини қиёсий ўрганишни фольклор материаллари ва халқ оғзаки ижодидан бошлайди. Олим асосий урғуни Хусрав Деҳлавийнинг Навоийга таъсири масалаларини ёритиш томонларига бериб, Баҳром образининг эволюцияси ҳақида янги, ҳали кам ўрганилган манбалар асосида қимматли илмий мулоҳазалар юритади.

Б. Муртазоев Хусрав Деҳлавий истифода этган манбаларни, ҳинд фольклори қадимий будда дини ёдгорлиги «Трипитака» («Уч қонун») афсонасига, учинчи ҳикоясининг сюжетини Яқин ва Урта Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган ва эронликларнинг «Шоҳ ва вазир», туркларнинг «Маликанинг эртаги» каби асарларда баён этилганлигини хабар қилади. Олим Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonларидаги ўхшаш сюжет, услуб ва образларнинг прототипларини аниқлашда, шунингдек анъана жараёни билан ижодкорнинг индивидуал хусусиятларини белгилашда қиёсий текшириш тадқиқотлар учун муҳим имкониятларни таъминлайди, деган фикрга келади.

Алишер Навоий «Хамса»сининг 500 йиллик юбилейи муносабати билан А. Ҳайитметов, А. Қаюмов, А. Абдуғафуров, Ё. Исҳоқов, М. Қодиров, Х. Расулов, Г. Расулова, Р. Қобулова, А. Эркинов, Г. Акромов, Н. Аҳмедов, Ё. Жўраев, А. Раҳмонов, Л. Серикова, М. Ҳамидова ва бошқаларнинг қатор китоб ва мақолалари нашр қилиндики, уларда ҳам мазкур мавзуга маълум даражада тўхталиб ўтилган.

Юқорида саналган аксарият ишларда Навоий дostonининг сюжет ва композицияси, образлар силсиласи, қисман генетик куртаклари ҳақида гап боради, кўтарилган у ёки бу муаммони ҳал қилиш жараёнида Навоийнинг Баҳром Гўр дostonи ҳақида йўл-йўлакай умумий тарздаги фикрлар баён этилади. Аммо шунини қайд этиш керакки, «Сабъаи сайёр» дostonининг генезиси, унинг ғоявий-бадий томонларини ҳал этишда ҳам қатор масалалар мавжуд. Шунуқтаи назардан Навоийнинг ушбу дostonини қиёсий типологик жиҳатдан ҳар томонлама чуқур ўрганиш навоийшуносликнинг ҳозирги энг муҳим вазифаларидан бири эканлигини ҳам қайд этиб ўтмоқ жойиздир.

Демак, Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonларини бир бутун комплекс сифатида ижодкорнинг тарихий, ижтимоий ва эстетик қарашларидан келиб чиқиб қиёсий-типологик жиҳатдан ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Чунинчи, бу ишни амалга оширишда, биринчидан, юқоридаги дostonларнинг генезисини аниқлаш, сюжет ва образлардаги ўхшаш ва умумий томонларини ўрганиш, иккинчидан, дostonларнинг ғоявий-бадий йўналиши ва композицион тузилишидаги фарқларни тадқиқ этиб, ҳар бир шоирнинг ғоявий-эстетик қарашлари ва бадий маҳоратини аниқлаш, қолаверса, Навоийнинг

«Сабъаи сайёр» дostonининг анъанавий «хамса»нависликдаги ўрнини белгилаш зарурдир.

Кенг китобхонлар оmmasига тақдим этилаётган ушбу китобчада Фирдавсий, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Навоий, қисман, Ашраф Марағоний баҳромномаларининг сюжет ва композицион тузилиши, Баҳром Гўр образининг эволюцион жараёни, дostonларга кирган ҳикояларнинг генетик негизи, ҳар бир ижодкорнинг бадий маҳорати масалаларига тўхталади, дostonлардаги умумийлик, анъана, ўзаро таъсир муаммолари, асарларнинг ўзига хослиги, гоъвий бадиияти таҳлил қилинади. Шарқ халқлари ўртасида кенг тарқалган Баҳром Гўр ҳақидаги афсоналар халқ ривоятлари ва турли тарихий ёзма манбалар ҳақида атрофлича маълумот берилади. Шунингдек, ушбу мавзунинг Шарқ халқлари ва қисман Ғарбда бу қадар кенг тарқалганлигининг сабаблари баён этилади, Баҳром Гўр ҳақидаги дostonларнинг генетик ривожланишининг сабаблари кўрсатилиб, ҳар бир ижодкорнинг адабиёт тарихида ўйнаган роли ва тутган ўрни белгиланади.

САРГУЗАШТНИНГ ЕРҚИН УЧҚУНЛАРИ

Ҳозирги замон қиёсий адабиётшунослигининг муҳим томонларидан бири анъанавий эпик дostonларнинг сюжет ва композицион тузилишини диққат билан батафсил ўрганишдан иборатдир. Бу масалани жиддий ўрганишнинг зарурийлиги айнан бир хил мавзудаги қатор дostonларнинг композицион тузилиши, принцип жиҳатидан турлитуманлиги ва ижодкорлар олдиларига қўйган вазифалардаги фарқлардан ҳам яққол кўриниб туради. Бундай турли-туманлик ва дostonлардаги ўзаро фарқларни энг аввало маълум тузум ёки тараққиёт босқичининг мафкураравий ва социал илдизлари, ўша тарихий даврнинг талаблари ва ҳар бир ижодкор шахсининг ижодий-эстетик қарашларидан изламоқ керак. Баҳром Гўр мавзуи билан боғланган Низомий Ганжавийнинг «Етти гўзал», Хусрав Деҳлавийнинг «Саккиз жаннат боғлари» ва Алишер Навоийнинг «Етти йўловчи» дostonларининг сюжет ва композицион тузилишини ўрганиб чиқиш маълум тарихий даврда ушбу мавзунинг секин-аста ўзгариб бориши тарихи билан яқиндан танишиш, ўрта аср феодал жамиятида турли миллий адабиётлар учун хос бўлган шoirларнинг ўзаро бир-бирларига яқин принциплари ва фарқ

қилувчи қарашларини аниқлаш имкониятини беради. Шунингдек, бундай тадқиқот анъана, ижодкорлик ва шоирларнинг поэтик маҳоратини белгилашда ҳам катта аҳамият касб этади.

Адабиётда Баҳром Гўр образини биринчилардан бўлиб мифологик ва тарихий-жанговарлик руҳидаги монументал асар яратган буюк сўз устаси Фирдавсий ижод қилди. У бу афсона асосида алоҳида асар яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган бўлса-да, «Шоҳнома»даги Баҳром Гўр шахсияти ҳақидаги ҳикоялар Шарқдаги юзлаб шоирларнинг диққатини ўзига жалб этди.

«Шоҳнома»даги афсоналарни ўрганган таниқли шарқшунос олим Ш. М. Шукуров асарнинг тузилишини диққат билан кузатиб чиқар экан, жаҳон халқлари маданияти тарихида бундай бадий-тарихий ёдгорликларнинг, адабий тақлидлар учун сабабчи бўлган мисолларнинг кўплигини айтиб ўтади. Муаллиф ана шундай ёзма обидалар қаторига Фирдавсийнинг кейинги аср халқларининг маънавий ва моддий маданияти тарихида ўзининг янги талқини ва инъикосини топган «Шоҳнома» дostonини ҳам киритиш мумкинлигини таъкидлайди.

Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги Баҳром Гўр образи билан боғлиқ бўлган сюжетни биринчи бўлиб Озарбайжоннинг буюк шоири Низомий қайта ишлаб, унга етти янги ҳикояни киритиб, шеърий оламида ўзининг беқиёс шуҳратини топган «Етти гўзал» номли оригинал бадий асарини яратди. Низомий асаридан сўнг, 200 йил ўтгач, «Етти гўзал»нинг асосий бадий рангини сақлаган ҳолда машҳур ҳинд шоири Хусрав Деҳлавий ўзининг шу мавзудаги «Саккиз жаннат боғлари» дostonини ёзади.

Хусрав Деҳлавийдан кейин, бир аср ўтгач, Баҳром Гўр ҳақидаги қизиқарли ушбу мавзуга улуғ ўзбек шоири Алишер Навоий ҳам қўл уради. Навоий ўзининг салафлари яратган дostonларни ҳар жиҳатдан чуқур ўрганиб, уларнинг асарларига танқидий нуқтаи назардан объектив ёндошади. Натижада буюк шоир ўзбек тилида бутунлай янги йўналишдаги ва мустақил қурилишга эга бўлган «Сабъан сайёр» номли дostonни яратган. Машҳур шарқшунос олим Е. Э. Бертельснинг таъкидлашича, бу асар Навоийнинг ҳаётлигидаёқ нафақат Шарқда, балки Фарбда ҳам тез орада шуҳрат топиб кенг тарқалган. «Сабъан сайёр»нинг бу қадар шуҳрат топганлиги унинг ғоявий юксаклиги, бадий жиҳатдан баркамоллиги билан боғлиқдир. Тадқиқотчилар шуни алоҳида таъкидлайдиларки, Алишер

Навой Баҳром Гўр ва Дилором ҳақидаги афсонанинг қолипловчи қисмини шундай усталик билан етти ҳикоя билан боғлаганки, натижада дoston бир бутун яхлит композицион тузилишдаги асар қиёфасига кирган. Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг асарларида эса; улар ўртасидаги ўзаро жузвий боғланиш узилиб қолган. Натижада қолипловчи қисм билан ҳикоялар, агар уларни бир-бирларидан ажратиб қаралса, алоҳида асардай бўлиб қолаверади ва улар мазмунининг ўзгаришига заррача ҳам таъсир кўрсатмайди. Навоийда эса бу боғланиш Дилоромни Баҳром чўлда ташлаб кетгандан кейинги тарихи еттинчи ҳикоя мазмунига киритилганлиги уни дostonнинг қолипловчи қисми билан чамбарчас боғлаб, асарнинг таркибий ажралмас қисмига айлантиради.

Шундай қилиб, Низомийнинг «Хамса»си кейинги аср шоирлари учун илҳом ва татаббуъ манбаи бўлиб қолди, жуда кўп шоирлар бу соҳада ўзларининг кучларини синая кўрдилар. Булар орасида энг кўзга кўринганлари ва асарлари энг юксак баҳога сазовор бўлганлари Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийлар эди.

Алишер Навоий ўзининг бир нечта асарларида салафи Ашраф Марағоний «Хамса»си ҳақида гапириб ўтади. Хусусан, шоир «Лайли ва Мажнун» дostonида у ҳақда шундай деб ёзади:

«Чун етти бу базмгоҳга Ашраф,
Бўлди ўзи хурдиға мушарраф».

«Мажолис ун-нафонс» асарида эса, Ашрафнинг «Хамса»сини қуйидагича баҳолайди:

«Мавлоно Ашраф — дарвешваш ва номуродшева киши эрди. Ва кийиз бўрк устиға қурчуқ чирмар эрди. Ва эл била дағи омизиши оз эрди. Кўпрак авқот «Хамса» татаббуъиға сарф қилур эрди; то ул китобни тугатур тавфиқи топти, воқеан ўз худию ҳолиға кўра ямон бормай-дур».

Алишер Навоий Ашраф номини «Муҳокамат ул-луғатин» асарида ҳам тилга олади:

«Яна чун «Сабъаи сайёра» расадин замирим боғлабтур. Ашраф «Ҳафт пайкар»нинг етти ҳўрвашини пешкашимга яроғлабтур».

Ўзбекистонда Ашрафнинг «Хамса»си шу вақтгача турли фикрларга сабабчи бўлиб келди. Ашраф «Хамса»сининг хамсачилик» ка қўшган ҳиссаси қандай? Нега На-

войи Ашраф ва унинг ижоди тўғрисида ўзининг кўп асарларида эслатиб ўтган? Нега навойишунослар шу чоққача Ашраф «Хамса»сини ўрганмай четлаб ўтишган. Балки, Навойи Ашраф ижодидан илҳом ва озуқа олгандир? Шунга ўхшаш саволларни кўплаб келтириш мумкин. Шунинг учун биз ушбу ишимизда қисман бўлса-да, Ашраф Марағойининг Бодлеан кутубхонасида сақланаётган мазкур қўлёзмасининг бизга Тоҳир Муҳаррамов тақдим этган микрофильми асосида унинг «Хамса»сига кирган тўртинчи дostonи «Ҳафт авранг» (Етти тахт») дostonи мазмунини ва у ҳақдаги айрим мулоҳазаларимизни баён эта-миз¹.

Табиийки, Ашрафнинг «Ҳафт авранг» дostonи алоҳида тадқиқот доираси бўлмоғи керак. Ушбу китобчада айтилган Ашраф асари ҳақидаги кузатишларимиз зора қисман бўлса-да, юқоридаги фикрларни ойдинлаштиришга хизмат қилса, деб ўйлаймиз.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ашраф Марағойи XV асрнинг кўзга кўринган шоирларидан бири бўлган. У «Унвон уш-шабоб», «Хайр ул-умр», «Бағият ус-солиҳат», «Мужаддат ут-тажаллиёт» номли тўрт девон ва бошқа асарларнинг муаллифидир. Ашраф Марағойининг ҳаёти ва ижоди кам ўрганилган. Унинг бирорта ҳам асари ҳанузгача на бизда, на хорижда нашр этилган. Шунинг учун Ашраф Марағойининг бой меросини ўрганиш илм-фан учун маълум аҳамият касб этади. Ашраф Марағойи ҳақида қисқача маълумот озарбайжонлик олим Тоҳир Муҳаррамовнинг «Ашраф Марағойи ва унинг ноёб «Хамса»сининг қўлёзмаси ҳақида» мақоласида эълон қилинган. Оғзаки суҳбатлардан шу нарса маълум бўлдики, унинг «Хамса»сининг нашрини мазкур олим тайёрламоқда экан.

Ашрафнинг тўлиқ исми ибн ал-Ҳасан ал-Марағойи ат-Табризий. У ўз шеърларини Ашраф тахаллуси билан ёзган. Ашрафнинг туғилган йили номаълум. Унинг вафоти ҳақидаги маълумотлар ҳам турлича. Айрим манбаларда Ашраф ҳижрий 864 (1460) йилда вафот этганлиги кўрсатилса, бошқаларида ҳижрий 854 (1450) йилга ишора қилинган. Ашраф Табрзда вафот этган.

Ашраф Қорақуюли ҳукмдори Шаҳаншоҳнинг ўғли Пир-

¹ Аслида бу фикрни бизга навойишунос олим, профессор А. Ҳайитметов берган.

будғали шахзоданинг яқинларидан бири бўлиб, маълум муддат унинг хизматида Бағдодда яшаган. 1457 йилда Пирбудғали ўз отаси томонидан қатл этилганидан сўнг, шоирнинг соғлиги қаттиқ оғирлашиб ўша йилиёқ Табризга қайтиб келган ва шу ерда вафот этган.

Ашраф Марағойининг «Хамса»си ҳақидаги маълумотлар Муҳаммад Тарбият ва Ҳожи Ҳусайн Нахчивоний асарларида баён этилган. Мазкур тарихий асарларда Ашраф Марағойининг дostonлари ва асарларининг номларигина келтирилган. Лекин Муҳаммад Тарбиятнинг таъкидлашича, у ҳақдаги кенгроқ маълумот Авҳадийнинг «Маърифат ул-ошиқин», Иброҳимнинг «Сухуфи Иброҳим» ва Волаи Доғистонийнинг «Риёз уш-шуаро» асарларида келтирилган.

Ҳозирча фанда Ашраф «Хамса»сининг яккаю-ягона мўътабар нусхаси 875 рақами билан Англиянинг Бодлеан кутубхонасида сақланаётгани бизга маълум. Бу нусха ҳижрий 861 (1457) йил Низом бин Али ал-Микалий ал-Бухорий котиб томонидан настаълиқ хатида кўчирилган бўлиб, 492 саҳифани ўз ичига олади.

Ашраф Марағойининг «Хамса»си 23630 байтдан иборат бўлиб, унга қуйидаги дostonлар кирган:

1. «Минҳож ул-аброр»—4260 байтдан иборат. Ҳижрий 832 (1428) йил тугалланиб, Низомийнинг «Махзан ул-асрор»ига татаббуъ сифатида ёзилган. Низомийнинг дostonидан фарқли ўлароқ, Ашраф асарида 21 мақолат ва ҳар бир мақолатдан сўнг бир шеърий ҳикоя келтирилади.

2. «Риёз ул-ошиқин»—7713 байт. Ҳижрий 842 (1432) йил ёзилган. Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonига татаббуъ.

3. «Ишқнома»—3338 байтдан иборат. Ҳижрий 842 (1438) йилда ёзилган. Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»ига татаббуъ.

Низомий дostonидан сюжет ва композицион тузилиши жиҳатидан фарқ қилади. Ашраф дostonидаги эпик лавҳалар орасига ғазаллар ҳам киритилган.

4. «Ҳафт авранг» («Етти тахт») — 3775 байт. Ҳижрий 844 (1440) йилда ёзилган. Низомийнинг «Ҳафт пайкар»ига татаббуъ.

5. «Зафарнома»—4544 байтдан иборат. Ҳижрий 848 (1444) йилда Шоҳрухга (1405—1447) бағишланган. Низомийнинг «Искандарнома» сига татаббуъ.

Низомий «Хамса»сига татаббуъ қилиб «Хамса» яратган шоирлардан яна бири Хожа Қирмоний (Султон Абусаид

мирзога бағишлаб ёзган), Шоҳрух замонида яшаб ижод этган Жамолийларни ҳам айтиб ўтмоқ жоиздир.

Жамолийнинг «Хамса»сига кирган тўртинчи дostonи «Ҳафт авранг» («Етти тахт»), Ғ. Ю. Алиевнинг таъкидлашича ўзининг улуг замондоши Абдурахмон Жомийнинг кучли таъсири остида ёзилган.

Маълумки, Абдурахмон Жомий ҳам Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг «Хамса»ларига татаббуъ қилиб асарлар яратган. Е. Э. Бертельснинг айтишича, Жомийнинг «Субҳат ул-аброр» дostonи Низомийнинг «Ҳафт пайкар»ига татаббуъ қилинмоғи керак бўлган, лекин Абдурахмон Жомийнинг сўфиёна дунёқарашига кўра у эртақлар айтиб ўтиришни ўзига эп кўрмай, бу ишга киришишдан воз кечган. Чунончи, у «Хамса»сининг охириги қисмида эртақларни ўз ичига олган сюжетли дostonларга ўзининг муносабатини билдириб ўтган. Жомий очиқдан-очиқ эртақлар айтиб ўтириш унинг иши эмаслигини ва шунинг учун Низомийнинг «Ҳафт пайкар»ига тақлидан асар яратиб, вақтни беҳуда кетказмаганлигини, бундай енгил-елпи эртақлар ўрнига мавзу доираси кенг бўлган сўфиёна руҳдаги иккинчи дostonини ёзганлигини айтади.

Форс-тожик шоири Абдуллоҳ Ҳотифий ҳам Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг дostonларига татаббуъ қилиб асарлар ёзган. «Ширин ва Хусрав» дostonини эса Абдурахмон Жомий маслаҳатига кўра Алишер Навоийга бағишлаган. Баҳром Гўр мавзуга бағишлаб Ҳотифий ҳам «Ҳафт манзар» поэмасини ёзган. Тадқиқотчиларнинг аксарияти Ҳотифий ўз «Хамса»сини тугата олмаган, унинг қаламига тўрт дostonгина мансуб деган фикрни айтадилар. Шунга қарамай Ҳотифийнинг «хамса»чиликка қўшган ҳиссаси буюқдир. У форс-тожик ва туркий тиллар адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўшган улкан санъаткор эканлиги кўпчилик томонидан эътироф этилган.

XIV—XV асрларда яшаб ижод этган форс-тожик шоири Қотибий ҳам «Хамса» ёзишга қўл урган. У «хамса» туркумига кирувчи уч дostonни ёзиб тугатишга улгурган. «Гулшан ул-аброр» Махзан ул-асрор»га жавоб сифатида «Лайли ва Мажнун» «Лайли ва Мажнун»га жавоб тариқасида, «Баҳром ва Гуландом» эса «Хусрав ва Ширин»га жавобан битилгандир.

Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида Низомий ва Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса»ларини маъқул кўрмаган Мавлоно Абдуллонинг ҳам «Ҳафт пайкар» ном-

ли асар ёзганлиги эслатиб ўтилади. Навоий унинг асари ҳақида гапирар экан, бундай буюк шоирларнинг ажойиб асарларини тан олмаган ижодкорнинг дostonига тўғри баҳо беришга бу мажлисда энг фақир ва заифлардан бўлмиш биз ожиздурмиз, дейди.

Хулоса қилиб айтганда, Мавлоно Абдулло «Хамса»си ҳозирча бизга номаълум бўлиб келмоқда. Абдулло Хотифий «Хамса»си тугал эмас, Жамолий «Хамса»сининг қўл-ёзмалари ватанимиз фондларида борлиги ҳақида маълумотларга эга эмасмиз. Абдураҳмон Жомий эса бу мавзуда асар яратмаган. Котибийнинг «Хамса»сида Баҳром Гўр мавзуидаги дoston мавжуд эмас. Демак, юқоридагилардан, дostonларни қиёсий ўрганмоқ учун Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonлари реал ва имконият доирасидаги тадқиқот объектларидир. Бундан ташқари, мазкур даҳоларнинг «Хамса»лари илгари таъкидлаб ўтганимиздек, хамсачиликда тан олинган энг машҳур ва ўрта аср Шарқ адабиётида муносиб ўринни эгаллаб келган асарлардир.

Ҳар уччала дoston — Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Навоийнинг «Сабъаи сайёр» асарлари бисмилло билан бошланиб, сўнгра шарқ китобларига хос бўлган анъанавий кириш қисмлари — ҳамд ва наът келади.

Низомийнинг «Етти гўзал» дostonида наът билан асосий қисм оралиғида асарнинг яратилиш сабаблари, китобнинг ёзилишига сабабчи бўлган ҳоким Аловуддин Арслон ҳақидаги қисм, бадий сўзнинг улуғлиги ва қудрати, шунингдек шоирнинг ўз ўғли Муҳаммадга айтилган насиҳатларни ўз ичига олган боблар мавжуд.

Хусрав Деҳлавийнинг «Саккиз жаннат боблари» дostonининг кириш қисмида, Низомий поэмасида келтирилган бадий сўзнинг аҳамияти ва қудрати ҳақидаги боб йўқ, лекин Муъиддин Чиштий (1236 й. вафот этган) томонидан асос солинган ва сўфизмнинг ўша даврида шўҳрат топган чиштия тариқатининг раҳнамоси ва Амир Хусрав Деҳлавийнинг устози Шайх Низомиддин авлиё мадҳ этилган боб мавжуд.

Хусрав дostonининг кириш қисмида Султон Аловуддин Муҳаммадшоҳни мадҳ этиш учун икки боб ажратилган. Асарда Низомийдаги каби насиҳат боби мавжуд, лекин у шоирнинг қизи Афифага бағишланган.

Ашраф Марағойининг дostonида ҳамд ва наътдан кейин, Баҳром ҳақидаги афсонадан илгари Султон Едгор

Муҳаммад ва инсон қадр-қимматига бағишланган боблар баён этилади. Сўнгра дostonнинг ёзилиш сабаби ҳақидаги бобда шоирнинг бадиий сўзга бўлган муносабати билдирилган. Хусусан дostonнинг яратилиш сабаблари ҳақида Ашраф шундай деб ёзади:

Ин дам аз подшоҳ ёд кунам,
Рухи Баҳром Гўр шод кунам.
Аз жаҳони даврон бaсе буданд,
Ки гирифтанд мулку бахшуданд,
Лек ҳаргиз бадастёре бар тахт,
Подшоҳе чу ў нашўд бар тахт,
Ҳар че омад зарҳуш рост,
Баҳси таърихи шаҳриёр аст.
Қиссан ишқу ақлу бухлу карам,
Қиссан узлу ишқу зулму ситам.
Аҳли тарих к-аз замон гўянд,
Ҳама зи ахлоқи хусравон гўянд,
Ман ҳам аз баҳрҳон Баҳромни,
Гавҳари хешро томми.
Расм набиёр номҳон кўҳан,
Нав кунам ҳам ба итмоми суҳан.
Қасри қайсар фиреб пардозам,
Ранги мақсуран эрам созам.
Бонуйи ҳар яке бизебойи.
Қарда ҳар ҳафт дар Дилоройе.
Чун ҳикояти гузор башаш,
Диҳам аз ҳафт зи гул тазйинаш.

Яъни:

Шу дамда шаҳзодани эслаб,
Баҳром Гўрнинг руҳини шод қилгим келди.
Улар жаҳонда давр сурдилар,
Қўлга киритган молу мулкларини бахшида қилдилар.
Лекин ҳар ҳолда ўзларига қарашли мулкда
Шоҳликни тахтда ўтириш учунгина қилмадилар.
Ҳар қанча олтин бўлса, тўғриликка сарф бўлди.
Подшоҳ тарих муҳокамасида бўлди.
Ишқ, ақл, бахиллик ва карам қиссасини,
Адолат, ишқу зулму ситам қиссасини
Тарих аҳли қадимдан бери сўзлайдилар,
Ҳама подшоҳларнинг ахлоқи ҳақида гапирадилар.
Мен ҳам Баҳромнинг саргузаштларини,
Унинг том маънодаги гавҳарини,

Анъанага биноан қадимий номларини
Янгилаб, сўзни бағишлаб, уни итмом қилмоқчиман.
Подшоҳнинг қасрини фирибгарлик билан безаб,
Эрам боғининг маълум ранглари билан созлайман.
Унинг асосига етти тахт жойланиб,
Атрофида етти само ва унинг қолипловчи (ҳикояси)
тартиб берилади.

Уларнинг ҳар бирида бир гўзал бону,
Ҳафтанинг ҳар куни ўзининг маъшуқи билан бўлади.
Бир ҳикоя тугагач, иккинчисини бошлашдан олдин,
Етти рангнинг бирини, уни зийнатлаш учун берилади.¹

Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида ҳам Хусрав Деҳлавийникидаги каби, устозни, яъни Абдурахмон Жомийни, шунингдек Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonлариди ҳоким мадҳ этилганидек, султон Ҳусайн Бойқарони мадҳ этишга бағишланган боблар бор. Лекин ҳокимни мадҳ этувчи боб Хусравникидан фарқли ўлароқ Навоийда бир бобдан иборатдир.

Булардан ташқари, Алишер Навоий Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида мавжуд бўлмаган яна бир бобни ўз асарига киритган. Унда шоир Султон Ҳусайн Бойқаронинг хотини Хадича бегимни мадҳ этади. Бу боб шакл жиҳатдан Хадича бегимга бағишланган бўлса-да, аслида унда Хусрав Деҳлавийдаги каби аёлларнинг қадрқиммати, ифпати улуғланади.

Алишер Навоий сўзнинг қудратига бағишлаб икки боб ажратган. Биринчи бобда бадий сўзнинг моҳияти ҳақида, иккинчисида эса, назмнинг насрдан афзаллиги ҳақида гап бориб, шу муносабат билан Низомий ва Хусрав Деҳлавий каби буюк сўз санъаткорлари улуғланади. Бу бобларнинг катта аҳамияти шундан иборатки, уларда Алишер Навоий бадий тил ва сўз санъатига нисбатан ўзининг фалсафий қарашларини, эстетик принципларини баён қилади. «Сабъаи сайёр» дostonининг кириш қисмига булардан ташқари яна икки боб киритилган. Навоий уларда ўз салафларининг дostonларида буюк сўз усталарига хос бўлган эътиборсизлик туфайли йўл қўйилган айрим камчиликлар ҳақида гапириб, дostonга киритган ўзгартишларини қайд этади. Навоий уларнинг асарларида, энг аввало, ишқ моясининг йўқлиги, Баҳромдек маишатпараст ва худбин подшоҳнинг мадҳ этилиши, маст-аласт Баҳром-

¹ Ашраф Марағоний. Бодлеян кутубхонаси. Сақл. рақ. 875, 3-б.

нинг ухлаш учун ишқ-муҳаббатга яратилган гўзал парию пайкарлар — шоҳ қизлари томонидан эртақ айттирилишини дostonлардаги энг асосий камчиликлардан деб ҳисоблайди. Уларнинг биринчи камчиликлари ҳақида Навоий шундай деб ёзади:

Ул иков устоди моҳир эди,
Ким маҳорат аларда зоҳир эди.
Чун тузуб бу бисот ўтмишлар,
Қилмайин эҳтиёт ўтмишлар.
Мен дейолмонки саҳвлар тушмиш,
Беҳабар тушмиш, ул агар тушмиш,
Ким бу дафтарки, бердилар минг зеб,
Боштин то оёқ фусуну фиреб.
Ясағанда бу турфа афсона,
Ҳазмдин айлаб ўзни бегона.
Неча навъ ишни қилдилар тақсир.
Гар тутарсен қулоқ қилай тақрир.
Бирн буким, йўқ анда мояи дард,
Қилдилар ишқ сўзидин ани фард.
Ким биров меҳридин бари бўлғай,
Боқма, гар меҳри ховарий бўлғай!
Бўлса тарих аларға гар матлуб,
Анда сўз боғламоқ эмастур ҳўб.
Сўз ясардин чу толти пироя,
Ишқдин хуштур анда сармоя.
Ким кўнгулга ўти асар қилғай,
Жонға куйдурмаги хабар қилғай.¹

Алишер Навоий дostonнинг асоси ишқ-муҳаббат мавзун асосига қурилмоғи керак, шундагина асар ўқувчининг дилига ўт бериши, акс ҳолда қанча узундан-узун ҳикоялар айтиш, беҳуда вақтни сарф қилиш билан баробардир, деб таъкидлайди. Навоий маишатга берилган, давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйган, вақтини ов билан беҳуда ўтказаётган шоҳ Баҳромни мадҳ этиш учун асар ёзиш шартмиди, деб уларнинг иккинчи камчиликларини шундай баён этади:

Бўлди фарзан бу навъ бул ажаб иш,
Бул ажаброқ яна бу иш бўлмиш.

¹ Сабъан сайёр, 31-б.

Ким мунунгдек ики ваҳиди замон,
 Ҳар бири ўз вақтида фариди замон,
 Бўйла нодон учун ёзиб авсоф.
 Анга қилдилар ўзларин вассоф.
 Мадҳини беҳисоб ёзгайлар,
 Балки мавзун китоб ёзгайлар.
 Ҳар бири ул назмида кўруб кўп ранж,
 Қилгай ўз «Панж ганжи»дин бир ганж,
 Олло-олло не ганж бўлгайбу,
 Сарбасар элга ранж бўлгай бу,
 Бўла олмас бу иш магар бу тавр,
 Ки десанг ул ики яғонаи давр.

Шундай қилиб, Алишер Навоий куну тун айш-ишрат билан вақтини беҳуда ўтказувчи, ичкилик, ов, маишат билан телбаликка чолишган шоҳ Баҳромни мадҳ этиб достон яратишларини Низомий билан Хусрав Деҳлавийлардек буюк устозларга номуносиб иш деб таърифлайди.

Е. Э. Бертельс Алишер Навоийнинг бу фикрига тўла қўшилмаган ҳолда, Навоий Низомий поэмаси хусусида айтган камчиликларни унчалик тўғри эмас, чунки Низомий асаридаги Баҳром образи қатор фожиавий ҳолатлардан сўнг мукамал ҳоким тоифаси даражасига кўтарилади, деган ўзининг нуқтаи назарини баён этади.

Е. Э. Бертельснинг бу мулоҳазасида жон бордек туюлади. Лекин биз Низомий дostonи яратилган даврдаги конкрет тарихий шароит билан Навоий давридаги шарт-шароитнинг кескин фарқ қилишини эътиборга олсак, Навоий ҳақ гапни айтганининг гувоҳи бўламиз.

Навоий устозларининг учинчи камчилиги сифатида маст Баҳромнинг ухламоғи учун шоҳ қизларининг эртак айтишлари ғайри табиийлигини кўрсатиб ўтади. Хусусан Навоий бу ҳақда шундай дейди:

Бўйла тухматки айш учун Баҳром,
 Ясади етти қаср сургали ком.
 Етти иқлим шоҳидин етти қиз,
 Ҳар бири лутфу ҳусни ғоятсиз.
 Етти қасри ичига келтурди,
 Ком ҳар кун бири била сурди.
 Турфа бу ким чу бўлди бодапараст,
 Қилди оқшомға тегру ўзни маст.
 Уйқу комин олурға мастона,
 Шўхларга буюрди афсона.

Бу ажабким алар доғи дедилар,
 Қиссахон қизлари магар эдилар?
 Тонгдин оқшомга тегру пайдарлай,
 Улки ичгай қадаҳ тўла-тўла май.
 Анга худ ғафлат ўлди даьбу сифат,
 Уйқусига фасона не ҳожат?
 Бўлса ҳам ақл манъ қилмасму,
 Қисса айтар киши топилмасму?
 Ким неча нозанин ҳарамларини,
 Жон ҳаримида муҳтарамларини,
 Ки алар ғамзаси қилиб жоду,
 Юз туман кўздин элтгай уйқу.
 Лаблари қатл учун шароболуд,
 Кўзлари ишва бирла хоболуд.
 Ҳукм қилгайки, сиз фасона дейингиз,
 Демангиз узру бебаҳона дейингиз.
 Бўлунг уйғоқлик ичра фарсуда,
 Мен бўлай уйқу бирла осуда.
 Бўйла таклиф кимса қилгайму,
 Одамдин бу сўз очилгайму?

Алишер Навоий, юқориди айтиб ўтганимиздек, Ашраф Марағонийнинг «Хамса»си ҳақида қатор асарларида эсла-тиб ўтади. Лекин «Ҳафт авранг» достонида анъанавий мавзу қандай ечилаётгани, Баҳром Гўр сюжети билан боғлиқ бўлган муаммолар қандай ҳал қилинганлиги ҳақида негадир ўзининг муносабатини билдирмаган.

Лекин Алишер Навоий Низомий, Хусрав Деҳлавий асарларини юқори баҳолаб, шу билан бирга уларнинг дostonларида учрайдиган ҳақиқатга тўғри келмаган томонларига ҳам бефарқ қарамади. У бу камчиликларга ўзининг холисона муносабатларини билдиради: Низомий ва Хусрав Деҳлавий Баҳромларининг муҳаббат дардидан ҳоли эканлиги; бадмаст, айш-ишратга, овга берилган шоҳни мадҳ этувчи дostonнинг аҳамиятсизлиги, севги учун яратилган гўзал шоҳ қизларининг уйқуга шундай ҳам ўзи чўмиб кетадиган маст шоҳ учун эртак айтишларининг ғайри табиийлиги.

Мана шулардан келиб чиқиб, Алишер Навоий ўз олдига бутунлай янги мақсадларни қўйганча Баҳром билан Дилором ўртасидаги ишқ дostonини яратишга бел боғлади. Лекин улуг шоир ўз салафларининг камчиликларини тuzатган ҳолда, ана шу нуқсонларнинг ўзида ҳам такрорланмаслигига катта эътибор берди. Навоий ишни дoston-

нинг сюжет ва композицион тузилишини ўзгартириш ва такомиллаштиришдан бошлади. Бундан ташқари Алишер Навоий Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг Баҳром тарихига оид эпизодларини такрорламаслик учун уларни қисқартиради. Шоир бу ҳақда шундай дейди:

Роқимеким бурун қалам чекти,
Номасиға анинг рақам чекти.
Қилди тарихини чу элга аён,
Ишларин этти шарҳ бирла баён.
Қилди татвил ила чу ул такмил,
Мен не такмилға берай татвил.
Бир деганни ики демак хуш эмас,
Сўз чу такрор топти, дилкаш эмас.
Айтмоққа агарчи қолғум йўқ.
Ул айтқонча айта олғум йўқ.
Лек ҳам ўтсам айламай мазкур,
Мени табъ аҳли тутмағай маъзур.
Бас бу авлодурурким аввали ҳол,
Сўз жамолиға бергамен ижмол;
Ҳар не бир дostonға солди садо,
Мунда бир байт бирла топқай адо.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достони асосида XVII асрда грузин шоири Нодар Цициашвили «Барамгурани» асарини яратган. Шоир Навоийнинг ушбу достонини Низомий ва Хусрав Деҳлавийларники билан қиёсий ўрганиб, уни онгли равишда ўзининг келажак асари учун асос қилиб олади. Нодар Цициашвилининг асари билан юзаки танишишнинг ўзидаёқ унинг нақадар «Сабъан сайёр» билан ҳамоҳанг эканлигининг гувоҳи бўламиз. Шоирнинг ўзи бу ҳақда шундай дейди:

Ақлга бовар қилмайдиган ушбу афсона форсча эди,
У ҳақда Низомий Ганжавий, доноларнинг доноси ёзди,
Унга тили бой хоқон соҳиби Хусрав Деҳлавий татаббуъ қилди.
Хусрав ўздими ёки Низомийми, бизга буниси номаълум.
Лекин Навоий бу афсонани чигатой тилида ёзди.
У каби шеър санъаткорини ким яна кўз олдиға келтира олади.
Сўнгра Жомий, ақл заковатда тенги йўқ шоир форсча ёзди.
Буларнинг тўртталасини шеърларини ўқиган киши ҳайратда қолади.
Мен фақир уларнинг тўртталасининг шеърларига қандай қилиб
тасаннолар ўқий?

Уларнинг шеърлари менга доноликни ўргатди.

Мен бу дostonни грузин тилига таржима қилиб, уни шеърий
услугда баён қилмоқчиман.
Худонинг мадади билан мен бу мушкул ишга қўл урдим, мен
уларни ёза олармиканман?.

Шундай қилиб, Навоийнинг «Сабъи сайёр» дostonининг кириш қисмини Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» ва Ашрафнинг «Ҳафт авранг» асарларига нисбатан қиёсий таққослаб, улардаги ўзига хос хусусиятлар ва фарқлар билан танишиб чиқдик. Энди асарларнинг асосий қисмлари, Баҳром Гўр тўғрисидаги эпизодлар ва улар билан боғлиқ бўлмаган ҳикояларнинг тафсилотини баён қилишга ўтамиз.

Низомий дostonида Баҳром асосий қаҳрамон вазифасини ўтайди. Унинг асосига Фирдавсий «Шоҳнома»сида баён этилган ва академик И. А. Орбелининг таъкидлашича, бутун Арманистон ва Грузия халқларининг оғзаки ижодида катта роль ўйнаб келган Баҳром тарихи олинган. Шунинг учун «Етти гўзал» дostonининг муаллифи Низомий Баҳром Гўр афсонасини мукамалроқ баён этишга ҳаракат қилган. Баҳром тўғрисидаги маълумотлар Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кўпроқ тарихий руҳда баён этилган бўлса, Низомий уни ғоявий-бадий жиҳатдан ишлаб, ўзининг эстетик қарашларига боғлаган ҳолда ўзгартирди.

Низомий Баҳром тўғрисидаги афсонанинг биринчи бобини дostonнинг кириши ва Баҳромнинг таваллудига бағишлайди. Шоир сосонийлар шоҳи Яздегирд билан унинг ўғли Баҳром мисолида ёмон отадан яхши фарзанд туғилиши мумкинлигини айтади. 20 йил мобайнида фарзандлари турмаган Яздегирдга бахт кулиб боқиб, унга ўғил ато қилади. Бахтли соатда туғилган Баҳромни мунажжимларнинг маслаҳати билан тарбия учун Яманга, Нуъмон ҳузурига юборадилар. Нуъмон тўрт йил ўтгач, мамлакатининг иссиқ ҳавоси Баҳромнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини эътиборга олиб, ўғли Мунзир билан баҳаво тепаликдан унга қаср қуриб бериш мақсадида жой излайдилар.

Низомий дostonининг иккинчи боби қасрнинг қурилиши ишларидан бошланиб, «Симнор таърифи ва Ҳаварнақ қасрининг қурилиши» деб номланган. Ҳаварнақ қасрини буюк бинокор Симнор қуриб беради. Баъзи олимларнинг фикрича, Симнор қадимги Бобил тилидан келиб чиқиб, унинг олдинги шакли «Син-Иммор» бўлган. Ҳаварнақ эса

Месопотамиядаги харобалари ҳозирги кунгача сақланиб келаётган тарихий қаср бўлиб, уни Низомий Яманга кўчирган. Ибн Қутайбанинг хабарига кўра, «Ҳаварнақ» форс сўзи бўлиб, «Ҳурангон», яъни «ичкилик ичадиган жой» ёки «ичкилик қасри» маъносини англатар экан.

Хуллас, Симнор Ҳаварнақ қасрини тугатади. Улуғ уста бунёд этган ажойиб қасрдан таъсирланган Нуъмон Симнорни кутганидан ортиқ равишда тақдирлайди. Хизматининг бу қадар юксак баҳоланганлигидан ҳайратланган Симнор бундай мукофотга сазовор бўлишимни илгарироқ билганимда эди, бундан ҳам ажойиброқ қаср қуриб берган бўлур эдим, дейди. Бу сўзлардан хавотирланган Нуъмон Симнорни яна бошқа бировга бундан яхшироқ қаср қуриб бермасин деган мақсадда, уни ўзи қурган қасрининг чўққисидан улоқтиргизиб ташлайди.

Нуъмоннинг бу қилмишидан хулоса чиқарган Низомий Ганжавий подшоҳларни ўт билан қиёслайди. Подшоҳлар бир ёниб турган ўтки, ундан узоқроқ турсанг сени иситади, яқинлашсанг ёндириб юборади, дейди:

Рўйи Нуъмон аз ин сухан би фуруҳт,
Хирмани меҳру мардумийро сўхт,
Подшоҳ оташист к-аз нураш,
Эмани он шудки бинад аз дураш.
Оташи он гулбинист гўки бор,
Дар баробар гулесту дар бар хор.

Яъни:

Бу сўзлардан Нуъмон ёниб кетди,
Ундан меҳру муҳаббат ҳам кетди.
Подшоҳ у бир шундай ўтдирки,
Қим ундан узоқ турса, ўз иморатини солади,
Шоҳ бир атргул мисол, ўз атрини таратиб туради,
Агар унга тегсанг, тикани билан сени яралайди.

Кейинги бобда Низомий Ҳаварнақ қасрининг тафсилоти ва ўз қилмишидан афсусланган Нуъмоннинг дарвешлик либосини кийиб, ватанини тарк этиб, ғойиб бўлганлигини тасвирлайди. Баҳромнинг тарбияси билан унинг ўғли Мунзир шуғуллана бошлайди.

Мударрислар Баҳромга араб ва юнон тилларини ўргатадилар. Мунзирнинг ўзи эса, унинг турли фанларни ўзлаштиришида кўмаклашади. Баҳром кучли, довюрак бўлиб вояга етади. Турли қурооллардан моҳирлик билан

фойдаланишни ўрганади, ов қилиш санъатини мукаммал ўзлаштиради, айниқса гўрларни, яъни кийикларни ов қилишни жуда яхши кўрар эди. Шунинг учун ҳам кейинчалик Баҳром — Баҳром Гўр деган номни олади.

Навбатдаги бобда Низомий Баҳром Гўрнинг овдаги манзарасини чизиб тасвирлайди. У кийикларнинг 4 ёшдан ошганларинигина ов қилиб, ёшларига ўзининг тамғасини босиб, қўйиб юборар эди. Бу тамға кийиклар Баҳром Гўрга қарашли эканлигини англатар эди.

Кейинги икки бобда Баҳромнинг бир ўқ билан шер ва кийикни ўлдиргани, сўнгра аждаҳо билан жанг қилиб уни енггани ва хазина топгани тасвирланган. Шундан сўнг Баҳром Гўр Ҳаварнақ қасрини томоша қилади ва илгари умуман кирмаган хонада бўлиб, етти гўзал қизнинг суратларини кўради. Бу суратлар марказида Баҳром Гўр ўзининг расмини ҳам кўриб ҳайратга тўлади. Расмда келгусида Баҳром Гўрга етти ҳикояни айтиб берадиган етти гўзалнинг номлари ва бу тасвир Баҳром Гўрнинг етти сайёра томонидан белгиланган астрологик келажаги эканлиги тўғрисидаги ёзув ҳам бор эди. Бу лавҳани Низомий шундай тасвирлайди:

Хонае дид чун хизонаи ганж,
Чашми бинанда з-ў жавоҳирсанж...
Ҳар чи дар тарзи хурдакори буд,
Нақши девори он амори буд.
Ҳафтпайкар дарў нигошта хуб,
Ҳар яке з-он ба кишваре мансуб:
Духтари рои Ҳинд-Нурак ном,
Пайкаре хубтар зи моҳи тамом;
Духти хоқон, ба ном Яғмоноз
Фитнаи лўъбатони Чину Тароз.
Духти Хоразмшоҳ — Нозпар
Хушхироме басони кабки дари.
Духти Сақлобшоҳ — Насринпўш,
Турки чинитирози румипўш;
Духти Қисро, зи насли Кайковус —
Дурусти ному хуб чун товус;
Духтари қайсари муборакрой —
Ҳам ҳумоюну ҳам ба ном Ҳумой;
Духтари шоҳи Мағриб — Озаръюн.
Офтоба чу моҳ рўзафзун —
Карда ин ҳафтпайкарон як даст,
Дар яке ҳалқае ҳамоил баст.

Яъни:

Шоҳ эшикни очиб ҳайратда қолди,

Гўё бу ерда бир улкан хазинани топгандай.

Ажойиб нақшлар ишланган эди,

Уни Симнорнинг ўзи безаган эди.

Етти гўзал унда чиройли нигоҳ ташлаб,

Ҳар бири унда қай юртданлигин сўзлагандай.

Бири ҳинд рожасининг қизи, Фурак номи,

Гўзалликда тенги йўқ ўз замонида.

Ҳоқон қизининг номи Яғманоз эса,

Чину Тароз мулкида фитнаи моҳир.

Хоразм шоҳининг қизи Нозпар,

Нози хироми билан сарвақад пари.

Сақлабшоҳининг қизи Насриннуш оти,

Гўзалликда монанди йўқдир.

Озариюн Мағриб шоҳининг қизи,

Офтобдай нурли, ойдекдир юзи.

Рой подшосининг муборак қизи,

Бахтлидир, номи ҳам Ҳумой эди.

Қайковус-наслидан Кисранинг қизи,

Номи Дурустий, чиройи товус мисол.

Буларнинг ҳаммасини бир доирага олиб,

Етти гўзални чизди бир қўлнинг ўзи. (Симнорнинг ўзи — С. Ҳ.)

Сўнгра Низомий Яздегирднинг вафоти ва Баҳромнинг тахтга ўтириши билан боғлиқ бўлган воқеаларнинг баънига ўтади. Баҳром Гўр отасининг вафотидан хабар топгач, Эронга қараб юриш қилади. Бунинг асосий сабаби бор эди. Чунки отасининг вафотидан сўнг сарой аҳли унинг ўрнига тахтга золим Яздегирднинг ўғли Баҳром ўтирса, у ҳам ўз отасига ўхшаб мамлакатни вайрон қилади, халқни талайди, деган мулоҳазаларга бориб, Яздегирднинг узоқ қариндоши Хусравшоҳни ўтказадилар. Бундан хабар топган Баҳромнинг катта қўшин билан келаётганидан хавфсираган эронликлар Баҳромга мактуб йўллайдилар. Баҳром ўзининг жавоб хатида мамлакатни адолат билан бошқариш ва халқнинг фаровонлигини таъминлашга ваъда беради. Ёзишмалардан сўнг, Баҳром Гўр тахтни эгаллаши учун икки шер ўртасидаги тожни олиб, сарой аҳлининг шартини бажаради ва салтанат тепасига ўтиради.

Бу воқеаларнинг тафсилоти Фирдавсийнинг «Шоҳнома» сида ҳам келтирилган. Бу ҳақда Низомийнинг ўзи ҳам таъкидлаб ўтади. Баҳром Гўр тарихининг Низомий томонидан такрорланиши воқеаларнинг тадрижийлиги, манбалар-

даги маълумотларнинг ўзаро боғлиқлиги туфайли шоирга уларни қисқартириш ёки умуман тушириб қолдириш имкониятини бермайди. Шунинг учун Низомий Фирдавсий «Шоҳнома»сида баён этилган барча воқеаларни қамраб олишга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, Низомийнинг таъкидлашича, мазкур Баҳром Гўр тарихига оид бобларни яратишда ҳам у ўзининг мислсиз санъатини намойиш қилиб, бу борада ҳам ўз салафидан анча илгари келганлигини ёзади.

Амир Хусрав Деҳлавий юқорида айтилган бобларни уч байт билан ифода этган:

Ганжпаймон ин хизонаи нур,
Аз хизона чунин кушояд дур,
К-офтоби жамоли Баҳроми
Чун шуд аз нур дар жаҳон номи.
Падараш рахти зиндагони баст,
У ба жон падар ба тахт нишаст.
Хусравиро нишони кор гирифт,
Кори олам бад-ў қарор гирифт.

Яъни:

Баҳром жамолининг офтоби
Нур таратиб, жаҳонга номи маълум бўлгач,
Отаси бу оламдан кўз юмди.
У отасининг ўрнига тахтга ўтирди.
Подшоҳликни у ўзининг мақсади билиб,
Олам ишлари унинг бошига тушди.

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Алишер Навоий ҳам ўз достонининг Баҳром Гўр тарихига оид қисмида Низомийнинг асарида келтирилган айрим воқеаларни қисман такрорлаган. Афтидан бу такрор форс тилини билмайдиган ва маълум сабабларга кўра Низомийнинг «Ҳафт пайкар»и билан танишиш имкониятига эга бўлмаган ўқувчиларнинг эҳтиёжларини назарда тутиб, онгли равишда қилинган бўлса керак.

Низомийнинг Баҳром Гўр тарихи билан боғланган қоллоқчи ҳикоясининг кейинги икки бобида Баҳром Гўрнинг мамлакатда адолат ва осойишталик ўрнатганлиги, шунингдек, халқ бошига очарчилик кулфати тушганида сарой хазинасини очиб, халқни кулфатдан қутқазганлиги тасвирланади. Ушбу боблар Амир Деҳлавийда ҳам, Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида ҳам йўқ.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларининг кейинги воқеалари ҳар уччала асарда ҳам Баҳром Гўрнинг канизак билан рўй берган лавҳаларини тасвирлаш билан боғланади. Фирдавсийда бу канизакнинг номи Озода, Низомийда — Фитна, Хусрав Деҳлавий билан Алишер Навоийда — Дилором.

Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги Озода — Мунзир томонидан Баҳромга ҳадя этилган канизак, хушовоз хонанда. Баҳром унга ошиқ бўлиб қолади, лекин кейинчалик, Баҳром Гўрнинг овдаги санъатига қойил қолмаганлиги учун от билан топтаб ўлдирилади.

Низомий бу манзарани жиддий ўзгартиради. Унинг қаҳрамони Фирдавсийники каби бешафқат эмас. Низомийнинг Баҳроми Фитнани ўлдирмайди, воқеалар ривожидан сўнг ҳатто унга уйланади.

Низомий «Баҳром-Фитна» эпизодини тасвирлаш учун икки боб ажратиб, улар кетма-кет келади. Биринчи боб «Баҳром ва унинг канизаги ҳақида дoston», иккинчиси «Баҳромнинг овдан қайтаётиб саркарданинг оромгоҳида меҳмон бўлиши» деб номланган.

Баҳром Гўр ўзининг гўзал ва хушовоз канизаги Фитна билан кийик овига чиқади. Ов вақтида Баҳром кийикни шундай усталик билан отадики, бундан Баҳромнинг ўзи ҳам бағоят ҳайратга келади. Аммо унинг бу санъатига Фитнанинг таҳсинлар ўқиб ҳайратланмаганлиги Баҳромни дарғазаб этади. Натижада у ўз саркардасига Фитнани ўлдиришни топширади. Қизнинг кўп ёлбориб илтижо қилиши натижасида саркарда уни ўзининг шаҳардан ташқаридаги оромгоҳига элтиб қўяди. Фитна ҳар куни у ерда кичик бир бузоқчани зинадан кўтариб болохонага боққани олиб чиқади. Орадан маълум вақт ўтгач, ҳалиги кичик бузоқча баҳайбат новвосга айланади. Лекин Фитна одатдагидек уни ҳеч бир қийинчиликсиз болохона зиналаридан кўтариб чиқишда давом этаверади.

Кунлардан бир куни саркарда овдан қайтаётиб, Баҳромни ўз оромгоҳига таклиф этади. Юқорида айтилган таажжуб воқеани ўз кўзи билан кўрган шоҳ ҳайратга келади, Фитнани таниб узр сўрайди ва натижада унга уйланади.

Хусрав Деҳлавий ҳам Баҳром Гўр билан Дилоромнинг бу тарихига икки бобни бағишлаб, унинг мазмунини ўзгартиради. Биринчи бобда шоир Дилоромнинг расмини чизади, сўнгра Баҳромнинг овни севиши ва кийикларни отишдаги санъатини тасвирлайди. Хусрав Деҳлавий унинг

овни ҳаддан ташқари яхши кўриши сабаби ҳақида шундай дейди:

Рағбаташ жуз ба сайди гўр набуд,
Бодгар ваҳшийонаш рўз набуд,
Бода жуз ба кабоби шўр нахўрд,
Ҳеч хўрда чу рони гўр нахўрд.

Яъни:

Унда кийикларни ов қилишдан бўлак хоҳиш йўқ эди,
Бошқа ҳайвонларни овлашга кучини сарф этмас эди.
У шаробни мазали кабоб бўлмаса ичмас эди,
Кийикнинг сонидан бошқа жойини емас эди.

«Ҳашт биҳишт» достонида Баҳром билан Дилором ўртасидаги можаро овдан бошланади. Кийиклар пайдо бўлиши билан Баҳром Дилором олдида ўз санъатини кўрсатишни истайди ва маъшуқасидан «Кийикни қандай қилиб отай?», деб сўрайди. Дилором томонидан қўйилган шартга кўра, ота-кийикнинг икки шохини ўқ билан кесиб ташлаб, уни она кийикка она-кийикни эса, ўқ отиб ота-кийикка айлантирмоғи керак эди.

Низомий достонида Баҳром Гўр ўқ билан кийикнинг оёғини унинг қулоғига боғлайди. Фирдавсийда эса бунинг ҳар иккаласи ҳам бор.

«Ҳашт биҳишт»да Баҳромнинг бу моҳирона ўқ отиш санъатига Дилором шоҳ кутганча таҳсинларни ўқимайди, аксинча у: «Ҳақиқатда сен амалга оширган моҳирликни тасаввур қилиш қийин, лекин бундан ҳам зўрроғини кўз олдига келтириш қийин эмас», деб жавоб беради. Баҳром дарғазаб бўлиб шундай дейди: «Мендан зўрроқ ким ҳам бўлиши мумкин, ахир менинг барча ишларим таҳсинга сазовор-ку! Яна бирорта менга ўхшаган топилса, сен унинг олдига бора қол». Шундан сўнг у Дилоромни отдан улоқтириб ташлаб, бир ўзини жазирама саҳрода қолдириб кетади. Қиз кўп изтироблар чекади, бошпана излайди. Ниҳоят бир хароб қишлоқ кўринади. Дилоромни бир дарвеш — Деҳқон ўзига қиз қилиб олади, уни ўқитиб, парвариш қила бошлайди. Фалсафа, табиий фанлар, психология ва санъатни пухта эгаллаган ва дунёни кўп кўрган бу Деҳқон ўзидаги бор билимларни Дилоромга ўргатади. У, айниқса, ашула айтиш ва музика чалиш бобида мисли йўқ санъаткор бўлиб шуҳрат топади. Бу ҳақдаги хабар Баҳромнинг қулоғига етиб боради ва шоҳ Дилоромни сотиб олиш учун унинг олдига келади. Қиз чачвон билан

юзини яшириб, Баҳромга ўзининг ажойиб санъатини намойиш қилади. Лекин бундан ҳайратланган Баҳром ўз туйғуларини яшириб, Дилоромнинг бу санъати ҳақида шундай дейди: «Дунёда ҳар бир инсон кишини ўзига ром қилувчи бирор истеъдодга эга бўлади. Шунинг учун бундай истеъдодлар ҳар бир юртда бор. Лекин ҳеч бир мамлакатда ҳаммасидан устун турадиган моҳир киши йўқ». Бу сўзларни эшитган Дилором унга жавобан:

Зиракон дар ҳунар буванд тамом,
Лек беҳтар зи мо на аз Баҳром.
Шоҳ, к-аз мода нар тавонад кард,
Беҳ аз он ҳеч кас надонад кард.
В-он ки ў мурда зинда гардонад,
Он чунон ҳар ки ҳаст, натвонад,
Адлу инсоф, агар раҳи дин аст,
Ҳам худ инсоф деҳ, ки адл ин аст.

Яъни:

Зийрак кишилар ҳунарни батамом ўргансалар-да,
Улар биздан яхши, лекин Баҳромдан эмас.
Шоҳки, она-кийикни ота-кийикка айлантирар экан,
Бу ишни ундан афзал қиладиган киши йўқ, деб ўйлайди.
Уликни тирилтирадиган зот
Ахир ҳамма мавжудлардан улуғ эмасми?
Агар адолату инсоф ҳақ йўли экан,
Инсоф билан айт-чи, шу адолатданми?

Бу сўзларни эшитган Баҳром уни ўз Дилоромни эканлигини англаб, унинг юзидаги пардани очиб, ундан узр сўрайди ва севгилисини саройга олиб кетади.

Низомийнинг достонида Баҳром Гўр билан Фитна ўртасида бўлиб ўтган афсонавдан сўнг, Чин хоқони Эронга юриш қилади. Баҳром Гўр мардонавор курашиб душманни енгади. Сўнгра ўзининг сотқин саркардаларини ғалаба нутқида қаттиқ қоралайди. Булар Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийда йўқ.

Шундай қилиб, Низомийнинг «Ҳафт пайкар»ида бу афсона бадий тузилиши жиҳатидан тенг бўлган қатор эпизодлардан бири бўлиб ҳисобланса, Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт»ида Низомийникида мавжуд бўлган қатор лавҳаларнинг қисқариши эвазига бу афсонага катта аҳамият берилган.

Ашраф Марағойи ҳам Баҳром тўғрисидаги эпизодларни қисқартирган. Шоир асосий эътиборни ҳикоятларга қаратади. Ашрафда дostonнинг Баҳром тарихига оид қисми Баҳромнинг туғилиши, сўнгра унинг Яманга, Нуъмон ҳузурига тарбияланишга юборилишидан бошланади. Нуъмон Баҳром учун тепаликда Ҳаварнақ қасрини қуриб беради. Баҳром кийикларни ов қилишни ҳаддан ташқари яхши кўрганлиги учун унга «гўр» лақабини беришади. Кейинги бобда Яздегирднинг золимлиги ва унинг вафотидан сўнг Баҳром икки шер орасидан тожни олиб, тахтга ўтирганлиги баён этилади. У тахтни эгаллагач, мамлакатда адолат ўрнатади, халқ фаровонлигини таъминлайди. Ашраф Баҳромнинг одил шоҳ бўлиб етишишига катта эътибор беради. Асарнинг кейинги бобида Баҳром етти рангдаги етти қасрни қуришга киришади. Бу етти қаср Баҳромнинг етти иқлим шоҳларининг қизларига уйланиши, айш-ишрати учун қурилади. Қурилиш ишларига бинокор Шод Шернажод раҳбарлик қилади ва қасрларни икки йилу уч ойда тугаллайди. Сўнгра Баҳром Етти иқлим шоҳларига уларнинг қизларига уйланиш хоҳиши борлиги ҳақида хат йўллайди. Шоҳлар тўй-томошалар қилиб қизларини Баҳромга узатадилар. Баҳром мамлакатда осойишталикка, халқнинг маъмурчилигига алоҳида эътибор беради, юртда адолат ўрнатади. Натижада Ашрафнинг Баҳромни одил шоҳ даражасига кўтарилади.

Ашрафда қолипловчи ҳикоядан кейин, Баҳром шанба куни овга чиқади ва икки аждар билан жанг қилиб, уларни янчиб ташлайди. Баҳромнинг ботирлиги ҳақидаги хабар ҳамма ерга тарқалади. Овдан қайтган Баҳром қора қасрда ором олади. Сўнгра қора ранг билан боғлиқ ҳикояни тинглайди.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Баҳром билан канизак ўртасида овда бўлиб ўтган манзара, Ҳаварнақ қасрини қурган бинокорнинг ўлими ва шунга ўхшаш эпизодлар Ашраф дostonида йўқ. Натижада Ашрафнинг «Ҳафт авранг» асари алоҳида сюжет ва композицион тузилишга эга бўлиб, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларидан кескин фарқ қилади. Кўплаб шоирларнинг татаббуъси учун асос бўлган Баҳром ва Озода ҳақидаги афсона эса асарда ўз аксини топмаган. Бунинг асосий сабаби, юқорида айтганимиздек, Ашраф ана шу афсона асосида Баҳромнинг ўз канизагига бўлган муҳаббати ҳақида асар яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Бу одил шоҳ Баҳром ҳақида дoston ярат-

моқчи. Шунинг учун ҳам Баҳромнинг канизак билан овда бўлиб ўтган воқеаларига Ашраф тўхтамай, Баҳром тарихигагина эътибор беради. Шу туфайли ҳам дostonнинг бошидан охиригача назар ташласак, Баҳромнинг канизакка бўлган севгиси ҳақида ҳеч қандай маълумот тополмаймиз.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonида эса Баҳром билан Дилором ҳақидаги афсона етти ҳикояни ўзи билан қолипловчи севги ҳақидаги асарнинг ажралмас қисмига айлантирилган. Шунинг учун Навоийда, анъана тусига кирган бобларнинг тугаши биланоқ дostonда Дилоромнинг номи ва машҳур рассом Моний томонидан чизилган унинг расми ҳақида гап боради. Дилоромнинг расмини Моний Баҳромга ов пайтида кўрсатади ва у бу гўзал қизни севиб қолади. Навоий Баҳром билан Дилоромни ов вақтидаги можаро туфайли ажралишганларидан сўнг уларнинг учрашувини етти ҳикояни баён этганидан сўнг амалга оширади. Шунини таъкидлаш муҳимки, шоир еттинчи ҳикояни Баҳром тўғрисидаги қолипловчи ҳикоя билан чамбарчас боғлаган ҳолда ўқувчига тақдим этади. Бу эса, ўз навбатида дostonнинг бир бутунлигини таъминлаган. Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида эса асарнинг қолипловчи қисми асосий ҳикоялар қисми билан боғланмай қолган. Натижада улар агар асардан ажратиб олинса, икки мустақил асардай бўлиб қолаверади.

Навоий Дилоромнинг Моний чизган суратини кўриб ошиқ бўлгани ҳақидаги бобнинг сарлавҳасиёқ бу тўғрида ўқувчида маълум тасаввур ҳосил қилади:

«Достон оғози ва шоҳ Баҳромнинг сайдга парвози ва Моний сувратгардек ғариб қушни сайд қилғони балки, анга сайд бўлғони ва Моний фалак нақшбоздин ажаб суврат юз кўргузгандек Дилоромнинг дилрабо сувратин кўргузгани ва Баҳромнинг риштаи тоқатин ул сувратдин узгани».

Ушбу сарлавҳадан кейин Навоий дostonида Баҳромнинг овда Моний билан учрашиб, рассом унга Дилоромнинг суратини кўрсатгани ва Баҳромнинг қизни севиб қолгани эпизодлари тасвирланган.

Дилором йирик Хитой савдогарининг канизаги эди. Савдогар қизни Хитойнинг бир йиллик хирожи эвазига уни севган кишисига сотишга қарор қилган экан. Дилором жуда гўзал бўлиб, латофатда тенги йўқ, музыка чалишда моҳир, хушовоз хонанда экан.

Дилоромни севиб қолган Баҳром Моний билан маслаҳатлашади ва уни сотиб олишга қарор қилади. Навоий бу бобни шундай хотималайди:

Деди шоҳ: «Гар будур кўнгул ҳоли,
Не Хито моликим, жаҳон моли.

Бергамен қиймат ўлса жононга,
Миннатин доғи қўйгамен жонга».

Дебон амр айладики, юзча киши,
Донишу поклик аларнинг иши.

Неча хўжасарой бирла каниз,
Тутқали сарви сиймбарни азиз.

Бот Хито кишварига борсунлар,
Ойни ул уқдадин чиқорсунлар.

Нома хоқонга доғи топти вуқуъ,
Анга бўлди баҳо ҳусули ружуъ.

Билиб ул хайл азм ишин лозим,
Бўлдилар айтқон тараф озим.

Қолди Баҳрому нотавон жони
Илгида суврат, олида Моний.

Шундан сўнг Навоий Дилоромнинг гўзал ҳусни ва унинг бедил Баҳром ҳузурига олиб келишгани ва ошиқнинг севгилиси висолига эришганлигини баён қилади. Бу боб 100 байтдан иборат бўлиб, қуйидагича сарлавҳаланган:

«Дилоромнинг дилоро ҳусни камолида сўз сурмак ва они Баҳроми бедилға еткурмак ва васл шамъин ишрат шабистонида равшан қилмоқлари ва ҳажр хазонидин қутулуб, висол баҳорида гунчадек кўнгулнинг гул-гул очилмоғлари».

Шундай қилиб, Баҳромнинг элчилари ватанга Дилором билан қайтиб келадилар. Дилором келгунига қадар Баҳром ишқ ўтида ёнади, тезроқ Дилором висолига эришишни истайди. Навоий Баҳромнинг ички руҳий ҳолатини шундай моҳирлик билан тасвирлайдики, шоир Баҳромда ҳақиқий ошиққа хос бўлган изтиробу қувончларни унинг хатти-ҳа-

ракати, юриш-туриши ва сўзлари орқали усталик билан ифода этган. Дилором билан Баҳромнинг учрашуви ва севишганларнинг висол оқшоми тасвирланганидан сўнг, Навоий Дилоромнинг ҳусну жамолини ва унинг санъатдаги маҳоратини бирма-бир баён қилади. Дилоромнинг жамоли ва ҳусну латофатидан ҳайратга келган Баҳром ҳамма ишларини йиғиштириб қўйиб, айш-ишратга, куй-қўшиқ тинглаш ва майхўрликка берилиб кетади. Сўнгра Дилоромни айлантириб келиш мақсадида овга олиб чиқади. Алишер Навоий бу ўринда ўз қаҳрамонини айшу ишратга берилиб, давлат ишларини йиғиштириб қўйганлигининг оқибати ёмон натижаларга олиб келиши мумкинлигини айтади. Шоир шоҳ доим ўз халқининг осойишталиги, фаровонлиги ва давлат ишлари билан банд бўлиши кераклигини таъкидлайди. Достоннинг кейинги бобида Баҳром билан Дилором ўртасида ов вақтида бўлиб ўтган воқеа тасвирланади. Шоир бу воқеани айш-ишратга берилган Баҳромнинг телбаликка мубталолигининг оқибати деб қарайди. Шоир Баҳромнинг Дилором билан ов қилганида маст ҳолатида бўлганлигини алоҳида таъкидлайди:

Бир кун ов ичра шоҳ эди сархуш,
 Ёнида эрди ул бути маҳваш.
 Қўрди раънои ғизол чобук хез,
 Суръати кўк ғизол янглиғ тез.
 Шаҳ ўқ отмоққа ўйла қодир эди,
 Сайд урмоққа ўйла моҳир эди.
 Сайд сори чекиб даранг била,
 Тиқди икки қўлин ҳаданг била.
 Ким ул ўқ ўтмади яросидин,
 Тери бирла сўнгах аросидин.
 Чунки, бўлди ғизол қўллари банд,
 Ёйиға гайбур айлади пайванд.
 Урди ул навъ бўғзиға бини,
 Ки кесилдию оқти ҳам қони.

Баҳром Дилоромдан ўз санъатига мақтовлар эшитмаганидан кейин дарғазаб бўлиб, ўз севгилисини ўлдирмоқчи бўлади, лекин унинг яқинларининг маслаҳатига кўра, у Дилоромни ўз сочлари билан бойлаб, сувсиз чўлга ташлаб кетади.

Шу куни Баҳром тинмай шароб ичади ва маст ҳолда ухлаб қолади. Эрталаб ўз ёнида Дилоромининг йўқлигини кўриб, бошқалардан бўлиб ўтган воқеани билиб олади.

Баҳром изтироб чекади, қилмишидан афсусланади, ўзини қўярга жой тополмайди. Ўзи Дилоромни излаб топишга шайланади. Агар у тирик бўлса ундан узр сўрамоқчи бўлади. Баҳром ҳатто ўзини ўлдиришгача бориб етади. Лекин бунга унинг шоҳлик ғурури йўл қўймайди. Охири Баҳром ўзини идора қилолмай ҳушидан кетади. Лекин икки кундан кейин у ҳушига келгач, уни виждон азоби яна қийнай бошлайди ва Дилоромни излаб саҳрога йўл олади. Дилоромни қанча қидирмасин, Баҳром унинг на тиригини, на ўлигини топа олади. Баҳром саҳрода чодир тутиб ўша ерда тунагани қолади. Ошиқ Баҳром учун кеча даҳшатли бўлиб туюлади. Дилоромнинг тасвири унинг кўз ўнгидан нари кетмайди. Баҳром ўз севгилисини кўришни кўмсайди, изтироб чекади, ўзини ўзи уриб инграйди ва ниҳоят тонгга яқин ҳолдан тойиб, яна ҳушидан кетади. Яқинлари Баҳромни шаҳарга олиб кетиб, кўркам боғга жойлайдилар. Энди Баҳромни ишқ ақлдан оздирган эди. Сарой аҳли табибларнинг мажлисини чақириб, Баҳромни бу дарддан халос қилиш йўлларини излайдилар. Лекин табиблар ишқ дардига мубтало бўлган касални дори-дармон билан даволаш мумкин эмаслигини айтадилар. Улар барча имкониятларни ишга солишиб, бир оз бўлса-да, Баҳромни тузатишга эришадилар. Унинг батамом соғайиб кетиши учун Баҳромни меъморчилик билан шуғуллантиришни тавсия этадилар. Бу таклиф маъқулланиб, Етти иқлимнинг етти шоҳи Баҳромнинг соғайиб кетиши учун етти қаср қуриш ишига киришадилар. Баҳром қасрларнинг қурилишини назорат қилиб, соғая бошлайди. Бинолар қурилиб битгач, яна табибларнинг маслаҳатига кўра, Моний бошчилигида қасрларни бадий жиҳатдан безаш ишлари бошлаб юборилади. Баҳром ўзини кундан-кунга яхши ҳис қила бошлайди. Қасрларни бадий жиҳатдан безаш ишлари ниҳоясига етгач, ҳар бир қасрга бир гўзал қизни жойлаш мақсадга мувофиқ деб топилади. Баҳромнинг батамом соғайиб кетиши учун етти иқлимнинг етти шоҳи, ҳар бири ўзи қурдирган қасрга қизларини жойлайдилар. Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонидаги қолипловчи ҳикоянинг энг сўнгги боби мана шу ерга келиб тугайди. Кейин достоннинг асосини ташкил этувчи етти ҳикоянинг тафсилоти бошланади.

Қасрларнинг ранглари, ҳар бир рангнинг астрологик аҳамияти ва уларнинг асарда тутган ўрни асосан ҳар уччала достонда бир хил, лекин қасрларни қуриш сабаблари турличадир. Дарвоқе, Навоий достонида қасрларнинг қу-

рилиш сабаби катта аҳамият касб этади. Хусрав Деҳлавий, Навоийдан фарқли ўлароқ, ҳаддан ташқари овга берилиб кетган Баҳром Гўрни пойтахтга қайтариш учун етти қаср қурдириб, уларнинг ҳар бирига бир гўзални жойлайди. Шоир бу ҳақда шундай дейди:

Он ҳавас шоҳро ба сар мебуд,
Рўз то рўз бештар мебуд.
То ба-он гуна шуд, ки хусрави аср
Ҳафта бар ҳафта н-омади сўи қаср.
Меҳтароне, ки дар гаҳу беғоҳ
Хос буданд баҳри ҳидмати шоҳ,
З-он давидан ба дашту бешаву кўҳ
Монда гаштанду омаданд сутўҳ.
Ҳеч касро набуд заҳраи шер,
Ки даме баркашад зи сина далер.
Кордорони шаҳру лашкар низ
Он, к-ашон буд ўҳдаи ҳама чиз,
Аз барои ҳузурни мунъими хеш,
Монда буданд, сар фиканда ба пеш.
Ҳар якеро тааммуле ба замир,
К-аз тариқи кифоату тадбир,
Чи бувад чора, к-аз нишасту фароз,
Аждаҳо сўи ганж гардад боз?

Яъни:

Шоҳнинг бу ҳаваси ҳаддан ошган эди,
Кундан кун баттар бўлаётган эди.
Охир бу ҳол шу даражага етдики,
У бир-икки ҳафта қасрнинг олдиға ҳам келмас эди.
Муҳтарамларнинг ҳаммаси ўз ҳокими ортидан
Унинг хизматини қилиб югурардилар.
Кийикларни дашту тоғлардан ҳайдаб,
Ҳориган хизматкорлар овни лаънатлар эдилар.
Кун билан отдан тушмаган вақтлар ҳам бўлар эди,
Лекин бу ҳақда гапирадиган довюрак топилмас эди.
Маслаҳатгўйлар ва лашкарлар
Ҳамда давлат ишларини юритувчилар
Баҳром Гўрни бундан қайтариш йўлини изладилар.
Шу ҳақда ҳамма бош қотирди,
Ҳар бири бирма-бир ўз таклифларини айтдилар:
Хазинаға аждаҳони қайтариб,
Тахтга унинг соҳибини ўтказмоқ керак.

Низомийнинг достонида Баҳром қасрларни «Хаварнақ»да суратларини кўрган етти иқлим подшоҳларининг қизлари учун қурдиради. Алишер Навоий эса бунинг сабабини қуйидаги сатрларда ифода этган:

Ҳукамо барча илм аро моҳир,
Улча тахтида эрдилар ҳозир.
Тўрт юз эрди барчасига адад,
Ҳар бири ожизе ҳакими хирад.
Ҳукамо чун қилиб бу навъ қабул,
Бўлдилар шаҳ иложига машғул.
Чора топмоққа жозим эрдилар,
Кеча-кундуз мулозим эрдилар.
Юз кишига ибодат ўлди ружуъ,
Тун ила кун ннѐз бирла хушуъ.
Жисмига ҳам гизодин ўлди мадад,
Ҳам димоғига кирди нури хирад.
Топти чун бу қадар шифо ранжур.
Ҳукамо бўйла қилдилар мазкур.
Ким: «Керак қилмоқ ўйла иш пайдо,
Ким ул иш бўлса дофтии савдо.
Бири ул жумҳадин иморат эрур,
Ки тамошоси кўп натижа берур.
Тарҳ қилса муҳандиси моҳир,
Ҳар замон ўзга шакл этар зоҳир.
Ҳар киши ғолиб ўлса савдоси,
Дафти савдо қилур тамошоси».

Демак, Алишер Навоий қасрларни Баҳромнинг дардига даво бўлсин деб қурдиради. Бундан ташқари, қурилиш жараёнини шундай тасвирлайдики, унда қурилиш материалларидан тортиб, иморатларнинг ҳандасий бўлакларигача батафсил ёритилганлиги кишини ҳайратга солади. Бунинг асосий сабаби Навоийнинг меъморчиликни пухта билганлигида ва унинг ўзи кўплаб иншоотларни қурдириб, қадимий архитектура ёдгорликларини таъмир эттирганлигидадир.

Алишер Навоийнинг достонида етти ҳикояни етти иқлимдан келган етти дарвеш гапириб беради. Низомий ва Хусрав Деҳлавийларда эса шоҳ қизлари — Баҳромнинг хотинлари ҳикоя қиладилар. Навоий буни ҳақиқатдан йироқ деб ҳисоблайди. У Баҳромнинг дарвешлардан бирор ҳикоя айтиб беришни сўрашини қуйидагича изоҳлайди:

Ҳукамо айлаб амр бўсу канор,
Узга ишдин буюрмиш эрди канор.
Муни маҳваш доғи билур эрди,
Узни шаҳдин йироқ қилур эрди.
Шаҳга кундуз илож эрди нишот,
Кеча уйқуға айламак ифрот.
Солди ғам шоми кўнглига қайғу,
Уйлаким ўчти кўздин уйқу.
Маҳваш ўз пардасида бўлди ниҳон,
Шаҳга ҳижрон қоронғу этти жаҳон.
Тўлғанур эрди тийра ҳоли била,
Дилбари зулфининг хаёли била.
Қўрди ғам шоми кўп азоб айлар,
Уйқусизлиқ ани ҳароб айлар.
Ҳукм қилдики бир-икки ходим,
Бўлубон ушбу йўл сорн озим.
Ким эрур ушбу қаср ул сори,
Айлабон саъю жаҳд изҳори.
Ким йўлуқса манга келтурсунлар,
Байт ул-аҳзонима еткурсунлар.
Ким неча нукта ошкор десун,
Саргузаштин фасонавор десун.
Шояд уйқу кўзумга майл этгай,
Ондин осойиш манга етгай.

Ҳафта кунлари, қаср ранглари ҳар уччала дostonда бир-бирларига монанд. Биринчи ҳикоя қора ранг билан боғланган бўлиб, у шанба куни Қора қасрда айтилади, иккинчиси якшанба куни Сариқ қасрда айтилиб, ҳикоя ҳам сариқ рангнинг рамзий маънолари билан боғланади. Учинчиси яшил ранг билан боғланиб, душанба куни Яшил ранг қасрда айтилади. Тўртинчиси батамом қизил рангнинг рамзий маънолари билан боғлиқ ҳолда Қизил қасрда, сешанба куни ҳикоя қилинади. Бешинчиси чоршанба куни Кўк қасрда айтилиб, у билан боғлиқ бўлган ҳамма воқеалар шу ранг билан монанд қилиб тасвирланади. Олтинчи ҳикоя Сандал қасрда пайшанба куни айтилиб, у сандал ранги билан боғланади. Ва ниҳоят, жума кун оқ ранг билан боғланиб, ўша куни Оқ қасрда Баҳром Дилором ҳақидаги ҳикояни тинглайди.

Лекин ҳар бир шоирнинг ҳикоялари турлича бўлиб, улар бир-бирларидан фарқ қилади.

ИБРАТОМУЗ ҲИКОЯЛАР ОЛАМИДА

Низомий достонида Қора қасрда қора ранг ва хусусан қахрамонларнинг қора либос кийишлари билан боғлиқ бўлган ҳикоя тингланади. Фурак номли биринчи иқлим вакили — Кашмир маликаси, Баҳромнинг талабига биноан маълум муддат ғойиб бўлиб, сўнгра қора кийимда пайдо бўлган шоҳ ҳақида унинг канизаги номидан қуйидаги ҳикояни сўзлаб беради:

Қадимда бир оқил ва одил подшоҳ бўлган экан. У ёшлигида жуда хушчақчақ, бахтли бўлиб, умрининг охирларида ўйчан, ғамгин бўлиб қолибди. Унинг эгидан қора либос тушмас экан. Бунга унинг қора рангли либос кийиб юрувчи бир меҳмон билан бўлган суҳбати сабабчи бўлган экан. Подшоҳ меҳмондан қора либос кийишининг сабабини кўп илтижо қилиб сўрабди. Ахир бўлмагач, меҳмон унга:

Хитойда бир шаҳар бор, унинг оти «Шаҳри мадҳушон» деб аталади, бу шаҳарнинг барчаси қора кийим кийиб юришади. Қимки бу шаҳарга келиб унинг сирини билмоқчи бўлса, турли ажойиботларни бошидан кечириб охири ўзи ҳам қора либос киядиган бўлиб қолади,— депти ва подшоҳга бошқа ҳеч нарса айта олмаслигини маълум қилипти. Подшоҳни бу воқеа қаттиқ таажжубга солибди ва у йўл анжоми ҳамда озуқаларни ҳозирлаб, Хитойдаги мазкур шаҳарга борибди. Маълум вақт шаҳарни тамоша қилибди, кишиларни диққат билан кузатипти ва ниҳоят ўзига бир яқин дўст орттирипти. Кунлардан бир кун қуюқ зиёфат вақтида подшоҳ ундан шаҳар аҳлининг қора либос кийиб юришларининг сабабини сўрабди. Бу савол унинг қаттиқ изтиробига сабабчи бўлипти. Лекин ҳақиқий дўст бўлганидан уни шаҳар четига етаклаб борипти ва унга у ерда арқонга боғланган катта бир саватни кўрсатиб, шу саватга ўтиришни таклиф этиб: «Бизнинг сиримизни мана шу сават сенга очиб беради»,— дейди. Подшоҳ саватга ўтириши билан у қушдай фалакка кўтарилиб, қуёш томон уча бошлаган. Юқорида осмон, пастда эса ер бир қора доғдай кўринипти. Подшоҳ бу даҳшатдан кўрқиб, кўзларини юмган ва ўз қилмишларидан афсусланиб, юрти, ўз қасрини қўмсаган. Вақт тушдагидай, бир зумдай ўтаверипти. Бир вақт бир баҳайбат қора қуш келиб саватга қўнипти. Даҳшатли қанотларини қоқипти, патларини тозалаб, думларини ростлапти ва энди учмоққа шайланганда подшоҳ бу қушни нажот қуши би-

либ, унга умид боғлаб, оёқларини маҳкам ушлаб олипти. Қуш эрта тонгдан кун тикка келгунга қадар учипти ва ниҳоят бир жаннат мисол гулзор боғга келиб тушипти. Подшоҳ тангрига тасаннолар ўқибди, боғдаги мевалардан тановул қилиб, кўзи уйқуга кетипти. Ярим кеча бўлганда боғга парию пайкарлар кириб келиптилар. Уларнинг энг гўзали ва соҳиб жамоли Туркноз деган гўзал бу ерда бегона одам борлигини сезаяпман,— деб канизақларига уни топиб келтиришни буюрибди. Қизлар подшоҳни излаб топиб, уни эркалаб етаклаб келишади. Подшоҳ қизлар маликаси билан айшу ишрат қуради, ўйин-кулгу, севги базмларини бошлаб юборади. Подшоҳ қизлар маликасининг гўзаллиги, латофати ва лаълдек лабларию гулдек юзларидан баҳра олади. Шу ҳол 28 кун давом этади. Малика ҳар куни подшоҳга ўзидан батамом лаззатланишни эртаси кунига қолдиради. 29-куни ишқ ўти билан ёниб турган подшоҳ маликадан ваъда қилинган хазинанинг қулфини очишини ёлбориб сўрайди, ноилож малика ундан уялаётганини ва батамом ечингунича бир зум кўзини юмиб туришни илтимос қилипти. Малика ишқида ўртанаётган подшоҳ ҳузур ҳаловат яқинлигига ишончи комил бўлиб кўзини юмади. Бир оз муддатдан сўнг: «Энди кўзингни оч!»— деган овоз эшитилади. Подшоҳ кўзини очса, у илгариги саватда ўтирган эмиш, олдида эса қассоб дўсти муштоқлик билан уни кўтиб ўтирган экан. Дўсти подшоҳни эсон-омонликда кўриб, хурсанд бўлганидан уни қучоқлай бошлапти ва ундан бошидан кечирган воқеалар учун узр сўраб: «Ана энди сен бизнинг нима учун қора кийим кийиб юришимизнинг сирини ўз кўзинг билан кўриб билдинг, агар бу аҳволни гапириб берганимда бари бир ишонмас эдинг, бу саргузаштларни кимга ҳам айтиб бўлади»,— депти. Подшоҳ дўстининг гапларини маъқуллаб, қора либос кийиб ватанига ғамгин бўлиб қайтибди. Бу воқеани подшоҳдан эшитган канизақ ҳам ўз шоҳига садоқати рамзи сифатида қора либосга бурканипти. Ҳикоя шу ерга келганда тугайди ва шоҳ Баҳром бундай ажойиб эртақ учун маликага ташаккур айтиб, кўзлари чуқур уйқуга чўмади.

Хусрав Деҳлавийнинг «Саккиз жаннат боғлари» достонида малика Баҳром Гўрга Қора қасрда қуйидаги ҳикояни айтиб беради:

Сарандиб мамлакатида бир подшоҳ ўтган экан. Унинг ҳар жиҳатдан баркамол уч ўғли бўлиб, улар вояга етгач, подшоҳ уларни алоҳида-алоҳида чақириб, синаш мақса-

дида ҳар бирига ўз тахтини таклиф қилипти. Лекин уларнинг ҳеч бири ўз отасининг тожини олмоққа рағбат билдирмайдилар. Оқибат подшоҳ хурсанд бўлипти, аммо бу ҳиссиётини уларга билдирмай, улардан ғазабланган киши бўлиб, ўғилларини мамлакатдан ҳайдаб юборади. Уч ўғил тақдирга тан бериб, ҳамжиҳат бўлишга қарор қилишиб, бошлари оққан томонга йўл олишади. Бир вақт уларнинг олдига бир занжи югуриб келиб, шў атрофда туя ўтганини кўрмадинларми, деб сўрабди. Йигитлар ўз билимларини ишга солиб, туянинг қолдирган излари ва белгиларига қараб қайси томонга қараб кетганлигини айтиб беришипти. Занжи улар кўрсатган томонга қараб йўл олибди, лекин бир оздан сўнг ўз туясини тополмай булоқ бўйида дам олаётган шаҳзодалар олдига яна қайтиб келади. Бу сафар булоқ ёнидаги излардан улар туянинг устида ҳомиладор аёл бўлганлигини, унинг устига ёғ билан асал ортилганлигини аниқлайдилар. Лекин туянинг эгаси уларни муттаҳамликда айблаб, халойиқни тўплайди, шаҳзодаларни подшоҳ ҳузурига олиб келишиб, уларни зиндонга ташлатади. Эртаси кун туя билан аёл топилгач, подшоҳ йигитларни зиндондан озод қилиб узр сўрайди ва уч-тўрт кун саройда меҳмон бўлишларини илтимос қилади. Бу сафар шаҳзодалар ўз ҳунарларини ишга солишиб, уларга тортиқ қилинган кўзичоқнинг ит сути билан боқилганлигини, уларга берилган шароб қабристонда ўсган узумдан тайёрланганлиги, шоҳнинг ўзи эса, шоҳ фарзанди бўлмай, ошпазнинг ўғлилигини аниқлашга ёрдам берибдилар. Ҳикоя ниҳоясида шаҳзодалар ана шундай саргузаштларни бошларидан кечириб, ўз юртларига эсон-омон қайтиб, оталарини хурсанд қиладилар.

Ашраф Марағойининг «Етти тахт» достонида шанба кун Баҳром овдан қайтганидан сўнг Қора қасрда биринчи иқлим Ҳинд шоҳининг қизи билан ишрат суради. Ашраф бу қаср ва унинг билан боғлиқ бўлган ҳамма нарсаларни қора ранг билан боғлайди. Баҳром Қашмир қизидан ҳикоя сўзлаб беришни илтимос қилади.

Ашраф Низомий ва Хусрав Деҳлавийлардан фарқли ўлароқ, Баҳромнинг ҳикоя тинглашини уйқуни қочирши учун қилинган тадбир деб асослайди. Шоир бу ҳақда шундай дейди:

Шоҳ гуфто ба моҳи Қашмири,
К-эй дилу дийда аз туйе сайри.
Агар афсона тавони гўфт,
Рахти хоб аз назар тавони рафт.

Яъни:

Шоҳ кашмирлик ойга шундай дейди:

«Эй дилу ховим, нури дидам

Агар менга бирорта афсона айтиб берсанг,

Менинг кўзимни уйқудан қочирган бўлур эдинг».

Шундан сўнг Кашмир қизи Баҳромга қуйидаги мазмундаги афсонани айтиб беради:

Ҳиндистон мамлакатига бир подшоҳ бўлиб, унинг бойликларининг ҳисоби йўқ экан. Подшоҳнинг ақлли, ўқимишли ва одобли Маликзода исмли ўғли бўлган экан. Унинг шуҳрати бутун жаҳонга таралади. Маликзода жаҳонгашталиқни яхши кўрар экан. Қунлардан бир кун у отасининг манъ қилишига қарамай, сафарга отланади. У жуда кўп шаҳарларни кезиб, яхши-ёмонни бошидан кечиради. Шаҳрибодон деган жой унга жуда ёқиб қолади, чунки ундаги кишилар ўзларининг хушчақчақлиги ва самимийлиги билан ажралиб турар экан. Маликзода бу шаҳарда кўпни кўрган бир дўст орттиради ва маълум вақтдан кейин улар сафарга отланишиб, Қуддус шаҳрига келадилар. Икки дўст бир-бирларидан ажралмасликка қарор қиладилар. Сафар чоғи бир кун чанг-тўзон кўтарилиб, осмонда яшин чақнаб, момақалди роқ гумбирлай бошлайди. Бўрон туриб, ҳамма ёқни қоронғилик қоплайди. Дўстлар бир-бирларини йўқотиб қўядилар. Маликзода дўстини қанча қидирмасин, унинг ҳаракати зое кетади. Маълум вақт ўтгач, Маликзода олдида икки юзга яқин ҳуру парилар пайдо бўлиб, уларнинг бир қисми уни бир ёққа тортса, иккинчи қисми иккинчи ёққа тортишарди. Ниҳоят улардан иккитаси Маликзодани ўзларининг ҳукмдор маликаси олдига бошлаб келадилар. Малика уни ювинтириб, ясантириб қўяди, сўнг ичириб егизади ва кимлигини суриштира бошлайди. Маликзода ўз тарихини ва ўртоғи билан бўлган воқеаларни бирма-бир гапириб беради. Ёвуз кучларнинг қўлига тушганлигини сезган Маликзода булардан қутулиш йўллари излайди. Бошидан кўп саргузаштлар ўтгандан сўнг, у зўрға бу ёвуз кучлардан қутулиб чиқади ва дўстини излашда давом этади. Йўлда унга бир қария учраб, ўзини Хизр деб танитади ва уни қутқаражagini айтади. Кечга яқин базм уюштириб, турли ўйинлар кўрсатади. Ярим кечада чарчаган Маликзода қаттиқ ухлаб қолади. Эрталаб уйғониб қараса, бир ифлос, ташландиқ жойда ётган экан. У бу ишларнинг ҳаммаси

ёвуз кучларнинг кирдикорлари эканлигини англайди. Ниҳоят, ҳақиқий Хизр ёрдамида бу балолардан қутулишга муваффақ бўлади. Миср, Рум, Шом ва бошқа мамлакатларни саёҳат қилиб, муддаосига етгач, Ҳиндистонга қайтиб келади. Шундан сўнг йўқотган дўстининг гамида ва бошидан кечирган оғир мусибатларнинг рамзи сифатида қора кийим кийиб юришни ўзига маъқул топади.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида шанба куни Қора қасрда биринчи иқлимдан келган дарвеш қўйидаги ҳикояни гапириб беради:

Сарандиб (Цейлон) шохининг якка-ягона фарзанди Фаррух тушида Қуддусга кетаётган бир гуруҳ одамлар орасида туя устига ортилган маофадаги бир гўзал аёлни кўриб, уни қаттиқ севиб қолади. Уни излаб топиш учун сафарга отланади. Фаррухнинг отаси Нусратхон уни бу йўлдан қайтаришга қанчалик ҳаракат қилмасин, ўгли ўз қароридан қайтмаслигини кўриб, унга ноилож ижозат беради. Бундан Фаррух шод бўлиб, отаси хазинасидан сафар учун етарли молу дунё, аскарару хизматкорларни олиб сафарга азм қилади:

Юрумак эрди туну кун коми,
Йўқ эди ҳеч ерда ороми.
Шаҳр бар шаҳр эди хироми анинг,
Еткунча мақсадиға коми анинг.
Ул замон кимки қилса азми тавоф,
Қаъба ўрнида Қуддус эрди матоф.
Ҳам етиб эрди вақту юз минг хайл,
Айлаб эрди тавоф сори майл.
Фаррух ул пок ерга чун етти,
Пок кўнгли била тавоф этти.
Қўйди туфроққа юз ниёз била,
Шамъдек йиғлади гудоз била.
Истади ҳожатинки холиқи даҳр,
Анга матлубидин етургай баҳр.
Кўзига учрағай дилороми,
Ҳосил ўлғай висолидин коми.

Қуддусда ўз дилоромини тополмаган Фаррух яна тушида, у аёл ҳақида қўйидаги маълумотни олади:

Ул кеча гамдин асру бедил эди,
Тушта бири анга бу нукта деди:

«Ким агар айласанг муроди талаб,
Турмайин тонгла айла азми Ҳалаб».

Сабр тоқати тоқ бўлган Фаррух Ҳалаб томон йўл олади. Узи билан юзтача кучли мардонавор кишиларни қолдириб, қолганларига Ҳиндистонга, ўз ватанларига қайтишга рухсат беради. Фаррух ўз одамлари билан Қуддус зиёратидан қайтаётган ҳалабликларга қўшиладилар. Ҳалаб шаҳри аҳли ҳам зиёратдан қайтаётган ўз қавму қариндош ва биродарларини кутиб олиш учун чиқадилар. Шу аснода ғуж-ғуж бўлаётган одамлар орасида Фаррухнинг кўзига:

«Ки кўрунди кўзига бир маҳмил,¹
Ноқаси шаҳр сори мустаъжил.
Тушда кўрган киби ёлуғи қаро,
Изтироб ўти тушти жонни аро,
Бўйла ҳолатда тунд етти шамол,
Очти маҳмил канорасин филҳол.
Чун очилди булут, кўрунди қуёш,
Тушда кўрган қуёши бўлди фош.
Истагани бу лаҳзаким топти,
Яна хуршидни булут ёпти.
Кунни чун тийра абр қилди ниҳон,
Бўлди Фаррух кўзига тийра жаҳон».

Тушидаги севгилисини кўриб ҳушини йўқотган Фаррух ўзига келгач, бояги гавжум одамлардан нишон ҳам қолмаган эди. Фаррух дардини ичига солиб ич-ичидан ёнади, лекин бу дарду изтиробларни ўз одамларига билдирмасликка ҳаракат қилади. Уларни ҳам бу машаққату қайғуларга асир қилганидан ночор бўлиб қаттиқ афсусланади. Карвон аҳлига дам олишни эълон қилиб, ўзини уйқуга солган киши бўлади. Ҳамма уйқуга кетгач, кўлига қалам олиб шундай мазмунда хат ёзиб қолдиради: «Бу олам ҳодисаларга тўла. Тангри ҳар кимнинг пешонасига нимаки битган бўлса, уни одамизод бошидан кечиради, ундан ҳеч ким қочиб қутула олмайди. Тақдир менга ишқ йўлида ғурбатда овораю бечоралиқни ато қилган экан, буни бошдан кечирмоқдан бошқа илож йўқдир. Бу йўлда сизларнинг азобу уқубатлар чекишингиз адолатдан эмас.

¹ Одамларни ташишга мўлжалланган маофа.

Шунинг учун зинҳор мени изламай ўйга қайтинглар. Агар бош омон бўлса ватанда кўришурмиз, хайр!»

Фаррух эгнидаги шоҳона кийимларини ечиб, қорамтир рангли палосни елкасига ташлаб кўздан ғойиб бўлади. У телбалардек кўчама-кўча юриб, охири ўзига бир иссиқ ташландиқ маконни топиб, устига полосини ташлаб ётади.

Тонг отиши билан Фаррух хизматидаги одамлар шаҳзоданинг йўқлигидан оёққа турадилар, уни икки кечаю кундуз қидириб тополмай қаттиқ азобу изтироб чекиб чарчайдилар ва тасодифан унинг қолдирган хатини топиб, воқеадан хабардор бўладилар. Ишқ дардининг чорасизлигини англашиб ватан томон йўл оладилар.

Фаррух эса ишқ йўлини танлаб шоҳликдан гадоликка тушиб қолади. Шу тариқа Фаррух бир неча кун-тун ҳеч нарса емай-ичмай, ёниб-елиб юради. Бедаво дардга учраганини фаҳмлайди, ҳолдан тойгач, ҳаётдан умидини узиб, беҳуш ётиб қолади.

Ҳалаб шаҳрида бир давлатманд, саховатли ва олижаноб хожа бор экан. Унинг оти Ахий¹ бўлиб, исми жисмига монанд экан. У одамларга яхшилик қилишни, уларнинг дардларига ҳамдарад бўлиш, бева-бечораларнинг мушкулларини осон қилишни ҳаётининг асосий мақсади қилиб қўйган экан. Шу йўлда Ахий Ҳалаб шаҳрини отда айланиб чиқиб, муҳтожларнинг эҳтиёжларини қондириб, етим-есирларга бошпана, мусофирларга муруввату эҳсонлар кўрсатар экан. Шу тариқа Ахийга Фаррух рўбарў бўлади. Саховатли Ахий унинг ночор аҳволини кўриб, ўз уйига олиб келади, парваришлаб оёққа турғизади. Ахий меҳмоннинг нуроний юзлари, нозик таъби, ўткир тили ва одоб-ахлоқидан аслзодалардан эканлигини фаҳмлайди, лекин шоҳона либосларини оддий қора рангдаги палосга мубаддал қилганлигининг асосий сабаби нимада эканлигини аниқлай олмайди. Бир кун Ахий Фаррух билан суҳбат қуриб май ичади. Маст бўлиб қолган Фаррух кўнглидаги сирини Ахийга ошкор этади. Тушида кўрган аёлга бўлган ишқ туғёни унинг қалбини доимо ўртаб келаётганини айтади. Фарух тавсифланган аёлнинг ўз хотини эканлигини англаб етган Ахий ишқ йўлида жасорат кўрсатиб, ўзини қурбон қилаётган инсонга қойил қолади ва унинг бу муқаддас мақсади амалга ошиши йўлида катта мурувват кўрсатади. Бу ҳақда у шундай дейди:

¹ «Ахий» арабча сўз бўлиб, «Менинг акам» маъносини билдиради.

Ким оу янглиғ ғарибу ҳам ошиқ,
 Ишқ таврида бу сифат содиқ.
 Ки бу ғарибни ихтиёр этган,
 Тарки оламда ҳар не бор этган.
 Ишқ аро кирмайин жаҳон кўзига,
 Тутмиш ўлгай ўлумни ҳам ўзига.
 Эмгакидек кишида эмгак йўқ,
 Ҳажр аро ўлғусидурур шак йўқ.
 Менки онинг ғамиға қолурмен,
 Дардиға чора айлай олурмен.
 Қилмасам, ўлса, ул мурувват эмас,
 Они яхши мурувват аҳли демас.
 Киши бу ишга чора қилмасму,
 Манга аҳли ҳарам топилмасму?
 Лутф ила деди ҳожан доно:
 «Ғам ема, эй мусофири барно.
 Сенга бу ғамки офати жондур,
 Манга тадбири беҳад осондур.
 Сени бу навъ қилгон бечора,
 -Хону монингдан этган овора,
 Гарчи жонингга ҳусни офат эрур,
 Бизнинг элдур, манга қаробат эрур.
 Сени комингга еткурурмен бил,
 Лек ҳарнеки дермен андоқ қил!»

Бу сўзларни эшитган Фаррух хурсанд бўлганидан кўзларига ёш олиб, Ахийнинг оёғига бошини қўйиб миннатдорчилигини изҳор этади.

Ахий уни қаттиқ севувчи хотинини талоқ қилиб, унга пичоқлар ўқталиб, Фаррухга мажбуран никоҳлайди, ёнларига мол-мулк ва мулозимлар қўшиб, иззату икром билан уларни Ҳиндистонга жўнатади. Ахий эса Фаррухнинг қора рангли палосини ёдгор сифатида қолдиришни сўраб, олиб қолади.

Йўлда Фарухга Ахийнинг мурувват юзасидан ҳатто ўз хотинини ҳам аямаганлиги маълум бўлади. Бундан қаттиқ таъсирланган Фаррух Ахийнинг хотинини бундан кейин сингил деб билади ва ватанига қайтгач унинг учун Ахийникидақа қаср қуриб беради.

Узининг вафодор ва севимли хотини билан хайрлашганидан сўнг Ахийнинг душманлари унга турли бўҳтонлар ёғдирадилар ва унинг Ҳалабдан қочиб кетишига эришадилар. Фалакнинг гардиши Ахийни Сарандибга олиб келади. Ахийдан ўрнак олиб, шаҳарни айланаётган Фаррух

тасодифан харобалар орасидан Ахийни топиб, уйига олиб келади.

Бир неча кундан кейин Ахий ўзига келгач, Фаррух унга энди ўзининг синглисига уйланишни таклиф этади. Ахий розилик беради. Тўй-томошалардан сўнг Ахий яна ўзининг илгариги хотинига эришганлигидан беҳад хурсанд бўлади ва муроду мақсадига етади.

Юқоридаги қора ранг билан боғланган ҳикоялар ҳар уччала муаллифда бошқа-бошқа, бир-бирига ўхшамайди. Навоий дostonига кирган ҳикоя эса Низомий ва Хусрав Деҳлавийларникидан тубдан фарқ қилади. Низомийнинг қора ранг билан боғланган ушбу ҳикоясининг асосий мазмунини Хусрав Деҳлавий бир оз ўзгартиришлар киритган тарзда ўзининг бешинчи ҳикоясида баён қилади. Хусрав Деҳлавий бешинчи ҳикоясининг ғоявий-тематик йўналиши, айрим бадий деталларни эътиборга олмаган тақдирда, Низомийнинг биринчи дostonи билан айнан мос. Хусрав Деҳлавий Низомийнинг биринчи ҳикояси билан бешинчи ҳикоясидаги асосий сюжетлардан унумли фойдаланган ва ўзига хос композицион ва ғоявий йўналишга эга бўлган оригинал ҳикоя яратган. Хусрав Деҳлавий билан Низомий ҳикояларидаги фарқлар айрим деталлардагина кўрилади. Масалан, Низомий ҳикоясининг бош қисмларида баён этилган эпизодлар, яъни подшоҳнинг Чин мамлакатадаги Мадҳушон шаҳридаги аҳолининг қора либос кийишлари сирини билмоқ мақсадида шаҳар ташқарисига чиққани, у ердаги саватчага ўтириб осмонга учгани, сўнгра баҳайбат қуш уни парилар маконига элтиб ташлагани тўғрисидаги лавҳалар Хусрав Деҳлавий ҳикоясида ўзгартирилиб, уларнинг вазифаларини сеҳрли ҳаммом ўтаган. Хусрав Деҳлавий ҳикоясида асосий қаҳрамон сеҳрли ҳаммомга киргач, бир ҳафта мобайнида унинг ичида адашиб юради ва сўнгра парилар маконига кириб қолади. Низомийнинг биринчи ҳикоясидаги бош қаҳрамон ўзининг аввалги ҳолатига, яъни подшоҳ саватда ўттизинчи кун қайтиб келса, Хусрав Деҳлавийдаги ёш йигит еттинчи куннинг тонгида дўстлари кутиб турган ҳаммомнинг бўсағасида пайдо бўлиб қолади. Иккала асар ўртасидаги яна бир фарқ шундаки, Низомий бу ҳикояларни қора ранг билан бўяб тасвирлайди. У қаҳрамонларнинг қайғу-изтиробларини ва сюжетнинг ғамгин хотимасини қора рангнинг рамзий маънолари билан ифодаласа, Хусрав Деҳлавийнинг бешинчи ҳикояси кўк ранг билан боғланиб, новелланинг мазмунидаги қайғу ҳисларини кўк рангнинг

гамгин жилолари билан уйғунлаштирган. Бу ўринда биз икки буюк ижодкорнинг икки рангдан бир мақсадни ифода этишдаги юксак маҳоратларини кўрамиз. Низомийнинг қора ранги мусибатларнинг айнан воқеалар содир бўлаган даврга мансублигини англатса, Хусрав Деҳлавийдаги кўк ранг гамноклик, ўтмиш воқеаларга хослигини билдиради.

Ашраф Марағойийнинг «Етти тахт» достонидан ҳам Низомий ва Хусрав Деҳлавий ҳикояларидаги каби афсонавий лавҳалар, яъни қаҳрамонларнинг сеҳрли кучлар таъсирида ғойиб бўлиши, турли ғайри-табiiй воқеаларни бошларидан кечирishi каби ҳолатлар жуда кўп. Мисол сифатида Ҳинд шаҳзодаси Маликзоданинг ғойиб бўлиши, унинг парилар маконидаги афсонавий саргузаштлари, Хизр ёрдамида унинг сеҳрли кучлар ихтиёридан қутулиши ва шунга ўхшаш ҳикояларнинг бошқа манзараларини тасвирлаш услубларида яқинликлар жуда кўп. Булар ижодкорнинг Фирдавсий ва Низомий меросидан унумли истифода этганлигининг ёрқин ифодасидир.

Хусрав Деҳлавийнинг илм, ҳунар ва ақлни улуғловчи биринчи, яъни Сарандиб подшосининг уч ўғли саргузаштлари ҳақидаги ҳикояси сюжетининг генетик куртакларини турли халқлар фольклорида учратиш мумкин, хусусан ҳинд эртақларида оталарнинг ўз фарзандлари ақл-заковати, садоқатини синаш учун уларни юртларидан узоқ бошқа мамлакатларга юбориши, уларни ҳаёт синовларидан ўтиб мустақил яшашга ўргатганлари ҳақидаги мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достони Фаррух билан Ахий ҳақидаги мавзу ва сюжетнинг ғоявий-бадий томонлари пухта ишланган юксак бадий асарлиги билан алоҳида аҳамият касб этади. Бу ҳикояда Алишер Навоий инсоният бахт-саодати учун муҳим ҳисобланган биродарлик, инсонпарварлик ва байналмилаллик ғояларини илгари суради.

Ҳикоянинг асосий мавзуи конфликт ва тўқнашувлар асосида қурилган бўлиб, экспозиция воқеа рўй бераётган мамлакат — Ҳиндистоннинг ва бош қаҳрамон, ҳинд подшоси ўғли шаҳзода Фаррухнинг олижаноб хислатлари тавсифи билан бошланади. Фаррухнинг отаси Нусратхон шаҳзоданинг уйланиб, тахтиравонни қабул қилишини истади. Тушида бир гўзал аёлни кўриб, уни севиб қолган Фаррух отасининг таклифларини рад этади, отасидан тушида кўрган аёлни излаш учун Қуддус шаҳрига қиладиган

сафарига ижозат сўрайди. Бош қаҳрамоннинг бу ҳаракати ҳикоянинг тугуни вазифасини ўйнайди. Фаррухнинг туши эса воқеаларнинг кейинги ривожини учун вазифа бўлиб хизмат қилади. Бу мавзунини очиб бериш мақсадида шоир Ахий номли иккинчи қаҳрамонни воқеалар оқимида киритади. Бу қаҳрамон ўзида инсоннинг барча олийжаноб хислатларини мужассамлаштирган идеал образ бўлиб, ҳикояда шоирнинг асосий ғояларини очиб беришда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Воқеанинг кульминацияси ҳикоядаги учинчи ҳаракатдаги бош қаҳрамон — Ахийнинг хотинининг ўз эрини жонидан ортиқ севишини Фаррухга нола қилиб айтган лавҳасида ўз ифодасини топган. Шундан сўнг, воқеалар иккинчи қаҳрамон — Ахийнинг фойдасига ривожланади. Ниҳоят, ҳикоянинг ечими Ахийнинг ўз хотини билан учрашиб, ҳақиқатнинг тантанаси билан якунланади.

Бу ҳикоянинг қора ранг билан боғланган бошқа новеллалардан асосий фарқи шундаки, ундаги воқеалар силсиласи ўзининг табиийлиги ва ҳикоядан чиқариладиган хулосаларнинг ибратомузлигидадир. Навоийнинг бу ҳикояси заминда инсоннинг ички бой дунёсини очиб бериш вазифаси этади. Бу маънавий дунёни асарда Фаррух, Ахий ва унинг хотинидан иборат идеал образлар ташкил этади.

Узоқ қадимиятда, Ҳиндистон билан Урта Осиё халқларининг сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари энди куртак отаётган даврларда бошқа соҳалардаги каби Урта Осиё халқларининг оғзаки ва ёзма адабиётига будда ҳақидаги ҳикоялар ва ҳиндларнинг мифологик образлари кириб кела бошлаган. Алишер Навоий даврига келиб бундай алоқа кенг қамровга эга бўлган. Чунончи, Алишер Навоийнинг қадимги ҳинд ёзма адабиётидан, унинг тарихий манбаларидан, хусусан, турли ибратомуз эртак ва қиссаларидан кенг истифода қилганлигини олиб борилаётган тадқиқотлардан биламиз. Дарвоқе, «Сабъаи сайёр» достонига кирган ҳикоялардан айримларининг генетик куртакларини қадимги ҳинд адабиёти ва мифологиясининг ёрқин саҳифаларида кўришингиз мумкин. Алишер Навоий асарларини қадимий ёзма адабий ёдгорликлари билан қиёсий ўрганиш шуни кўрсатдики, энг аввало, уларда бир-бирларини яқинлаштирадиган қандайдир умумийлик, иккинчидан, ҳар бир тадқиқ этилаётган асар ўзининг прототипидан тарихий давр нуқтаи назаридан кескин фарқ қилиши аниқланади. Ана шундай ҳикоялар сирасига, биз-

нинг фикримизча, Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonига кирган Фаррухнинг муҳаббати ҳақидаги афсонани киритиш мумкин. Навоийнинг бу ҳикоясини генетик жиҳатдан қадимги ҳинд ҳикояси «Унмадаяпти¹ ҳақида джатака» ва унинг Арья Шура (IV аср) томонидан тузилган «Джатакамала» номли санскрит тўпламига киритилган вариантлари билан солиштирса бўлади.

Бошқа олимларнинг фикрига кўра, бу ҳикоя «Ахийлик» номи билан машҳур бўлган ҳунармандларнинг бирлиги фаолияти билан боғлиқдир.

Ҳинд ҳикоясининг бош қаҳрамони Шибийларнинг адолатли, доно ва мўмин подшоси Бадхисаттва ҳиндларнинг Каумуди байрами вақтида шаҳарни айланаётиб, бир жуда гўзал аёлни кўради ва уни севиб қолади. Бу аёлнинг исми Унмадаяпти бўлиб, у Абхипараг номли амалдорнинг хотини эди. Бунини сезиб қолган Абхипараг подшоҳни бағоят ҳурмат қилганлигидан ва унга содиқлиги туфайли, Бадхисаттва билан бўлган суҳбатларнинг бирида, бу ҳақда гап очиб, Унмадаяптини ўз подшоҳига тортиқ қилади. Лекин барча олижаноб хислатларни ўзида мужассамлаштирган идеал подшоҳ Бадхисаттва Унмадаяптини ўз ходими хотини эканлигини билгач, ўзининг кучли иродаси билан ҳиссаётларини енгади ва бу таклифни рад этади.

Ҳикояларнинг асосий мавзуида, воқеаларнинг баён этилишида катта ўхшашликлар бор, шу жиҳатдан Навоий ҳикоясидаги ҳинд шаҳодаси Фаррух билан олижаноб Ахий тўғрисидаги афсонани қадимий ҳинд ҳикоясининг давоми, бадий жиҳатдан такомиллаштирилган варианты деб қараш ҳақиқатга яқиндир. Ҳар иккала ҳикояни солиштирар эканмиз, улардаги яқинликни умумий жиҳатлар билан бирга бадий лавҳаларнинг алоҳида олинган деталларида ҳам кўриш мумкин. Ҳикояларни юзаки қараб чиқишнинг ўзидаёқ ҳар иккала асардаги образларнинг бир-бирларига монандлиги кўзга яққол ташланади. Навоийдаги Ахий ҳинд ҳикоясидаги Абхипарагга, Фаррух — Бадхисаттвага, Ахийнинг хотини Унмадаяптига ўхшайди. Агар сюжет воқеаларининг тадрижий тараққиёт босқичларига бирма-бир назар ташласак, улардаги ўхшаш томонлар дарров маълум бўлади. Навоий ҳикоясидаги фарқлар эса шоирнинг ҳинд ҳикояси сюжет чизиқларини ва асарнинг композицион тузилишини бадий жиҳатдан такомиллаштириши ҳисобига амалга оширилганлигидан иборат бўлади. Навоий

¹ Бу ном «Ақдан оздирувчи гўзал» маъносига.

новатор ижодкор сифатида бу ҳикоя сюжетига инсонпарварлик йўналиши ва халқлар дўстлиги руҳини бағишлаш каби муҳим вазифа ҳам зиммасида турганлигини яхши билган. Шунинг учун Алишер Навоий ҳинд ҳикоясидаги амалдорнинг қиёфасини батамом ўзгартириб, ҳаётда инсонларга яхшилик қилишни асосий мақсад қилиб қўйган Ахийнинг идеал образини яратади. Навоийдаги Ахий амалдордан фарқли ўлароқ, яхшилик йўлида ҳатто ўзининг сеvimли хотинини аямайди, уни қариндошим деб Фаррухга никоҳлаб беради. Муҳими шундаки, Фаррух унинг севиб қолган аёли Ахийнинг хотини эканлигини умуман билмайди. Ҳинд ҳикоясида эса, Абхипараг подшоҳга у севиб қолган аёл унинг хотини эканлигини ошкора айтиб, унга тортиқ қилади.

Ҳинд ҳикоясида бош қаҳрамон вазифасини подшоҳнинг ўзи бажаради. Унинг қиёфасида азалдан идеал инсоннинг энг гўзал хислатлари мужассам бўлганлиги учун у севиб қолган аёл мансабдорнинг хотини эканлигини билган замонақ, Абхипарагнинг қанча ялиниб ёлборишига қарамай, Улмадаяптига бўлган муҳаббатини ирода кучи билан сўндиради.

Лекин юқорида айтилган ҳикоядаги сюжетнинг асосий чизиқлари бир-бирларига мос келиши ва деталлардаги умумий ўхшашликлар уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўзларига мустақил бўлган алоҳида-алоҳида бадий асар эканликларига шубҳа ҳосил қилмаслиги керак, албатта. Ваҳоланки, Алишер Навоийнинг бу ҳикояси ана шу ҳинд ҳикоясининг негизи асосида генетик жиҳатдан ривож топган бўлса-да, у ғоявий-бадий ҳамда композицион тузилиши билан ажралиб турувчи янги асар сифатида қаралмоғи керак. Чунки бу асар шоирнинг дунёқараши ва муайян шароитлар натижасида вужудга келган бадий тафаккур меваси бўлиши билан бир қаторда тарихий давр талабларининг эҳтиёжини қондирувчи муҳим ва зарур бадий маҳсулот ҳамдир. Навоий ҳикоясининг кўлами жуда катта қамровга эга эканлигини ҳам таъкидлаб ўтиш муҳимдир, ҳикоядаги воқеалар Ҳиндистон, Арабистондаги реал муҳитда юз беради. Навоийнинг қаҳрамонлари ҳинд эртагидагидан фарқли ўлароқ, турли миллат вакиллари ташкил этади. Бундан ташқари шу факт диққатни ўзига тортадики, ҳар иккала ҳикоядаги барча ўхшашликлар умумий характерга эга бўлиб, улар турли маданиятга, турли халқлар адабиётларига ва турли тарихий даврларга мансублиги кишини таажжубга солади.

Юқорида айтиб ўтилганлар бизга маълум даражада Алишер Навоий достони ҳикояларининг тарихий илди-ларини аниқлаш имконини бериш билан бирга, қадимги ҳинд адабиётининг Навоий ижодига таъсири масалала-рини ҳам янада чуқурроқ ўрганиш имкониятини яратиб беради.

Энди Низомий Ганжавийнинг «Етти гўзал» достонида яқшанба кун олтин қасрда иккинчи иқлимга маъсуб турк маликаси Яғманознинг Баҳром Гўрга айтиб берган қуй-даги ҳикоясига эътиборни қаратайлик:

Ироқ мамлакатида бир шоҳ ўтган экан. У ақл-зако-вотга тўла, кўпни кўрган, одамшаванда экан. У аёллар-нинг макр-хийлалари ҳақида кўп эшитганидан уйланишга ҳам қўрқар экан. Унинг устига мунажжимлар фол очи-шиб, «подшоҳ уйланса, унга хотини бахтсизлик келтира-ди»,— деб каромат қилишибди. Шунинг учун у бозордан канизаклар сотиб олиб, улар билан маълум муддат айш-ишрат қилгандан сўнг, бошқаларига алмаштириб турар экан. Шу жиҳатдан ҳам уни одамлар канизакфуруш деб атайдиган бўлипти. Подшоҳнинг уйида канизакларнинг кўп туrolмаслигига яна бир сабаб, саройдаги кампир улар-ни «бека», «малика» деб чақириб гиж-гижлар экан. Улар-га ақл ўргатиб турар экан.

Кунлардан бир кун сотиш учун Хитойдан мингга яқин канизаклар олиб келишади. Уларнинг ичида бир жуда гўзал ва келишган қиз ҳам бор эди. Шаҳарнинг бой ка-низакфурушларидан бири подшоҳга бу ҳақда хабар қи-лади. Подшоҳ канизакларни бирма-бир кўздан кечириб, ҳалиги канизакни ёқтирипти ва уни сотиб олипти. Лекин канизакфуруш уни сотишдан олдин, кимки бу қизни сотиб олган бўлса, эртаси куниеқ унинг севгига хоҳишсизлиги учун қайтариб ташлаб кетади, деб огоҳлантирипти. Кун-лар ўтипти, канизак саройда ўзини эркин қушдай ҳис қи-либ, янада кўркам ва жозибали ҳурга айланипти. Подшоҳ-нинг унга бўлган ишқи тобора ортаверипти. Лекин кани-закфурушнинг гаплари эсига тушиб, жуда эҳтиёткорлик билан иш тутишга қарор қилипти. Саройдаги кампир эса, қизни йўлдан уришга киришипти, уни «малика» деб, унга ҳақ-ҳуқуқ ўргатаётганда қизнинг жаҳли чиқиб, уни ҳайдаб юборипти. Кунлардан бир кун подшоҳ канизакка ўз иш-қини изҳор этипти. Лекин канизак бунга бефарқ қарагач, у бунинг сабабини қиздан сўрапти. Бу сирни билиш учун подшоҳ унга қуйидаги Сулаймон пайғамбар, унинг хотини Билқис ва ногирон ўғли ҳақидаги қиссани сўзлаб берипти:

Сулаймон пайғамбарнинг бир фарзанди бор экан, унинг оёқ-қўллари шол бўлиб қолипти. Билқис бу ҳолдан кўп изтироблар чекиб, Сулаймон пайғамбарга шундай деб мурожаат қилипти: «Эй пушти паноҳим, бир назар ташла, ҳар иккимиз соғ-саломат бўлсагу, фарзандимиз нечун ногирон туғилди; бизнинг не гуноҳларимиз учун бундай жазо берилди? Сен доно ва оқилсен, бунинг иложини қидирмоқ керак. Жаброил алайҳиссалом орқали билмоқ керак, бунинг иложи недадур», депти. Жаброил алайҳиссалом билан Сулаймон пайғамбарнинг мулоқотидан сўнг самодан: «Эр билан хотин ораларидаги муносабатларини очиқчасига гаплашиб, ўзларини поклаб олсунлар, боланинг иложи ҳам ана шундадир», деган жавоб келипти.

Эр-хотин суҳбат қуришипти. Сулаймон пайғамбар хотинидан: «Мендан бўлак кишига ҳам ишқинг тушганми?» деб сўрапти. Билқис: «Бу дунёда сендан бўлак ишқим тушган киши йўқ, мен сенинг олдинда покман, лекин бир айбим бор эдики, у ҳам бўлса гоҳо ёш, барно йигитларни кўрсам, хаёлим уларга кетиб қоларди», деб жавоб берипти. Шу заҳоти худонинг қудрати билан фарзандининг қўллари ишлаб кетипти. Навбатдаги саволни Билқис Сулаймон пайғамбарга берипти: «Дунёда сиз энг бадавлат кишисиз, сизнинг хазирангиз битмас-туганмас бойликлардан иборат. Шундай бўлса-да, сиз яна бировнинг молига кўз тикканмисиз ёки йўқми?»

Сулаймон пайғамбар эса: «Ҳа, мен дунёдаги барча подшоҳлардан ҳам боймен. Хазирамдаги олтин, дуру жавоҳирларнинг ҳисоби йўқ. Лекин шунча бойлигим бўлишига қарамай, яна бойлигим ортса дейман. Ҳатто биров мени зиёрат қилиб келганда ҳам бирор совға кўтариб келдимикин, деб унинг қўлига тикиламан. Менинг айбим мана шу», деб жавоб берипти.

Шунда боланинг оёқлари ҳам ишлаб кетипти.

Подшоҳ канизакка ана шу ҳикояни айтиб бериб, ҳақиқат сўзи пайғамбар билан Билқиснинг ногирон боласини тузатган экан, сен ҳам менга ҳақиқатни айт, нега мен сени шу қадар севишимга қарамасдан, менинг бу ишқимга жавоб бермаяпсан,— деб сўрапти.

Қиз подшоҳга рост гапни айтишдан бошқа иложи йўқлигига тушуниб, ўз сирини баён этипти. Канизак унинг наслидаги қизлар зотининг барчаси турмушга чиққач, фарзанд кўраётганларида вафот этишларини ва шу туфайли у ҳам турмушга чиқмаганлигини куйиниб гапирип-

ти. Сўнгра подшоҳга хоҳласа уни олиб қолишни, хоҳламаса сотиб юборишни таклиф этипти.

Подшоҳ бунинг иложини қизда рашк уйғотиб амалга ошириш мумкинлигини фаҳмлапти ва ҳийла ўйлапти. Буни саройдаги кампир амалга оширипти. У подшоҳга вақтинча бошқа канизакка ишқ изҳор этиб, унинг рашкини уйғотишни таклиф этипти. Шундай қилиб, саройда яна бир гўзал канизак пайдо бўлиб қолипти. Подшоҳ унга ўз эътибори ва севгисини қаратиб, секин-аста қизда рашк уйғота бошлапти. Бу ҳолдан қаттиқ изтироб чекаётган қиз ахири подшоҳнинг ҳузурига кириб, унинг ҳақиқий ёстиқдоши, ёрига айланиб, подшоҳнинг маликаси бўлипти. Шундай қилиб, улар узоқ умр кечиришиб, бахту саодатда яшашипти».

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида якшанба куни иккинчи иқлим шоҳининг қизи Баҳром Гўрга олтин қасрда қуйидаги ҳикояни айтиб беради:

Хуросонда Ҳасан номли моҳир заргар бўлиб, унинг шухрати бутун жаҳонга таралган экан. Кунлардан бир кун у шоҳ учун бронзадан фил ясайди ва унга филдираклар ўрнатиб, саройга олиб боради. Шоҳ Ҳасаннинг санъатига қойил қолипти, унга минг ман олтин бериб, худди шунга ўхшаш филни олтиндан ясаб беришни буюради. Ҳасан бир ой қаттиқ ишлаб, шоҳнинг буйруғини бажарипти. Бундай ажойиб санъат асаридан ҳамма ҳайратда қолипти. Лекин Ҳасаннинг бу ишига ҳасад билан қаровчилар ҳам топилипти. Улар Ҳасаннинг подшоҳ берган олтиндан бир қисмини ўмариб қолганлигини, лекин буни қандай қилиб исботлаш ва шоҳга етказишни билишмас экан. Ҳасаннинг берилган олтиндан бир қисмини ўмариб қолганлигини исботлаш учун филни эритиш керак эди. Подшоҳ эса бунга асло йўл қўймаслигини ҳасадгўйлар яхши билишарди. Улар Ҳасаннинг ўғрилигини исботлашнинг кўп йўллариини ўйлашиб, ниҳоят, Ҳасаннинг хотинини ишга солиб, масалани ойдинлаштиришга қарор қилишипти. Натижада филнинг вазнини аниқлаш учун уни қайиққа солиб, сувга чўккан қисмини белгилаш, сўнгра қайиқдаги белгигача тош ортиб, ҳайкалнинг вазнини аниқлаш мумкин эканлиги маълум бўлипти. Филга сарф бўлган олтинни ўлчаш сирини билиб олган Ҳасаннинг душманлари бор гапни подшоҳга етказадилар. Подшоҳ Ҳасаннинг олтиндан ўмариб қолганлигига ишонч ҳосил қилгач, уни қасрнинг энг баланд маҳбусхонасига қамаб қўйипти. Буни эшитган Ҳасаннинг хотини дод-фарёд солипти. Нодонлик

қилиб, ўз тили билан Ҳасаннинг бошига катта кулфат келтирганлигидан роса афсусланипти. Ҳасаннинг олдига бориб, кечирим сўрай бошлапти. Ҳасан юқоридан пастда турган хотинни кўриб, тезда шакар, ипак ип ва арқон олиб келишни буюрипти. Бир оз вақт ўтгач, хотини Ҳасаннинг айтганларини олиб келипти. Ҳасан хотинига ипнинг учини шакарлаб, чумолига беришни буюрипти. Чумолиллар шакарланган ипни юқорига—Ҳасан томонга олиб чиқишипти. Сўнгра Ҳасан ипга арқон бойлашни буюрипти. Арқоннинг бир учини ўзи ушлаб пастга туша бошлапти, иккинчи учини эса, эрининг илтимосига биноан хотини ушлаб, юқорига қараб кўтарилипти. Натижада Ҳасан озодликда, хотини эса тутқунликда бўлиб қолипти. Шунда Ҳасан хотинига кулиб: «Энди тилингни азобини ўзинг торт»,— деб ғойиб бўлипти. Бу воқеани эшитган шоҳ жуда ҳайратда қолипти. Ҳасанни роса қидиртираётганда унинг ўзи шоҳдан узр сўраб, саройга кириб келипти. Шоҳ Ҳасаннинг барча гуноҳларидан кечиб, уни ўз хизмати ва ҳимоясига олипти. Шундан буён Ҳасан сариқ рангдаги либос кийиб юрадиган бўлипти. Шу ерга келганда, Хусрав Деҳлавий сариқ рангнинг сифатларини тасвирлаб ҳикоясини яқунлайди.

Ашраф Марағойининг «Ҳафт авранг» достонида якшанба куни Баҳром олтин ранг либос кийиб, тулпор от миниб овга чиқади. Овда у шер билан жанг қилиб, уни енгади. Кечга яқин Баҳром олтин қасрга қайтиб, ухлаб қолмаслик учун иккинчи иқлим шоҳи қизидан қуйидаги афсонани эшитади.

Мағриб гўзалининг афсонаси:

Хитойда бир Хўжа бўлиб, унинг бойлигининг ҳисоби йўқ экан. Хўжанинг Салим номли ўғли бор экан. Салим жуда сахий ва ростгўй бўлгани учун ҳамма уни ҳурмат қиларкан. Отасининг вақт-соати етгач, у боқий дунёга рихлат қилипти. Салим отасининг ҳурматини жойига қўйиб, гумбазли ёдгорлик ўрнатипти, отасидан мерос бўлиб қолган бойликнинг бир қисмини эса вақф ишларига топширипти. Салимнинг Солим исмли дўсти бўлган экан. У Солимга моддий ёрдам бериб турипти. Кунлардан бир куни эса уни саёҳатга таклиф этипти. Солим дўстининг лутфу иноятдан беҳад хурсанд бўлиб, унинг билан сафарга отланади. Улар жуда кўп шаҳарларни айланадилар. Йўлда турли воқеалар гувоҳи бўлишади. Салим Сиймбар исмли қизни яхши кўриб қолади. Сиймбар ҳам уни севади. Солим эса уларнинг севгисига ҳасад қилади. У Салимни нобуд қи-

либ, Сиймбарни ўзиники қилиб олиш йўллариини ўйлай бошлайди. Бундай имконият улар денгиз саёҳати чоғида пайдо бўлади. Кема бир оролга келиб тўхтади. Улар тоғнинг денгиз билан туташган бир гўзал қояси саҳнига дам олгани чиқишади. Солим ўзининг жирканч мақсадларини рўёбга чиқаришга киришади. У аввал Сиймбарга ўз севгисини изҳор қилиб кўради. Лекин Сиймбар Салимни севишини ва унинг учун жонини ҳам фидо қилишга тайёр эканлигини уқтиради. Шундан сўнг Солим тоғда акс-садо уюштириб, шу аснода қоя олдида турган Салимни денгизга итариб юборади. Бахтли тасодифга кўра Салим омон қолиб, Хитойга кетаётган кемадагилар уни кўтариб оладилар. Бир ҳафтадан сўнг кема Хитойга етиб боради. Маълум вақт ўтгач, Салим уйига қараб сафарга чиқади. Йўлда ғаройиб ҳодисалар рўй беради. Биринчи кечаси у йўлда кетаётиб чуқурга тушиб кетади, чоҳдан тонгга яқин зўрға қутулиб чиқади ва ўз йўлида давом этади. Тоғлар ва ўрмонларни босиб ўтади, мева, турли гиёҳларни еб, эсон-омон қолгани учун тангрига шукр қилади. Бир кун у қоялар орасидан ўтиб кетаётганида бир ғорни кўриб қолади. Унинг ёнида булоқ, булоқ олдида бир дев маст ҳолда ўтирар эди. Дев одам гўштидан кабоб қилиб ер эди. Буни кўриб Салим кўрқиб кетипти. Дев эса Салимни сезиб қолиб, уни ёнига чақирипти. У мажбур бўлганидан девнинг ёнига келиб ўтирибди. Кўп шароб ичган дев уйқуга кетипти. Шу чоғ Салим кабоб сихларини ўтда қизартириб, сўнгра девнинг кўзларига уради. Гангиб қолган дев ерга йиқилипти. Салим фурсатдан фойдаланиб, қулаган девни темир занжири билан уриб ўлдирипти. Сўнгра зудлик билан бандиларни озод қилиб, у ердан қочиб қолишипти. Кечга яқин Салим йўлда филдай баҳайбат аёл девни учратипти. Девнинг жаҳли чиқиб, Салимга «Сен ким ва бу ерда нима қилиб юрибсан?»—деб ўшқирипти. Салим тезда ўзини ўнглаб олиб, эркак дев унинг ҳузурига шароб олиб келишга юборганлигини айтипти. Дев бир оз таскин топиб: «Мен у билан кечагина айш-ишрат қилган эдим, энди эртадан кейин бораман, ҳозир менда унинг учун шароб йўқ», деб жавоб берипти ва йигитни ўз қучоғига босиб, меҳмондорчиликка таклиф этипти. Бу дев ҳам ғордаги бир хонага кириб, одамларнинг гўштини сихга тортиб, кабоб қила бошлапти. Сўнгра шароб ичиб, базм қурипти, кўп кабоб епти. Ахири кўзи уйқуга илинганда Салим оҳиста ўрнидан туриб, қамалган одамларни озод қилиб, бу ердан ҳам қочиб қолипти. Ўрмонда кетаётганида эса бир шерга дуч-келипти. У Са-

лимдан раҳм-шафқат истаётгандай ғалати назар ташлапти. Салим бу ҳолдан ҳайрон бўлиб, шерни қўйиб юборипти. У эса Салимга гўё орқамдан юр, деб имо-ишора қилгандай қарапти. Йигит шер орқасидан изма-из боришти ва катта хазинанинг устидан чиқипти. Шундай қилиб Салим катта давлат билан она юртига қайтиб келипти. Дўсти Солимининг фожиали ўлимини эшитиб қаттиқ қайғурипти. Онасининг тириклигидан хурсанд бўлипти, Сиймбар билан учрашиб, тўй-томошалар қилипти.

Эртак инсоннинг яхши хислатларини мадҳ этиш билан тугайди.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида якшанба куни иккинчи иқлимдан келган дарвиш Олтин қасрда Баҳромга Зайд Заҳҳоб ҳақида қуйидаги ҳикояни айтиб беради:

Рум шоҳининг саройида Зайд Заҳҳоб исмли моҳир заргар бўлган экан. Шоҳнинг яқин одами, суҳбатдоши ва табиби ҳам ўша заргар экан. Бошдан-оёқ ҳунар эгаси бўлган заргарнинг битта айби бор эди — у ҳам бўлса фирибгар ва айёр экан. Вақти келганда шоҳ молига хиёнат қилишдан ҳам тоймаскан. У ўзининг усталиги ва айёрлиги билан шоҳнинг кўнглини эгаллаган бўлиб, Навоий унга қуйидаги таърифни беради:

Рум аро заргаре эди моҳир,
Иши элга қуёш киби зоҳир.
Дам анга субҳу кўра жирми сипеҳр,
Ҳар бир олтун кулича давраи меҳр.
Рум шоҳи қошида жоҳ анга,
Шоҳе хурдида коргоҳ анга.
Шаҳрда соҳиби иёр ҳам ул,
Шаҳ қошида хазинадор ҳам ул.
Неча кондин неким чиқиб зару сийм,
Бўлур эрди бори анга таслим.
Зоти аҳли ҳунар мабоҳоти,
Зайд Заҳҳоб ўлуб анинг оти.
Ҳам ҳаким эрди, ҳам муҳандисваш,
Гоҳ зарпош эди ва гоҳ заркаш.
Туну кун шоҳнинг надими ҳам ул,
Пойи тахти аро ҳакими ҳам ул.
Бошидин то аёғ ҳунар эди пок,
Айб анга буки эрди кўп бобок.

Кунлардан бир кун у шоҳни олтин тахт яшашга кўндиради. Шоҳ унга икки минг ботмон олтин бериб, тахт қу-

риб беришни топширипти. У туну кун тинмай, бир йил деганда тахтни зеби зийнатлаб тайёр қилипти. Тахт саккиз қиррали бўлиб, унда саккиз минорача мавжуд, улардан тўрттаси баланд, тўрттаси паст экан. Пастки минораларда тўтилар ва баландларида товуслар тахтга зеб бериб ўтиришаркан. Тахт шундай усталик билан ясалган эдики, унга подшоҳ чиқмоқчи бўлса, зинапоялари унинг мақдамига келиб, яна кўтарилар экан. Шоҳ тахтга ўтириши билан тўртта минорадаги тўтилар: «Шоҳ мурод-мақсадига етсин, унинг бу тахти боқий бўлсин!»— деб айтишар экан. Тўрт товус эса хумо қушидек шоҳга қанотларини ёйиб, бахту иқбол тилаётгандек унга соябон бўлиб турар экан. Тахтнинг таажжуботларидан яна бири шундаки, шоҳ уни қай томонга буришни истаса, арзимаган ишора билан у ўз жойини ўзгартириб, ишорат қилинган томонга қараб ўзи ҳаракат қилар экан.

Шоҳга бу тахт жуда маъқул келипти ва заргарни бағоят катта эҳсонлар билан тақдирлапти. Лекин саройдагиларнинг айримлари Зайд Заҳҳобнинг бу ҳунарида қаллоблик борлигини бошидаёқ сезишган экан. Чунки Зайд Заҳҳоб тахтнинг асосини кумушдан ясаб, унинг устигагина олтин сарфлаган эди. Зайднинг бу қаллоблигини ҳеч ким подшоҳга айтишга ботина олмас экан. Чунки шоҳ Зайдни ҳаммадан ҳам яхши кўрар, унга бутунлай ишонар экан. Сарой аҳли йиғилиб, Зайд Заҳҳобнинг бу фирибгарлигини фош қилишга қарор қиладилар. Улар буни амалга ошириш учун икки тўтидан бирини «Тахт рўкашдур», иккинчисини «Мусаннифи ғашдур» деган сўзларга ўргатиб, тахтдаги икки тўтини улар билан алмаштириб қўйиптилар. Эртаси тонгда шоҳ ўз тахтига ўтиргач, бояги тўтилар Зайд Заҳҳобнинг қаллоблиги ва олтинларни ўзлаштирганлигини ошкор қиладилар. Шоҳ ҳайратга келиб тахтни эговлатиб кўрса, унинг усти олтин, лекин ичи кумушлиги маълум бўлипти. Шоҳ дарғазаб бўлиб, Зайднинг бор молу мулкни мусодара этади, ўзини чоҳга ташлатади. Зайд ташланган чоҳнинг оғзи тор, туби кенг экан. Ундан шу вақтгача бирорта ҳам махбус тириклайин чиқмаган экан. Зайд қутулиш тадбирини ўйлаб топади. У ўзига бериб туриладиган сувни тежаб, ундан лой қориб, секин-аста юқорига чиқадиган зиналар қура бошлапти. Ташналик уни ҳолдан тойдирса ҳам, у сабр-матонат билан ўз нафсини жиловлапти. Кўп машаққатли кунлардан сўнг чоҳдан чиқиб, Фарангистонга, сўнгра эса Қўстантинополга қочипти.

У ерда шаҳарнинг ташқарисида бир бутхона бор экан. Бутхонанинг теварак-атрофи қимматбаҳо тошлар билан безатилган экан. Бутхона тоқчаларига эса олтиндан ишланган бутлар жойлаштирилиб, будпарастлар ана шу ҳайкалчаларга сигинишар экан. Бутхона ўз дарвозаси ва қўриқчиларига ҳам эга экан. Дарвозалар ибодат вақтида очилиб, сўнгра беркитиб қўйилар экан.

Зайд Заҳҳоб ана шу бутхонани ипидан игнасигача текшириб чиқиб, олтину қимматбаҳо тошларни ўмариш тадбирини туза бошлапти. Зайд Заҳҳоб ўз ишини будпарастларнинг расм-русумларини ўрганишдан бошлапти. Кўп ўтмай, у уларнинг диний маросим ва ибодатларини шу қадар мукамал ўрганиб олиптики, ҳатто бунга будпарастларнинг ўзлари ҳам қойил қолишипти. У кеча-кундуз дайрдан чиқмай ибодат қилар, уни зиёрат қилиш билан банд бўлар экан. У ҳар бир ҳайкалчага сидқидилдан синар, унга баланд ҳурмат билан ибодат қилар эди. Шу тариқа у будпарастларнинг эътиборига сазовор бўла бошлапти. Кўпчилик будпарастлар уни ўзларига раҳнамо деб тайинлаптилар. Натижада, Зайд Заҳҳоб бутпарастларнинг буюк диний арбобига айланипти.

У катта обрў ва ишонч қозонгандан сўнг, ўзининг ўғрилиқ тадбирларини амалга оширишга киришипти. Зайд бирин-кетин бутхонадаги олтину кумуш ва қимматбаҳо ашёлардан тайёрланган ҳайкалчаларни тоғдаги ғорга олиб бориб, уларнинг ўринларига худди шундай, лекин қалбаки бутларни ўрнатиб чиқипти. Хуллас, Зайд бутхонада қимматбаҳо нимаики бўлса, уларнинг ҳаммасини алмаштиришга улгуриб етгач, ватанига қайтиш тарадудини кўра бошлапти. Бунинг чорасини топгач, у бутпарастларга ватанига бориб келиши зарурати туғилганлигини айтипти.

Шунда бутпарастлар ундан хафа бўла бошлашипти. Зайд Заҳҳоб будпарастлар олдида таъсирчан нутқ сўзлапти. У ватанига «Лот ва манот» бутларининг онаси вафоти ҳақидаги кароматлари туфайли кетаётганлиги ва унга мерос бўлиб қолган катта бойликни бутхонага олиб келиб, унинг турли ҳожат ва харажатларига сарфлаш нияти борлигини айтипти.

Бутпарастлар буюк диний арбобнинг ватанига бориб, эсон-омон қайтиб келишига йиғи-сиғи аралаш дуо қилишипти, унга совға-саломлар инъом этишиб, охири хайрлашиб қолишипти. Зайд Заҳҳоб тоғда яшириб қўйган барча бойликларни кемага орттириб, бутпарастларга уларни лақиллатгани ҳақида бир энлик мактуб қолдириб, ватанига жўнаб кетипти.

Зайд Заҳқобнинг йўқлиги Рум подшосининг дардига дард қўша бошлапти. Чунки унинг дардига давони фақат Зайд билар экан. Кундан кунга аҳволи ёмонлашаётган подшоҳ тез-тез ҳақим Зайдни ўйлай бошлайди, унинг ёнида йўқлигидан афсуслар эди.

Шу аснода Зайд ҳам Румга кириб келади, бутун бойликларини бир махфий жойга бекитиб, шоҳ ташлаган чоҳга кириб, занжирларини бойлаб олади.

Бу ҳолни зиндончи шоҳга хабар қилипти. Шоҳ ўзида йўқ хурсанд бўлиб, Зайд Заҳқобга катта мурувватлар кўрсатиб, уни саройга келтиришни буюрипти. Зайд Заҳқоб қатор шартлар қўйипти. Шулардан бири унинг ушбу чоҳга тушишига ва подшоҳ билан алоқасининг узилишига сабабчи бўлган душманларини жазолаш эди. Подшоҳ Зайднинг бу талабини зудлик билан бажо келтирипти. Зайд Заҳқоб подшоҳ ҳузурига келипти, уни уч-тўрт кун ичида дарддан халос этипти. Подшоҳнинг кайфияти чоғ бўлгач, унга бошидан ўтган ғаройиб ҳодисаларни бирма-бир сўзлаб берипти. Зайднинг бутпарастлар ичидаги саргузаштлари шоҳни ҳангу манг қилиб қўйипти. Зайд бутхонадан ўғирланган бойликларни подшоҳ хазинасига тўкипти. Шундай қилиб, шоҳ Зайдни янада севиб, у билан қаттиқроқ дўстлашипти, ҳузурига уни яна яқинлаштириб, унга саройдаги энг баланд мансаблардан бирини берипти.

Шоҳнинг ҳукми билан олтин бутларнинг ҳаммаси буздирилиб, бир қисми дин аҳлларига бўлиб берилипти. Шоҳ уларга зарбоф тўнлар инъом қилипти. Шу хурсандчилик муносабати билан зиндонда сарғайиб ётган маҳбуслар ҳам озод қилиниптилар. Олтиннинг хосияти туфайли мамлакатда шоду хуррамлик анчагача ҳукм сурипти.

Шоҳ Баҳром бу дарвешнинг ҳикоясини эшитиб шод бўлипти ва унинг кимлигини сўрапти. Дарвеш Рум мамлакатидан келганлигини ва Зайд Заҳқоб унинг бобокалони эканлигини айтипти. Баҳром хурсанд бўлиб, уни ўз хизматига олипти ва дарвешнинг бу ҳикоясидан роҳатланиб, то қуёш чиққунига қадар чуқур уйқуга кетиб, кўзларини очмапти.

Алишер Навоий қаламига мансуб «Сабъаи сайёр»нинг Зайд Заҳқобга оид ҳикоясининг мазмуни ва сюжетидаги айрим лавҳаларнинг типологик ўхшашликларини қадимги ҳинд ҳикояси «Катхасаритсагара»нинг (1063—1081) айрим лавҳаларида кўриш мумкин. Хусусан, «Шива ва Мадхава тарихи» ҳикоясидаги бош қаҳрамонлар Хусрав Деҳлавийнинг Ҳасани ва Навоийнинг Зайд Заҳқоби каби ол-

тин ва қимматбаҳо тошларни сохталаштириш орқали Удаини шаҳрининг бош диний пешвоси Шанкарасваминини шилишади. Айниқса, Навоий асарига Зайд Заҳҳобнинг Қустантинполда бутпарастларнинг ибодатхонасида қилган фирибгарликларини Шиванинг Сипра соҳилидаги ибодатхонага айёрона кириб олиб, подшоҳ ва шаҳарликларнинг ишончини қозонгач, қилган макру ҳийлалари билан солиштириш мумкин. Бу ўринда ҳар иккала асарнинг сюжет чизиқлари, қаҳрамонларнинг характери ва ҳатто воқеаларнинг баёнида ҳам бир-бирларига жуда яқин ҳолатлар мавжудлигини ҳикояларни юзаки қарашнинг ўзидаёқ яққол кўриш мумкин. Навоий ҳикоясида Зайд Заҳҳоб шунча номақбул хатти-ҳаракатлар ва қилмишлардан кейин ҳам ўлим тўшагида ётган шоҳни тузатади ва ўғирланган бойликларни хазинага топширгач, яна шоҳнинг надими — яқин дўсти ва саройда мансабдор киши бўлиб қолаверади.

Ҳинд эртагида эса муттаҳам Шива билан Мадхава шунча жинойи ишларни қиладилар, гуноҳларини исботлаш имконияти йўқлиги ва режаларнинг айёроналиги туфайли жазодан қутулиб қоладилар ва подшоҳ паноҳида бахтли ҳаёт кечиришда давом этадилар.

Навоий ҳикоясида подшоҳ ўлим тўшагида ётади, Зайд Заҳҳобгина унинг дардини тузатиш сирларини билади. Ҳинд ҳикоясида ҳам бу детал мавжуд. Лекин «Сабъан сайёр»дагидан фарқли ўлароқ, «Шива ва Мадхава тарихи»да ўзини Мадхава ёлғондан ўлар ҳолатда қаттиқ касал бўлган киши қилиб кўрсатади. Уни дўсти Шива гўё қойилмақом қилиб тузатиб, шуҳрат қозонади. Бу эса икки муттаҳам томондан шаҳар бош руҳонийининг катта бойлигини ўмариш учун сабаб бўлади.

Шундай қилиб, бу турли даврларга мансуб бўлган икки ҳикояда мавзу, образлар ва бошқа бадий жиҳатларининг бир-бирига ўхшашлиги, биринчидан, ҳар бир асарнинг фарқли томонларини аниқлаш имконини берса, иккинчидан, бу мавзунинг маълум тарихий давр мобайнида қандай ўзгаришларга учраб такомиллашганлигининг гувоҳи бўламиз. Натижада биз ҳикоядаги умумий манзарани, асарнинг қадимий типларини аниқлаш ва ижодкорнинг индивидуал қирраларини ўрганиш имкониятига эга бўламиз, Навоийнинг бу ҳикояни яратишдаги новаторлиги нимада эканлигини ёрқин тасаввур этамиз.

Юқорида айтилган ўхшашликлардан қатъи назар, Навоийнинг Зайд Заҳҳоб ҳақидаги ҳикояси Шива ва Мадхаванинг саргузаштлари ҳақидаги асардан композицион

тузилиши, стилистикаси ва қўйилган вазифаларнинг ҳал қилиниши жиҳатидан фарқ қилади. Энг муҳими, бу икки ҳикояда уларнинг бадиий қимматини туширадиган бир хиллик, бир-бирларини юзаки такрорлайдиган қайтариқ ва услублар йўқ. Бундай ҳолни Хусрав Деҳлавийнинг Ҳасан тўғрисидаги ҳикоясига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Алишер Навоий бу мавзунинг асосини Хусрав Деҳлавийнинг иккинчи ҳикоясидан истифода қилган, лекин ундан шундай фойдаланганки, натижада ўзининг ғоявий-бадиий йўналиши, ҳикоянинг композицион тузилиши ва масалаларнинг қўйилиши жиҳатидан мустақил ижодий асар вужудга келган. Бу ўринда шоир Хусрав Деҳлавий ҳикоясининг адабий аъъанасидан келиб чиқиб, унинг шаклидангина озуқланган.

Хусрав Деҳлавий билан Алишер Навоийларнинг иккинчи ҳикоялари, баъзи деталларни эътиборга олмаганда, бир-бирига жуда яқин. Ҳар иккала асар шарқда машҳур бўлган сюжет асосига қурилган фирибгар ва қаллоб заргарнинг саргузаштларига бағишланган. Ҳар икки ҳикоянинг экспозицияси заргарнинг маҳорати, унинг санъатининг юксаклиги билан бошланади. Навоий Хусрав Деҳлавийга нисбатан Зайдни табибликда тенги йўқ шифокор, фалсафа бобида беқиёс файласуф, хуллас, ҳар жиҳатдан уста ва удабурон инсон сифатида таърифлайди. Зайд ва Ҳасаннинг салбий хусусиятлари битта — ҳийлагарлик ва фирибгарлик йўли билан бойлик орттиришдир.

Зайд ва Ҳасан билан боғлиқ бўлган сюжет воқеалари тез ривожланади. Хусрав Деҳлавийда Хуросонда энг моҳир уста бўлган Ҳасан шоҳдан фил ясаб бериш учун 100 ман олтин олган бўлса, Навоийнинг Зайд Заҳҳоби шоҳ учун тахт ясаб бериш учун 1000 ботмон олтин олади. Ҳар иккала устага иш бажарилгач, маълум даражада мукофот берилади. Шундан сўнгги воқеалар Ҳасан билан Зайднинг олтиндан ўмариб қолганликларини сезган ҳасадчиларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ ҳолда ривожланади. Аммо асарнинг кульминацияси, яъни муттаҳамларнинг ҳийлаларини фош қилиш манзараси иккала асарда ҳам оригинал ва ўзига хосдир.

Ҳасаннинг бири ғанимларга филни қандай қилиб ўлчаш мумкинлигини айтиб берган хотини орқали фош этилса, Зайднинг қаллоблиги ўргатилган тўтиларнинг сўзлари орқали очиб ташланди. Бу ўринда подшоҳнинг жазосидан қўрққан Зайднинг душманлари сирни воқеалардан четда турган ҳолда фош этишади. Чунки подшоҳ ҳамма нарсада

Зайдга ишонч билдирган, унинг билан дўстлашиб қолган эди.

Хусрав Деҳлавийда Ҳасаннинг шоҳ олтинини ўзлаштириши унинг меҳнатининг ниҳоятда паст баҳоланиши билан боғланади. Ҳасан иқтисодий жиҳатдан қийналганидан шу ишга қўл уради.

Хусрав Деҳлавий бу образ орқали ўз замонасидаги ҳунармандларнинг аҳволи аянчилигини, ҳоким синфларнинг шафқатсизлигини, яъни бу мавзунинг социал характерга эга эканлигини кўрсатмоқчи бўлади. Алишер Навоий эса бунинг сабабларини айтмайди, чунки унинг даврида ҳоким синфларнинг ҳаётида бу ҳол одат тусига айланган эди. Шунинг учун ҳам шоир Зайд Заҳҳоб образи орқали ўз даври давлат тузумидаги психологик муҳит билан ўқувчиларни таништириш орқали ўз даврининг ижтимоий-социал характерга эга бўлган камчиликларини танқид қилади. Навоий асарининг бадий кучи шундан иборатки, унда ҳаққоний ҳаёт воқеалари диққат билан кузатиб боришга ундайди.

Хусрав Деҳлавийнинг асарида, С. Йўлдошева тўғри аниқлаганидек, Зайднинг меҳнатини тақдирлаш масаласида қандайдир мантиқий номувофиқлик бор. Чунки Ҳасан подшоҳдан 100 ман олтинни филни ясаб бермасидан олдин олган эди. Демак, устани бу маблағ қаноатлантирмаганлиги ўз-ўзидан маълум бўлиб қолади.

Шундан сўнг, асарнинг ечими ҳал этилади. Ҳасан қасрнинг баланд биносидаги маҳбусхонада жазо муддатини ўтаса, Зайд Заҳҳоб чоғга ташланади. Ҳар иккала қаҳрамон ақл-фаросати ва уйдабуронлиги туфайли тутқунликдан қочадилар. Натижада Ҳасан яна шоҳга яқин уста бўлиб хизмат қилса, Зайд ҳам шоҳни дарддан қутқазади ва хазинага катта бойлик топширгач, саройнинг энг эъозли кишиларидан бўлиб қолади.

Юқоридагилардан кўринадики, ҳар иккала ҳикоя кўп томонлари билан бир-бирига яқиндир. Лекин Навоий Ҳасан прототипи билан боғланган ҳикоясини Хусрав Деҳлавийнинг асосий сюжетида истифода қилган ҳолда, бой фольклор материалларини қайта ишлаб, асарга мустақил янги йўналиш беради. Масалан, Алишер Навоий Зайд Заҳҳобнинг қаллоблигини тўтиларни алмаштириш орқали фош қилса, Хусрав Деҳлавийда Ҳасаннинг хотинини ишга солган ғанимлар сирни очадилар. Навоий Хусрав Деҳлавий тутган бу йўлни қабул қилмайди. Чунки бу метод унинг эстетик принципларига зиддир. Чунки шоирнинг ҳамма

асарларида аёлларга нисбатан катта ҳурмат ва эътибор туйғуси устивор туради.

Шуни ҳам таъкидламоқ керакки, бу типологик қиёслаш ва ҳикоялар ўртасидаги ўхшашликлар Алишер Навоий ижодининг эволюцияси ва шоирнинг ижодий изланишлар жараёнини янада чуқурроқ ўрганиш имконини беради. Навоийнинг асар мазмуни ва композициясига киритган янгиликлари унинг ижодий принциплари билан бевосита боғлиқдир. Навоий Зайд Заҳҳоб типи орқали ўтмишнинг тарихий ҳақиқатини ва хусусан ўзи яшаб ижод этган давр воқеаларини ҳам акс эттиришни олдига мақсад қилиб қўйган.

Шундай қилиб, асарларнинг бир-бирларига ўхшашлиги, энг аввало, сюжет чизиқларининг умумийлигида кўринса, уларнинг типологик хусусиятлари қаҳрамонларнинг характери ва уларга боғлиқ бўлган воқеалар билан боғланади. Бу ўринда ҳар иккала шоир ўз қаҳрамонларининг салбий хатти-ҳаракатларини қаттиқ қоралаб, улардаги ижобий хусусиятларни объектив равишда кўрсатиб ўтадилар. Ҳар иккала асар сюжет чизиқларидаги яна муҳим бир ўхшашлик Зайд билан Ҳасаннинг олтин ўғирлашда бир йўлни — фирибгарликни танлаганларидир.

Ҳикоялардаги ҳокимлар образлари ҳам бир-бирларига монанд. Ҳар иккала асар муаллифи шоҳ образи орқали мураккаб ва зиддиятли шахсни ифодалашиб, уларнинг хатти-ҳаракатлари билан мамлакатдаги адолатсизлик ва ноҳақликни очиб ташлашган. Дарвоқе, айрим деталларни тасвирлашда, хусусан шоҳ характерининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган воқеаларни Алишер Навоий ҳақиқатга яқинроқ қилиб тасвирлайди. Чунончи, Хусрав Деҳлавийда шоҳ Ҳасаннинг маҳбусликдан усталик билан қочганлигига қойил қолиб ўзига яна яқинлаштиради, Алишер Навоийда эса бу деталь бошқача ҳал қилинади. Улим тўшагида ётган шоҳ Зайд Заҳҳобнинг нажоткор эканлигини тушуниб етиб, унинг гуноҳларидан кечган ҳолда яна саройга чақиртиришга мажбур бўлади ва уни вазир қилиб тайинлайди. Бу ўринда ўз манфаатларини кўзлаган шоҳ яна жиноятчи билан тил топишади.

Алишер Навоийнинг бу сюжетга мурожаат қилгани бежиз эмас. Чунки бу сюжет шоирнинг яшаб ижод этган даври воқеаларини акс эттириши учун айнан мос келадиган мавзунини ўз ичига олган эди. Хусусан, Навоий бу сюжет орқали Султон Хусайн ҳукмдорлиги даврида унинг салтанатида рўй бераётган салбий воқеаларни ва давлатни

бошқараётган нопок шахсларнинг хатти-ҳаракатларини акс эттиришни асосий мақсад қилиб қўйган бўлиши керак.

Низомийнинг «Етти гўзал» достонида душанба куни Зангори қасрда учинчи иқлим шоҳининг қизи Нозпарий Баҳромга қуйидаги ҳикояни айтиб беради:

«Румда Бишр исмли бир оқил, доно ва диёнатли киши бўлган экан. У покиза ва яхши хотинга уйланишни орзу қилар экан. Бир куни кўчада кетаётганида унга бир гўзал аёл учрайди. Бишр уни севиб қолади. Лекин ўзини босиб, севги ҳиссиётларини тийипти. Шундай бўлса-да, ўзини гуноҳкор билиб, Қуддусни зиёрат қилишга қарор қилипти. Йўл юрипти, йўл юрса ҳам мўл юрипти, охири Қуддус шаҳрига кириб келипти, авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиб, тангридан унинг пок нияту истакларининг амалга ошишида мадаккор бўлишини илтижо қилипти. Қуддусни зиёрат қилишни яқунлагач, ватанига қараб йўл олипти. Йўлда унга Малиҳа исмли бир киши ҳамроҳ бўлипти. У шундай диёнатсиз ва шилқим эканки, бутун сафар давомида Бишрнинг жиғига кўп тегипти. У бўлар-бўлмасга жанжал чиқариб, Бишрга канадек ёпишиб олар экан. Унинг устига у шундай мақтанчоқ эканки, дунёда ундан улуг ва билимдон киши йўқ эмиш. Дунёдаги барча ғаройибот ва сирли воқеаларнинг ҳаммасига унинг жавоби тайёр эди. Йўловчилар кўп юришипти, охири бир булоқ олдига келиб дам олишипти. Булоқ гўё кўзачага ўхшаб кўринар экан. Малиҳа яна ўз билимдонлигини давом эттириб: «Бу кўзача қаердан сувсиз чўлда пайдо бўлиб қолдикин, бунини ҳам тангри кўмиб кетгандир?» деб киноя қилипти. Бишр: «Бу ҳам тангрининг каромати, ана шу туфайли бирор яхши киши чўлда сен билан менга ўхшаганлар сувсиз ўлиб қолишмасин деб қумга кўмиб кетган»,— деб жавоб берипти. Малиҳа Бишрнинг устидан кулиб, уни нодонликда айблапти ва: «Бу кўзачани овчилар қушлар учун қопқон қилиб кўмганлар»,— деб ўз билганидан қолмапти. Улар булоқнинг сувидан тўйиб-тўйиб ичиптилар, овқатланиб дам олиптилар. Сўнгра Малиҳа булоқ сувда чўмилмоқчи бўлипти. Бишр сувни ифлос қилмасликни, ундан бошқалар ҳам баҳраманд бўлишлари кераклигини қанча тушунтирмасин, бари бир гапга қулоқ солмай, кийимларини ечиб булоққа шўнғипти. Аслида бу булоқ эмас, таги чуқур қудуқ экан. Малиҳа унинг тагига етаман, деб чўкиб ўлипти. Бишр унинг жасадини сувдан чиқариб, кўмипти ва бўлиб ўтган воқеалардан қаттиқ таъсирланиб, тангрига бир қултум суви учун таҳсинлар айтиб, Малиҳанинг кийим-кечак-

ларини кўздан кечирипти. Унинг чўнтагидан 1000 динор олтин чиқипти. Бишр Малиханинг уйини топиб, унинг нарсаларини оиласига беришга қарор қилипти. Малиханинг уйини кўп қидиргач, зўрға топипти ва эшигини тақиллатипти. Эшикни Малиханинг хотини очипти. Бишр бўлиб ўтган воқеани гапириб бериб, Малиханинг қолган нарсаларини унга топширипти. Бу воқеани эшитган хотин жуда хурсанд бўлиб кетипти ва Малихадан қутулганига юз шукур қилипти. Бишрнинг ҳалол, пок ва диёнатлилигига қойил қолипти ва Бишрга ўзини хотин қилиб олишни таклиф этипти. У юзини очган экан, Бишр унинг жамолидан илгари севиб қолган аёл эканлигини кўриб жуда хурсанд бўлипти. Тўй-томошалар бўлиб, икки севишган бахтли ҳаёт кечириптилар.»

Низомий Бишрнинг бу бахтли ҳаётини яшил ранг бўёқлар билан безаб ҳикояни тугатади.

Нодар Цицишвилининг ҳикояси билан Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларини солиштириб чиққан олим Б. Т. Руденко Цицишвилининг иккинчи эртаги билан Низомийнинг учинчи ҳикояси ўртасида айрим ўхшашликлар борлигини айтади. Лекин олим тўғри айтганидек, бу ўхшашликлар грузин эртагининг негизи Низомийнинг учинчи ҳикояси деган хулоса чиқаришга асос бўла олмайди, албатта. Бизнинг текширишларимиз шунни кўрсатдики, Нодар Цицишвилининг иккинчи эртаги Алишер Навоийнинг биринчи ҳикояси билан айнандир, шунинг учун Нодар Цицишвилининг мазкур эртагининг прототипи Алишер Навоийнинг биринчи ҳикояси эканлигига шубҳа йўқ. Б. Т. Руденко Нодар Цицишвилининг иккинчи эртагини Навоийники билан солиштириб чиқмаган кўринади. Шунинг учун у бу грузинча эртаси шoirнинг ўзи тўқиган бўлса керак ёки бошқа бирор манбадан фойдаланганга ўхшайди, деган хулосага келади. Масалага диққат билан қаралса, бу ҳикоянинг Навоий дostonидаги Ахий билан Фаррух ҳақидаги ҳикоянинг айнан ўзи эканлиги маълум бўлади. Ҳар иккала асарда бир мавзунинг ўзгинаси ёритилган бўлиб, ҳатто улардаги қаҳрамонларнинг номлари ҳам бир хилдир, Бу фактлар грузин шoirи Нодар Цицишвилининг Навоий ижодидан унумли фойдаланганлигининг ёрқин мисolidир.

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonида душанба куни Яшил қасрда Баҳром иккинчи иқлим шoirнинг қизидан қуйидаги мазмундаги ҳикояни тинглайди:

«Ҳиндистонда бир адолатли ва меҳмондўст подшоҳ ўт-

ган экан. У мусофирларни тез-тез меҳмонга чақириб, улардан жаҳонда бўлаётган воқеа ва таажжуботлардан хабардор бўлиб турар экан. Бир кун бутун дунёни кезиб чиққан бир олим киши подшоҳнинг меҳмони бўлипти. Подшоҳ ундан кўп нарсаларни суриштириб билиб олипти. Суҳбат чоғида ҳаёт ва ўлимнинг моҳияти ҳақида гап борганда, подшоҳ ўлимнинг чорасидан бўлак ҳамма нарсаларни билиб олганлигини айтипти. Подшоҳнинг буюк меҳмондорчилигидан уялган олим унинг бу гапини эшитиб, мийиғида кулиб қўйипти. Подшоҳ бунинг сабабини кўп қистаб сўрайвергач, мусофир ўзининг руҳини хоҳлаган жониворникига ўтказа олишини айтипти. Шу чоғ подшоҳ бир пашшани ўлдириб, ундан руҳини шу пашшага ўтказишни илтимос қилипти. Мусофир ўз руҳини пашшага ўтказиб, маълум мудатга ўзи ўлади, пашша эса тирилади. Буни билиб олган подшоҳ кунлардан бир кун бу мўъжизанинг сирини вазирга ўргатипти. Кунлардан бир кун подшоҳ ов вақтида бир кийикни ўлдиради. Шунда вазир унга руҳини кийикка ўтказишни илтимос қилипти. Подшоҳ бир зумда руҳини кийикка ўтказипти. Шу чоғ вазир зудлик билан подшоҳнинг танасига ўз руҳини киритиб, саройга подшоҳ бўлиб кириб келади. Подшоҳнинг ҳарамидан фойдаланади. Унинг хотинлари билан айш-ишрат қилиб юради. Лекин подшоҳнинг битта хотини вазирнинг ўз эрига ўхшамаётганини сезиб қолади. Вазир ҳам ундан хавфсираб, ўзини четга олиб юрар экан. Лекин хаёлида малика билан яқинлашиб, айш-ишрат қилишга майли кучли экан.

Кийикка ўз руҳини киритган подшоҳ, кейинчалик ўлган тўтига кириб олипти. Тўти эса, овчининг тўрига тушипти. Шу тариқа тўтини бозорга сотишга олиб келишипти. Бозорда бир қизиқ воқеа рўй беради. Бир бузуқ аёл одамларни тўплаб, тўполон қилаётган экан. Маълум бўлишича, бу аёлга пул майдалайдиган кишидан гўё кечаси унинг билан маишат қилганлиги учун минг динор пул талаб қилаётган экан. Бу жанжални ҳеч ким ҳал қила олмай турган бир вақтда, тўти аралашиб, жанжални ҳал қилипти. У саррофдан минг динор олиб, ойнанинг олдига қўйипти ва бояги фоҳиша аёлга бўлмаган иш учун пулнинг аксини олиши мумкинлигини айтипти. Бу ғаройиб воқеани подшоҳнинг хотини эшитиб, тўтини сотиб олипти. Тўти хотинига подшоҳ қиёфасига айланиш учун нима қилмоғи кераклигини ўргатипти. Бир вақт шоҳнинг хотини вазирни нозланиб олдига чақириб олипти. Вазир илгари шубҳаланиб юрган аёлнинг бирдан ўзгариб қолганидан таажжуб-

га келипти ва унга бўлган муносабатининг кескин ўзгаришига сабаб нималигини сўрапти. Шоҳнинг хотини энди унинг шоҳлигига ишончи комиллигини ва унинг шубҳалари бутунлай йўқолиши учун уни эри билган ишни намоиш қилишини — яъни ўз руҳини бошқа жониворга ўтказиб кўрсатишни сўрапти. Вазир хурсанд бўлиб рози бўлипти ва ўша заҳоти бир товуқни ўлдириб, унинг жасадига кириб олипти, шу вақт шоҳ тўти жасадини тарк этиб, ўзининг илгариги жасадига кириб олипти. Подшоҳ билан малика товуқни тутиб, уни ўлдирипти. Шу тариқа хиёнаткор ва диёнатсиз вазир ўз жазосини тортипти.»

Ашраф Марағойининг «Ҳафт авранг» достонида душанба куни Занғори қасрда учинчи иқлимнинг шоҳи Баҳромга қуйидаги эртакни айтиб беради:

«Мисрда бир давлатманд, диндор ва раҳмдил киши бўлиб, унинг Шаҳзода исмли ўғли бор экан. Бир кун Шаҳзода овга чиқипти. Узоқдан кийиклар кўринади. Бир оз вақт ўтгач, осмонда қора булутлар пайдо бўлиб, кучли бўрон кўтарилиб, ҳаммаёқ зимистонга айланипти. Шаҳзода бу ҳолни кўриб, бир оз ваҳимага тушипти. Сўнгра эса бир неча гўзал қизлар пайдо бўлиб, улар орасидаги энг гўзали ва қомати шамшодларидан бири Шаҳзодага назар ташлапти. Шаҳзода унинг ойдек жамоли, шахло кўзлари ва қадду қоматини кўриб, беихтиёр қизни севиб қолипти. Бир оздин сўнг қизлар ғойиб бўлиптилар. Бу ерлар Қаҳрамон исмли девнинг қарамоғида бўлиб, унинг ерига бегона юртдагилар келганлигини эшитиб, у Шаҳзода билан жанг қилишга отланипти. Натижада Шаҳзода мағлуб бўлиб, девга асир тушипти. Қаҳрамоннинг Девсари сиёҳ исмли қизи бўлиб, у Шаҳзоданинг барно ва ботирлигини кўриб, уни севиб қолади. Қиз Шаҳзодага агар уни бахтли қилса, яъни унинг билан яқинлашса, асирликдан қутилишига ёрдам беражagini, акс ҳолда эртаси куни уни Қаҳрамоннинг даҳшатли жазоси кутаётганлигини айтипти. Шаҳзода кўп ўйлаб, унинг севги истагини бажо келтириб, бандиликдан қутулади. Шундан сўнг куч-қувватини йиғиб, девлар билан олишишга бел боғлайди. Бир ҳафта ичида у девларнинг уруғини қуритади. Бир-икки кун дам олгач, йўлга чиқади. Йўл юради, йўл юрса ҳам мўл юради. Бир вақт бир дарахт кўринади, дарахтнинг ёнида бир булоқ, булоқ олдида эса бир чол дам олиб ўтирган экан. Шаҳзода қария билан сўрашиб, унинг ёнига ўтирипти. Чол Шаҳзодани меҳмон қилиб, анчагача у билан суҳбат қурипти. Чол Шаҳзоданинг келажагини айтиб берипти. Шаҳзода ўз

-бошидан ғаройиб воқеаларни кечирипти. Йўлда ялмоғиз кампир билан учрашипти, қушлар подшоси Семурғнинг ажойиб боғида бўлипти ва ниҳоят овда қизлар орасида севиб қолган парию пайкарини излаб топипти: Тўю томошалардан сўнг, Шаҳзода қизга отасидан мерос бўлиб қолган мамлакатни бошқарипти.»

Ҳикоянинг ниҳоясида ҳаёт ва гўзаллик рамзи бўлмиш яшил рангга мадҳиялар ўқилади.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида душанба куни Яшил қасрда Баҳром учинчи иқлимдан келган дарвешдан қуйидаги ҳикояни тинглапти:

«Мисрда бир савдогар бўлиб, унинг яхши тарбия кўрган Саад исмли ўғли бор экан. Ўз билимларини янада ошириш мақсадида у тез-тез уйига мусофирларни олиб келиб, уларни меҳмон қилиб турар экан. Бир куни унинг уйида зангори либос кийган икки шаҳрисабзлик мусофирлар меҳмон бўлишипти. Улар Шаҳрисабзда бир ибодатхона борлигини, унда бир кеча тунаган киши ўзининг келажагини тушида билиб олиши мумкинлигини айтишипти. Шунингдек, Саад улардан ундай тушдан кейин нима қилишини билмаган кишиларга ғорда яшаётган Файлақус исмли донишманд ўз ёрдамини бериши мумкинлигини билиб олипти.

Саад ўзининг келажагини билиб олишга қарор қилиб, отасидан зўрға сафар учун рухсат олипти. Сафар юклари бир карвон бўлгач, у отасининг фотиҳаси билан йўлга чиқипти. Узоқ йўл юрипти, йўл юрса ҳам мўл юрипти ва ниҳоят Шаҳрисабз шаҳрига кириб келипти. Зангори либос кийган бояги икки меҳмон уни ибодатхонага олиб келишипти. Саад ибодатхонада тунаб туш кўрипти. Тушида икки қанотли иккита махлуқ пайдо бўлипти. Улардан бири:

Ким насибнинг парий бўлмиш,
Ки юзи меҳри ҳоварий бўлмиш.

Иккинчиси:

Ким сени дев қилғусидур асир,
Солиб икқи оёғинга занжир,—

дептилар. Саад тушида кўрган нарсаларининг таъбирини билолмай, нима қилишини билмасдан ҳайрон бўлиб ибодатхонадан чиқипти. Мазкур икки шаҳрисабзлик Саадни ғорга, Файлақуснинг олдига етаклаб боришипти. Файлақус Сааднинг қаршисига чиқиб, унинг оти, нимага келганлиги ва ибодатхонада кўрган тушини ўзи ҳеч нарса сўрамасдан гапириб берипти. Саад ҳайрон қолипти. Донишманд тушнинг таъбирини айтиб, мақсад йўлида нима қи-

лиш кераклигини бирма-бир тушунтириб беради. Шундан сўнг Саад Шаҳрисабз шохининг қизига уйланиш учун қўйилган уч шартни бажаради: Қатрон номли қора девни енгипти. Донишманднинг саволларига жавоб берипти. Сеҳргарни ютиб чиқипти.

Шундан сўнг Саад Зангори қаср қуриб, бахтли ҳаёт кечирипти. Шу ерга етганда ҳикоя ҳам ниҳоясига етипти. Шунда Баҳром ровийдан унинг кимлигини сўрапти. У шаҳрисабзлик ва Саад авлодидан эканлигини айтипти. Унинг кимлиги маълум бўлгач, Баҳром уни Шаҳрисабзга ҳоким қилиб тайинлапти. Ўзи эса чуқур уйқуга кетипти.»

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида сешанба куни Лаъл қасрда тўртинчи иқлим — славян подшосининг қизи Насриннуш Баҳром Гўрга қўйидаги мазмундаги эртақни сўзлаб беради:

«Қадимда славянлар мамлакатида бир шаҳар бўлган экан. У эртақлардагидай жуда гўзал ва келинчаклардек ажойиб безатилган экан. Ана шу мамлакат подшосининг бир гўзал қизи бор экан. Унинг юзи тўлини ойдек сулув, сочлари анбар, қомати шамшод экан. У шу даражада доно эканки, ўқимаган китоби, билмаган нарсаси йўқ экан. Унинг шуҳратини эшитган йигитлар дунёнинг ҳар бир четидан унга уйланмоқни орзу қилиб келибдилар. Бири ўз бойлигини рўкач қилиб яхши кўринмоқчи бўлса, бошқаси ўз кучини кўрсатиб мақсадга эришмоқчи бўлар экан. Унга ошиқ бўлганларнинг сон-санови йўқ экан. Малика тоғ қояларига қурилган қасрда истиқомат қиларди. У ўзининг расмини чизиб, шаҳар дарвозасига илдиришни буюрипти. Бу расмнинг тагида унга уйланмоқчи бўлган йигитлар учун қўйидаги шартлар ёзилган экан:

1. Никоҳ ҳалол ва яхши ниятлар билан амалга оширилмоғи керак.

2. Куёв фол сирларини топиб, ҳайкални зарарсизлантириши лозим.

3. Қасрнинг яширин йўлини топмоғи керак.

4. Маликанинг отаси саройи қабулхонасида қизнинг саволларига жавоб бермоғи керак.

Шундан сўнг, ўз кучларини синамоқ учун не-не йигитлар кураш майдонига йиғилишипти. Бечораларнинг талай қисми юқоридаги шартларни бажаролмай ҳалок бўлиптилар. Бошқа бир қисми эса умидсизланиб, жонларини сақлаб қолиш учун юртларига қайтиб кетишипти.

Бу шартларни бажариш ва маликага уйланиш қизил кийим кийган шаҳзодага насиб этади. У файласуф ёрда-

мида ҳамма сирларни очиб, маликанинг саволларига жавоб бериб, маъракада ғолиб чиқади.»

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида сешанба кунини Лаъл қасрда тўртинчи иқлим татар подшосининг қизи Баҳромга қуйидаги мазмундаги эртақни айтиб беради:

«Мултон шаҳридан беш йигит саёҳатга чиқиптилар. Уларнинг бири — шаҳзода, иккинчиси — савдогар, учинчиси — ер кавловчи, тўртинчиси — дурадгор ва бешинчиси боғбон экан. Улар бир гўзал шаҳарга яқинлашганларида бир оз дам олишга қарор қилишипти. У ердан жуда чиройли нақшлар билан безатилган катта ибодатхона кўришиб тураркан. Ибодатхонанинг пештоқида жуда гўзал бир қизнинг расми осилган бўлиб, у расм ҳаммадан ҳам шаҳзодани мафтун этипти. Шу туфайли у шу ерда қолишга аҳд қилипти. Кеч кира бошлагач, шаҳзоданинг дўстлари унга тунагани карвон олдига кетишни таклиф этишипти, у кўнмагач, эрталаб расмнинг сирини биладиган кишини қидиришипти. Ниҳоят, улар бу сурат шаҳардаги энг гўзал қизнинг расми эканлигини аниқлашипти. Қиз қасрдаги бир хонага қамаб қўйилиб, унинг олдига фақат шаҳар ҳокимигина кириш ҳуқуқига эга экан. Қиз тўғрисидаги тафсилотни унга гул олиб келиб юрадиган кампир билар экан. Шаҳзода яширин ҳолда кампир билан яқиндан танишиб олипти. Унга қимматбаҳо совғалар бериб, қиз билан севги алоқаларини ўрнатишти. Шундан сўнг дурадгор бир уй қурипти, шаҳзоданинг ер кавлайдиган дўсти қизнинг хонасига ер ости йўли кавлаб берипти. Натижада шаҳзода қиз билан учрашиб туриш имкониятига эга бўлипти. Бир кун шаҳзоданинг савдогар дўсти шаҳар ҳокими устидан кулмоқчи бўлиб, уни уйига меҳмонга таклиф этипти. Меҳмонларни ҳокимнинг севикли қизи кутиб олипти. Шунда ҳоким уни ўз кишисига ўхшатиб, улардан шубҳаланипти ва мулозимини қасрда қизининг бор-йўқлигини билиб келишга юборипти. Шу аснода қиз тезда кийимларини алмаштириб, ер ости йўли орқали ўз хонасига боришти. Қизнинг бор-йўқлигини текшириб кўрган мулозим ҳокимни тинчлантиради. Бу ҳол уч кун такрорланади. Қиз ҳоким олдида турли кийимлар кийиб хизмат қилиб юраркан. Ниҳоят, ҳоким уни учта бошқа-бошқа қизлар бўлса керак деб ўйлапти. Мусофирлар қизни олиб, кемада ватанларига жўнаганларидан кейингина сир очилиб, ҳоким ўзини лақиллатишганини билади.

Шундай қилиб, қиз ўзининг тақдирдан миннатдор

ҳолда бахтли ҳаёт кечиряпти. Лекин вақти-вақти билан гул сотувчи кампирни эслаб, бир оз зерикар экан. Шу туфайли ҳам у доимо қизил либос кийиб юрар экан».

Ашраф Марағойининг «Ҳафт авранг» достонида сешанба куни Баҳром қизил ранг либосларини кийиб, тўнғизларни ов қилади. Кечқурун эса Лаъл қасрга қайтиб, тўртинчи иқлим подшосининг қизидан қуйидаги эртакни эшилтади:

«Хитойда бир ҳоким бор экан. Унинг хизматида Навжаҳон исмли художўй ва покиза йигит бўлган. Ҳоким уни жуда яхши кўраркан. Кунлардан бир кун Навжаҳоннинг душманлари унга тўхмат балоларини ёғдириптилар. Улар Навжаҳонни канизаклар билан алоқада айблаптилар. Ҳоким бундан дарғазаб бўлиб, Навжаҳонни мамлакатдан бадарға қилипти. Фалакнинг гардиши билан Навжаҳон бир шаҳарнинг қозиси уйида меҳмон бўлади. Йигитнинг донишманд ва одоблилигини кўриб қойил қолган қози уни ўз хизматига олади. Қисқа вақт ичида Навжаҳоннинг шуҳрати мамлакатга ёйилади. Бир кун қози анжуман чақириб, унинг ҳар бир иштирокчиси ўзи ҳақида қизиқарли ҳикоя айтиб беришади. Навжаҳон ҳам ўз бошидан ўтган воқеаларни, Хитой ҳокими саройидан тўхмат туфайли бадарға этилганини ҳикоя қилиб беради. Бу воқеа тез орада тарқалиб, унинг тафсилотлари Хитой ҳокимининг қулоғига етади. Навжаҳонни қаттиқ севган ҳоким уни ноҳақ ҳайдаганини англаб, тўхматчиларни жазолайди, Навжаҳонни эса яна ўз саройига қайтариб, энг яқин надими қилиб олади. Шундай қилиб, адолат тантана қилади.»

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида сешанба куни Баҳром Лаъл қасрда тўртинчи иқлимдан келган дарвешдан қуйидаги ҳикояни тинглайди:

«Қадим замонда Деҳлида Жуна исмли бир подшоҳ ўтган бўлиб, унинг хазинаси ва бойлигининг ниҳояси йўқ экан. Шоҳга бутун дунё мамлакатлари ва кўп халқлар тобе экан. У ўзининг адлу инсофи билан бошқа ҳокимлардан ажралиб тураркан. Жунанинг шуҳратини эшитган бир муҳтож одам денгизу тоғлар оша унинг саройига бир сават мева олиб келипти. Лекин мева эвазига шоҳдан каттароқ совға кутган бу боғбон икки-уч кун ўз ҳақини ололмай диққат бўла бошлапти. Ниҳоят, шоҳнинг эсига мева келтирган боғбон тушади, унинг нимага муҳтожлигини билиб, мукофотламоқчи бўлади. Боғбондан меваси эвазига нима исташини сўрашганларида: «Менга битта арра билан теша беришса бас», деб жаҳл билан жавоб

қилипти. Шоҳ бу гапнинг тагида гап борлигини фаҳмлаб, боғбондан не мазмунда шундай деганлигини сўрапти. Боғбон: «Ҳикмат шундаки, қаерда шундай мева бўлса, уни арралаб, чопиб ташламоқчиман», деб жавоб берипти. Шоҳ боғбоннинг хафа бўлиб шундай деганлигига тушуниб, унга катта бойлик берипти ва боғбонни рози қилиб юборипти. Шоҳ берадиган бундай эҳсонларнинг сон-санови йўқ, унинг олийҳимматлигидан ҳамма мамнун экан. Бир кун шоҳнинг ҳузурига бир меҳмон келади, улар дунёдаги ажойиботлар ҳақида кўп суҳбат қуришади. Меҳмон шоҳга бир ғайри табиий кўзгу тортиқ қилади. Унинг ғаройиблиги шундаки, кимки ёлғон гапирса, кўзгуда унинг юзи қора бўлиб акс этар экан. Шоҳ меҳмонга кўп илтифот кўргузиб, катта бойлик ҳадя этипти ва унга шундай савол берипти: «Қани, айт-чи, сен кўпни кўрган инсонсан, дунёни шунча кезиб, мен каби сахий ва мурувватли кишини кўрганмисан?» Меҳмон шоҳнинг олдида хижолат чекиб, «дунёда сиздан мурувватлироқ ва сахий кишини кўрмаганман»,— деб жавоб беришга мажбур бўлипти. Шоҳ ундан кўзгуга қарашни илтимос қилган экан, кўзгуда юзи қора бўлиб кўринипти. Шунда шоҳ меҳмондан рост гапни айтишни сўрапти. У Ҳиндистоннинг Тараз деган жойида бир жаннат мисол шаҳарда Масъуд исмли саховату муруватда яккаю ягона киши борлигини ва унга Ҳотамтой ҳам тенг келолмаслигини айтипти. Шоҳ бу гапнинг ростлигига ишонч ҳосил қилиш учун сафарга отланипти. Ниҳоят, Масъуднинг уйини излаб топади. Уй катта бир қасрдан иборат бўлиб, у жуда муҳташам экан. Қаср меҳмонлар билан тўла. Шоҳни хизматкорлар катта иззату икромлар билан уйга таклиф этиптилар. Зиёфат устига зиёфатлар бўлипти. Масъуд мусофирни меҳмондўстлиги билан қойил қолдирипти. Жуна Масъуднинг ақл-заковати, фаросати ва донишмандлигига тасаннолар айтади. Ниҳоят шоҳ Масъуддан: «Сен бундай олижанобликка ва одамшинавандаликка қандай қилиб эришдинг? деб сўрапти. Масъуд: «Эй қалби пок одам, менга бундай фазилатни энг аввало тангри таоло ато этган, сўнгра эса, мамлакатимизнинг шоҳи ниҳоятда адолатли, унинг сояйи давлатларида ҳар бир киши бахту саодатда, тинчликда кун кечиради. Менинг бу каби обрў-эътибор қозонишимга сабаб эса, биринчидан, тангрининг иноятларига шукроналигим бўлса, иккинчиси, шоҳимиз ҳаққига дуо қилишим туфайлидир,— деб жавоб берипти.

Бу сўзлардан шоҳ жуда хурсанд бўлипти ва Масъуд

унга жуда ёқиб қолипти. Масъуд шоҳга кўп тортиқлар қатори турли тилсимлар билан безатилган жомни ҳам ҳадя қилипти. Жомнинг хосияти шундан иборат эканки, жомнинг ичидаги май ҳеч қачон тугамас экан. Шоҳ бу жомда май ичиб кўриб, ўзи бунинг шоҳиди бўлипти. Эртаси кун базм яна давом этипти. Мезбон бир парипайкарни чақириб, саз чалишни буюрипти. Саҳнга шундай ой юзли бир гўзал кириб келадик, унинг тавсифини этишга тил ожизлик қиларкан. Шоҳ қалбида қизга нисбатан муҳаббат ўти ёнипти. Масъуд бу гўзал қизни ҳам шоҳга тортиқ қилипти. Эртаси кун эса шоҳ «Гулгун» номли ажойиб отнинг соҳиби бўлипти. Шу тариқа шоҳ Масъудникида бир неча кун меҳмон бўлиб, Масъуднинг ҳақиқатда ҳам мурувватли ва саховатли инсон эканлигига ишонч ҳосил қилиб қайтипти.

Тараз вилоятининг валийси Жайпур исмли киши экан. У золим ва пасткаш киши бўлиб, унинг устидан шоҳга кўп шикоятлар тушаркан. Ҳиндистон подшоҳи тахтга қайтгач, Тараз ҳокимини олиб ташлаб, ўрнига Масъудни қўйишга қарор қилган экан. Бу хабарни эшитган золим Жайпур ўзининг Баллу исмли ноиб билан бунинг олдини олиш тадбирини ўйлашипти. Улар Масъудни ўлдириб, шоҳнинг қанотини синдирмоқчи бўлишади. Жайпур агар Масъуднинг ўлимини эшитса, қалби яраланган шоҳ ўзини ўнглаб ололмайд, шунда шоҳнинг ўзини ҳам йўқ қилиб, мамлакатга ҳоким бўламан, деб фикр юритипти.

Бир кун Масъуднинг уйига Жайпур меҳмон бўлиб келади. Улар айшу ишрат қилиб, май ичадилар. Мажлис аҳли қаттиқ маст бўлади. Улар қаторида Масъуд ҳам ичкиликдан ғафлат уйқусига чўмади. Баллу фурсатдан фойдаланиб, Масъудни арқон билан боғлаб, шаҳар ташқарисидagi бир чоҳга олиб бориб ташлапти. Масъуднинг одамлари ғафлат уйқусидан уйғонишгач, унинг йўқлигидан таажжубга тушадилар ва кўп қидирадилар, ниҳоят ундан умидларини узиб мотам тута бошлайдилар. Сарой аҳли Масъуднинг маъракасини ўтказишга тайёргарлик кўра бошлайди.

Чоҳда ётган Масъуд қаттиқ азоб чекарди. Уни Баллу кўп азоблаб, ўлдиришга қарор қилади. Баллунинг гўзал, ой юзли Гулрух исмли қизи бор эди. У Масъудни севиб юрар экан. Лекин бу дардини ҳеч кимга айта олмас, дилидаги севгисини сир сақлар эди. Қизнинг Масъудга бўлган севгиси кундан-кунга ортиб борарди. Гулрух маъшукнинг зиндонда азоб чекиб ётганини эшитиб, уни қутқа-

ришга қарор қилади. Бир кун Баллу ва унинг одамлари маст-аласт бўлиб уйқуга кетишганида, қиз икки канизаги билан зиндоннинг эшигини очиб Масъудни тортиб чиқаради ва Масъуд билан қочадилар. Бу хабарни эшитган Баллунинг одамлари уларнинг изларидан қувадилар. Масъуд билан қиз денгиз қирғоғига етиб келиб, бир кемачага ўтириб, кўздан ғойиб бўлишади. Ун кундан кейин кема бир қирғоққа келади. Масъуд билан Гулрух отга миниб, бир шаҳар-қалъага кириб келадилар. У ердаги безори ўғрилар буларни талайдилар ва бошдан оёқ ечинтирадилар. Масъуд қизни бир холи жойда қолдириб, ўзи насибасига яраша нарса излаб шаҳарга кетади. Бозорда хизматчилар шоҳ базми учун мева-чева сотиб олишиб, уларни саройга етказадиган киши қидиришаётган экан. Масъуд ўз хизматини таклиф этипти ва ҳозиржавоблик билан мева солинган саватларни кўтариб сарой томон юрипти. Саройда у шоҳга ҳадя қилган созанда қиз ва оти «Гулгун»ни таниб, шоҳ ҳузурига келиб қолганлигидан хижолат чекиб, шоҳдан бекинмоқчи бўлипти. Лекин шоҳ уни таниб, дарҳол ҳузурига таклиф қилипти, дўстининг аҳволини кўриб қаттиқ изтироб чекипти. Масъуд бошидан ўтган воқеаларни шоҳга бирма-бир айтиб беради. Шоҳ уни ўзига дўст қилиб, баланд мартаба берипти, Баллу билан Жайпурни эса қатл эттирипти.

Шу ерга келганда ровий ўз ҳикоясини тугатипти. Баҳром бу мусофирни ўзига ҳамдам билиб, уни Тараз юртига ҳоким қилипти.»

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» дostonида чоршанба куни Баҳром Гўр Мовий қасрда бешинчи иқлим шоҳининг қизи Озариюндан қўйидаги эртакни тинглайди:

«Мисрда Моҳон исмли бир савдогар бўлган экан. У барно ва дилбар йигит бўлиб, унинг шаҳар ташқарисида бир ажойиб боғи бор экан. Кунлардан бир кун Моҳон бир йигитни боғига меҳмонга чақирипти. Моҳон меҳмонни яхши кутиб олипти, лекин ярим кечада ўзи маст бўлиб, боғидан чиқиб, адашиб қолипти. Шу онда аллақасердан унинг олдига бир савдогар таниши келиб, Моҳон билан қуюқ сўрашипти ва уни қидириб юрганлигини айтипти. У Моҳонга карвон келганлигини ва кечаси уни шаҳарга билдирмай олиб ўтишса, катта фойда қолишини билдирипти. Моҳон гап фойда устида боргани учун ҳам тезда рози бўлипти. Шаҳар унча узоқ бўлмаса-да, улар кўп юришипти, Моҳоннинг оёқлари толиқипти. Бир вақт қараса, ёнидаги дўсти ғойиб бўлипти. Моҳон чарчаганидан йиқилиб, ухлаб қо-

липти. Кун чиқиб қиздира бошлаганда Моҳон ўрнидан турипти ва у адашиб тоғ қоялари олдига келиб қолганлигини англапти. Кеч киргач, у роса қўрққанидан яна ўзидан кетиб қолипти. Бир вақт кўзини очиб қараса, бир хотин билан эркак елкаларида юк кўтариб кетишаётган экан. Улар Моҳоннинг олдига келишиб, бу ерда қандай пайдо бўлиб қолганлигини сўрашипти. Моҳон бошидан ўтган воқеаларни бирма-бир гапириб берипти. Шунда улар уни шаҳарга таклиф қилган йигит савдогар эмас, Хойил номли чўл деви эканлигини айтишипти. Моҳон улар билан бирга кетаверипти. Эрталабга яқин у чарчаганидан йиқилиб ухлаб қолипти. Куннинг ярмида ўзига келса, бир ғор ичида ётган эмиш. Қўрққанидан ўрнидан туриб кетаверипти. Кечаси чўлда кетаётиб, чуқурга тушиб кетипти ва у ерда ухлаб қолипти. Ярим кечада Моҳон отларнинг чопишидан уйғониб кетади. Бир отлиқ одам Моҳоннинг олдига келиб, унинг кимлигини сўрапти. Моҳон бўлиб ўтган воқеаларни гапириб берган экан, у кечаги аёл билан эркак одамхўр жинлар эканлигини, у уни бу даҳшатли жойлардан қутқаражани айтиб, отга миндирипти. Моҳон ундан орқада қолмаслик учун отни тез ҳайдар эди. Ниҳоят тоғлар ортда қолиб, чўл бошланипти. Бир вақт чўлда ўйин-кулги, тўс-тўполон бошланиб, минглаб девлар базм қура бошлашипти. Моҳоннинг оти ҳам ўйинга тушиб кетипти. Сўнгра аждаҳога айланиб, Моҳонни ерга улоқтириб ташлапти ва фалакка учиб кетипти. Бу воқеаларни кўриб Моҳон яна ҳушидан кетади. Моҳон ўзига келгач, яна йўлида давом этипти. Сўнгра сув ичиб, чанқоғини босипти ва бир чуқурга тушиб, бир оз ухлапти. Чуқурда бир тешик бор экан. Моҳон унга кирган экан, гўзал бир боғдан чиқипти. Ифрит исмли жин Моҳонни кўриб, уни ўликлар саҳросига олиб бориб ташлапти. Охири у Хизрнинг ёрдамида бу даҳшатли ерлардан қутулиб, уйига зўрға етиб борипти. Ушандан бери Моҳон ғамгин бўлиб, кўк либос кийиб юрадиган бўлипти.

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида чоршанба куни Баҳром Гўр Мовий қасрда бешинчи иқлим шохининг қизидан қуйидаги эртақни эшитади:

«Рум мамлакатада бир савдогар бўлиб, унинг ақлли, ўқимишли ўғли бор экан. У уйига мусофирларни тез-тез чақириб, улар билан суҳбат қураб ва оламдаги воқеалардан хабардор бўлиб турар экан.

Бир куни у уйига бир йўловчини таклиф этиб, уни меҳмон қилипти. Мусофир унга шундай депти: «Дунёда мен

кўрган ажойиботлар ичида бир шаҳарда рўй берган воқеалар ҳайратга солди. Шаҳарнинг ярим аҳолиси кўк либос кийиб юрар, ярмиси соқов экан. Бу шаҳар Фарандандан етти ойлик йўлда бўлиб, маълум бўлишича, у ерда бир сеҳрли ҳаммом бор экан. Унга кирган одам ё ўлар ёки ўн йил мобайнида кўк либос кийиб, ҳаммомдаги воқеалар тўғрисида лом-мим демас экан. Мен у ерга бориб, бир неча бор ҳаммомга кириб чиққим келди, лекин соқовлик ваҳимасидан кўрқиб ўзимни тийдим».

Мусофирнинг бу ҳикояси савдогар ўғлига ҳеч тинчлик бермайди. У мусофирни кўндириб, ўша шаҳарга отланади. Бир йил юришиб, ниҳоят ўша шаҳарга етишади. Йигит ҳаммомни топиб, унинг ичига кирипти ва ғаройиб воқеаларнинг гувоҳи бўлипти. Ҳаммомга кириши билан у адашиб қолиб, бир ҳафта мобайнида унинг хоналарини айлашиб юраверипти. Оч қолиб, сувсизликдан мадори қурипти, ҳаммомдан қандай қилиб чиқиб кетишнинг йўлини ҳеч тополмапти. Ниҳоят, ҳаммомнинг бир хонасида тешик бор экан. Йигит тешикка кирган экан, ажойиб боққа чиқипти, у ердаги мевалардан еб, тўйиб-тўйиб сув ичипти ва мажнунтол соясида уйқуга кетипти. Бир оздан сўнг уйғониб, йўлга тушипти ва баланд қасрни кўриб, у томон юрипти. Қасрда ҳеч ким йўқ экан. Йигит хоналарни кўздан кечирипти. Кечаси бир гўзал пари ўз канизлари билан кириб келиб, тахтга ўтириб, базм бошлапти. Хурлар маликаси қасрда биров борлигини сезиб, уни ҳузурига олиб келишни буюрипти. Йигит кўрққанидан қалтирай бошлапти. Уни излаб топган қиз йигитни тинчлантириб, маликаси ҳузурига етаклаб келтирипти. Малика йигитни турли таомлар билан меҳмон қилиб, эркалай бошлапти.

Сўнгра Низомийнинг Қора қасрда ҳикоя қилинган биринчи эртагидаги воқеалар қайтарилади. Низомийда Малика билан йигит ўртасидаги севги воқеалари 30 кун давом этган бўлса, Хусрав Деҳлавийда «бир ҳафтадан сўнг йигит чўлда пайдо бўлиб қолиб, бир қишлоққа зўрға етиб келади. Бир кампирнинг уйида туриб, сўнгра унинг чиройли қизини севиб қолади. Кампирнинг дуои фотиҳаси билан унга уйланади. Лекин қиз йигит билан яқинлашишни уй сотиб олиб, унга кўчиб киргунларигача тўхтатиб туради. Йигит уй топади, лекин кампир қизи билан ажралишни хоҳламайди, йиғи-сиғи қилиб, қизидан уни ташлаб кетмасликни илтижо қилади. Йигит кўчиб кетишга қатъият билдирганидан кейингина кампир рози бўлиб, эшакнинг қуюшқонини кийгизишни сўрайди. Йигит қуюшқонни кийгиз-

моқчи бўлганида эшак уни тепиб юборади. Йигит ҳушидан кетади, ўзига келса, баланд тоғнинг вулқон чиқадиган ерида ётган экан. Урндан турипти ва баланд иморатни кўрипти. Иморатда бир қария турар экан, йигит унга бўлган воқеаларни бирма-бир гапириб берипти. Чол йигитга бу ерлар жинлар макони ва унинг бошидан ўтган ҳамма воқеалар уларнинг қилмишлари эканлигини гапириб беради. Чол йигитга агар мева ва ўтлар еб, камга қаноат ҳосил қилса, шу ерда қолиши мумкинлигини, агар хоҳлама-са уни ушлаб турмаётганлигини айтади. Йигит чолникида қолишга қарор қилади. Чол йигитга бу атрофда одамхўр қушлар кўплигини, шунинг учун узоққа кетиб қолмаслигини маслаҳат беради. Лекин йигит чолнинг сўзларини ёддан чиқариб, узоқроқ жойга кетиб қолади ва одамхўр қушнинг домига тушади. Қуш ўз ўлжасини ғорга олиб тушаётганида бошқа баҳайбат қуш унга ҳамла қилиб, ўлжа учун тўқнашадилар. Шу фурсатдан фойдаланиб, йигит ғорга яширинади ва бир ҳафтадан сўнг ғорнинг нариги томондан чиқади. Унга узоқдан бир шаҳар кўринади. Кечга яқин йигит шаҳарнинг дарвозасига етади. Шаҳарга кириши билан одамлар унинг бошига олтин тож кийгизишиб, уни вафот этган шоҳнинг тахтига ўтқозишади. Кечаси йигитни шоҳнинг ҳарамига таклиф қилишади. Шоҳнинг етти хотинидан энг гўзали унинг ҳузурига келиб, унга гул тутқазиб, ўз хонасига олиб кетади. Малика йигитни ҳаммомга олиб кириб ювинтиргач, сўнгра айш-ишрат бошланади. Йигит шу тариқа олти кунни шоҳнинг олти гўзал хотини билан ўтказиб, еттинчи кунни ҳарам ишларини юритувчи нозир, бахтсизлик рўй бермаслиги учун шоҳнинг еттинчи хотини билан кўнгил хушлашдан йигитни воз кечишга ундапти. Йигит сабабини сўраса, билмаслигини айтипти. Лекин йигитни еттинчи гўзал ҳам жуда қизиқтирипти. У ишқ ўтида ёниб, унинг хонасига кирипти. Малика уни ҳаммомга олиб кирипти ва шу билан ғойиб бўлипти. Эрталаб йигит ҳаммомдан қип-яланғоч бўлиб чиқипти. Қараса, ҳаммомга бошлаб келган мусофир уни кутиб ўтирган экан. Йигит кўк ранг либослар кийиб, индамасдан юртига кетипти. Бу орада унинг ота-онаси вафот этипти. Йигит ўн йил соқовдай индамай юргандан кейин эса унинг саргузаштлари ҳақидаги афсоналар халқ орасида кенг ёйилиб кетади».

Ашраф Марағойининг «Ҳафт авранг» достонида чоршанба кунни Баҳром Гўр кўк либос кийиб овга чиқади ва ўша кунни тустовуқни учратиб, уни қўйиб юборади. Кечқу-

рун мовий қасрга келиб, Фарғона гўзалидан қуйидаги эртакни тинглайди:

«Румда бир шоҳ бўлган экан. У эртак эшитишни жуда яхши кўрар экан. Унинг саройида кўпни кўрган ва қизиқ воқеаларни сўзлаб берадиган бир донишманд хизматкор бор экан. Вақти-вақти билан шоҳ ўз яқинларини тўплаб, ундан эртак эшитаркан. Бир кун у қуйидаги эртакни ҳикоя қилиб берипти:

«Мисрда бир адолатпарвар подшоҳ бўлиб, у оқил, олим ва сахий киши сифатида машҳур экан. Унинг вақти-соати етиб оламдан ўтипти. Подшоҳлик тахти эса унинг ўғлига мерос бўлиб қолипти. Шаҳзода ов қилишни жуда яхши кўрар экан. Кунлардан бир кун у ўз яқинлари билан овга чиқипти. Ов вақтида бир гўзал қора кўзли кийик шаҳзода олдидан ўтиб кетипти. У кийикнинг ортидан изма-из бориб, ўз одамларидан йироқлашипти. Сарой аҳли шаҳзода ни роса қидиришади, лекин ҳеч натижа бўлмагач, умидсизланиб саройга қайтиптилар. Шаҳзоданинг тахти равони талаш бўлиб, душманлар қўлига ўтипти.

Шаҳзода ўзига келганда уни бир гўзал қиз кўрпага ётқизаётган экан. У жинларга асир бўлганлигини тушуниб, кечқурун ҳеч кимга билдирмай қочипти. Кўп юрипти ва ниҳоят денгизга етиб келипти. Денгизнинг анча ерига бориб етганида қўл-оёқлари толиб, ҳаракат қилолмай қолипти. Шаҳзоданинг бахтига бир кема учрайди. Кемадагилар ҳалок бўлаётган шаҳзодани сувдан қутқариб оладилар. У кемадагиларга бошидан кечирган саргузаштларини гапириб беради. Маълум вақт ўтгач, кема бир оролга келиб тўхтайди. Бу орол девлар макони экан. Кемадагилар дам олишаётган бир вақтда бирдан дев пайдо бўлиб, ҳаммани кўрқитиб юборади. Шу чоғ шаҳзода дев билан жанг қилиб, уни янчиб ташлайди. Кема аҳли шаҳзоданинг жасоратига қойил қолади. Шундан сўнг кема девлар оролидан жўнаб кетади. Бир неча кун ўтгач, кемадагилар Мағрибга келиб, у ерда керакли озиқ-овқат, кийим-кечаклар харид қилишади ва Ғарб томон сафар қиладилар. Ниҳоят кема Румга келади.

Шаҳзода бошидан кўп саргузаштлар кечиргач, ватанига қайтади, душманлар билан жанг қилади. Жангда унинг саркардаси Базоргон катта жасоратлар кўрсатади. Шаҳзода ғолиб чиқиб, ўз тахтини эгаллайди ва юртини адолат билан бошқаради».

Алишер Навоийнинг «Сабъи сайёр» достонида чоршанба куни Мовий қасрда Баҳромга бешинчи иқлимдан келган дарвеш қуйидаги ҳикояни сўзлаб беради:

«Адан мамлакатида бир золим қароқчи бўлган экан. Унинг ҳунари денгиздагиларга зўравонлик кўрсатиб, мол-мулкни талашдан иборат экан. Шунинг учун ҳам унинг на дўсти, на яқин кишиси бўлиб, у топган талаган нарсаларини қароқчилар билан бўлишиб оларкан.

У девдай кучга эга, шижоатли ва ботир йигит бўлиб, бир ўзи кўпчилик билан кураша олар экан. Унинг тез сузиб юрадиган бир неча қайиғи бўлиб, уларни ҳеч ким кўрмас жойга яшириб қўяр экан. Денгизда кема кўриши билан у ҳужумга ўтиб, бирпасда кемадагиларнинг молу мулкни талон-торож қилишга улгурар экан. Унинг оти ҳам жисми ва қилмишларига монанд бўлиб, Жобир, яъни «Жабр қилувчи» деб қўйилган экан. Бу қароқчининг оролчада ўғрилиқ молларини яшириб қўядиган хазинаси ҳам бор экан.

Уша жазирага яқин жойда «Биҳишти сарой» номли шаҳар бўлиб, унинг ҳокими Навдар исмли киши экан. Навдарнинг қомати сарв, зулфи сунбул каби анбар, юзи ой каби гўзал қизи бор экан. Унинг оти Меҳр бўлиб, фалак унинг бошида қуёшдек айланар экан. У қиз жаҳонни куйдирадиган бир гўзал бўлиб вояга етипти.

Кунлардан бир кун Меҳр денгиз сайрига чиқади. Бир вақт кучли шамол унинг кемасини олис жойларга суриб кетади. Бироқ тинчигунга қадар улар денгизнинг анча ичкарисига бориб етган эдилар. Бу ҳолни денгиз қароқчиси Жобир ҳам назорат қилиб турган экан. Бўрон тинчиши билан золим Жобир дарҳол ўз қайиғига ўтириб, ел каби уларнинг олдига етиб боради ва Меҳрнинг кемасига ҳам-ла қилади. Золим кемадагиларнинг кўпчилигини қириб, омон қолганларини асир қилиб, ўз қароргоҳига бошлаб келади. Кема талон-торож қилиниб, Жобир қўлига ўтибди. Кемада Зухра мисол гўзал қиз ҳам асир тушганини эшитган Жобир ҳайратга тушиб, уни кўрмоққа ошиқибди. Меҳрни унинг ҳузурига келтиришгач, қизнинг жамолини кўрган Жобир ҳушидан кетади. Бу ҳол бир неча бор такрорлангач, Жобирнинг амри билан Меҳрни қасрга элтиб қўядилар. Меҳрни зериктирмаслик ва уни назорат қилиб туриш мақсадида унинг атрофига бошқа гулчеҳраларни ҳам қўшиб қўядилар. Жобир Меҳрнинг одамларини бир кемага солиб, уларга ўз ватанларига қайтишига ижозат берипти.

Жобирнинг кўнглида Меҳр ишқи тобора авж олмоқда эди.

Меҳр Яман шоҳи Нуъмоннинг ўғли Суҳайлга унашти-

риб қўйилган эди. Улар бир-бирларининг висол кунлари яқинлигидан беҳад мамнун бўлиб, орзуларининг ушалишини сабрсизлик билан кутмоқда эдилар. Меҳрнинг бошига тушган кулфатдан беҳабар ҳолда Нуъмон тўйга ҳозирлик кўрмоқда эди. Нуъмон Суҳайлни катта молу дунё билан тўй-томошаларнинг вақтини белгилаш учун Меҳр ҳузурига юборади. Денгиз орқали бориш мақсадга мувофиқ топилиб, бир неча кема йўлга отланади.

Денгизда яна бўрон бошланиб, Суҳайлнинг кемасини ҳам тўлқинлар Жобир назоратида бўлган соҳилларга олиб кетади. Жобирнинг одамлари денгизда бегона кемаларни кўриб, бу ҳақда тезда қароқчига хабар берадилар. Жобир ўз қайиғига ўтириб, ўлжа томон елади. Суҳайлнинг кемаси олдига етгач, қаттиқ жанглар бошланади. Суҳайл ҳам ботирликда беқиёс, жангда тобланган йигит эди. У Жобирнинг ҳужумларига қаттиқ зарба бериб, душманининг кўп аскарларини қиради. Жобирнинг ўзини кучсизлантириб қўяди. Қароқчи Суҳайлни енга олмаслигига кўзи етгач, уни ҳийла ва макр билан қўлга туширишни ўйлайди. Суҳайл кемасининг остига сузиб келиб, қўлидаги ўткир ханжари билан кеманинг тубини теша бошлайди. Ниҳоят кемада катта дарча ҳосил бўлиб, кемага сув кира бошлайди. Бу ҳолни кўрган Суҳайл кемани сувдан сақлаб қолиш учун кўп ҳаракат қилади, лекин уни сақлаб қолиш имкониятини қўлдан бой беради. Кемадагиларнинг аксарияти сувга ғарқ бўладилар. Суҳайлнинг ҳам куч-қуввати кетиб, мадори қурий бошлайди. Шунда Жобир қайиғини Суҳайл томон суриб, унга ҳамла қилиб кўради. Сўнгра ҳолдан тойган Суҳайлни сувдан тортиб олиб, унинг қўлоғини боғлаб ташлайди, Суҳайл ҳушига келгач, номард Жобирнинг бандиси бўлиб қолганидан қаттиқ афсусланади. Шунда Жобир унга:— Ушбу денгизда мен не-не кемаларни талон-торож қилиб, ман-ман деган қаҳрамонларнинг белини букчайтирдим, аммо сен каби довжорак ва ботир жангчини биринчи кўришим. Шунинг учун ҳам мен сени ўлимдан омон олиб қолдим. Агар мен сени бандиликдан озод қилсам, бир кунмас-бир кун сен мени ўлдиришга ҳаракат қиласан. Шунинг учун сени мен асир сифатида тутқунликда сақлайман,— деди. Суҳайл қанчадан-қанча ёлборса ҳам, Жобир унинг илтимосига қулоқ солмай, кишанлаб чоғга ташлайди. Бу чоғга тушганларнинг ҳали бирортаси ҳам ундан омон чиққан эмас экан.

Шоҳ Нуъмон билан Навдар эса бу шум ва ташвишли хабарни эшитиб, ўз аскарларини қароқчи Жобирни янчиб

ташлашга отлантирибдилар. Навдар ўз қўшинлари билан қуруқликда, Нуъмон эса денгизда Бобирга зарба бермоққа қарор қиладилар. Навдар ўрмонга етиши билан ҳордиқ чиқариш учун бир манзилгоҳ ясатади. Ўзи эса ўрмонга ов қилиш учун отланади. Шоҳ овга ғоятда ишқибоз ва ўч экан. Ногаҳон бир гўзал кийик шоҳ олдидан чопиб ўтади. Шоҳ унинг ортидан қувиб кетаверибди. У овга шунчалик берилиб кетибдики, охири душманнинг аскарлари турган жойга борганини, шу тариқа Жобир қўлига асир тушганини ҳам билмай қолади.

Шоҳ Нуъмон эса сув орқали Жобир томонга яқинлашмоқда эди. Бир вақт денгиз нотинчланиб, кучли шамол кўтарилади ва тўфон бошланади. Бу табиий фалокат Нуъмоннинг кемаларини ва саноқсиз аскарларини денгиз тубига олиб кетади. Нуъмоннинг ўзи ҳам омон қолишига ишончи қолмаган экан. Лекин даҳшатли денгиз тўлқинлари унинг кемасини Жобир ерларига келтириб қўяди.

Жобирнинг уддабурон назоратчилари бегона кема ҳақида дарҳол унга хабар қиладилар. Жобир тезда уларнинг олдига етиб боради ва кемадагилар аҳволининг танглигини билиб олади.

Нуъмоннинг ҳолдан тойган ва бемор аскарларини бирма-бир кемалардан тушириб, улар орасидан шоҳни асир қилиб олади. Нуъмоннинг одамларини эса катта кемаларга солиб, ватанларига жўнатиб юборади.

Сўнгра ғалаба қозонган Жобир ўз боғида айш-ишратга берилади. Унинг қалбини Меҳрга бўлган муҳаббат қаттиқ ўртар, лекин унинг ой юзига тикка боқишга журъат этолмасди. Меҳр эса асирликда ёш тўкар, Жобирдан қутулиш йўлларини изларди. Бир кун хизматкор қизлардан бир йигит ҳам бандиликда сақланаётганлигини эшитади. Меҳр уни қутқариб, Суҳайл ҳузурига нажот учун юбориш хаёлига боради. Икки канизак ва Меҳр зиндондан бояги йигитни арқон билан тортиб олишади. Маҳбусни бир қоронғи уйга яширинча олиб кириб жойлайдилар. Уни парвариш қилиб, оёққа турғизадилар. Шундан сўнггина Меҳр билан Суҳайл бир-бирларини таниб, қучоқлашиб кетишади, икки ошиқ тақдирга таң берадилар.

Бир куни Жобир хотиржамлик билан боғда сайр қилиб юрар эди. Шунда унинг қаршисидан шердай йигит чиқиб, унга ҳамла қилади. Жобир саросимага тушиб, довдираган ҳолда ўзини ўнглай олмай қолади. Шу чоғ Суҳайл фурсатдан фойдаланиб, уни кўтариб ерга зарб

билан уради. Сўнгра тезда Жобирнинг қўлларини боғлаб, зиндонга ташлайди. Қароқчининг одамларини эса қулликка маҳкум этади. Барча гуноҳсиз бандиларни Жобирнинг қуллигидан озод қилади. Улар ичида шоҳ Навдар билан шоҳ Нуъмонлар ҳам бор эди. Шу тариқа адолат тантана қилиб, Меҳр билан Суҳайл тўй-томошалар қилишиб, висолга етадилар. Икки подшоҳ мамлакатларини бирлаштириб, тахт тепасига Суҳайлни ўтқазадилар.»

Шу ерга етганда ҳикоя тугайди. Шоҳ Баҳром Гўр дарвешни лутфу эҳсонлар билан тақдирлаб, ўзи чуқур уйқуга кетади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида пайшанба кунини Баҳром Гўр сандал қасрда олтинчи иқлим шоҳи рум маликаси Ҳумойдан қуйидаги эртакни тинглайди:

«Икки савдогар йигит, бирининг оти Хайр, иккинчисиники Шарр, тижорат ишлари билан бир шаҳардан иккинчисига қараб йўлга чиқишипти. Хайр ўз олдига кишиларга яхшилик қилишни асосий мақсад қилиб қўйибди, унинг исми жисмига монанд экан. Шаррнинг вужуди эса зулморлик, ҳасадгўйлик, ғайирлик, ёмонлик қилиш билан тўлиб-тошган экан. Шу туфайли унинг оти ҳам «Шарр», яъни «ёмон» экан. Шарр ўз сафарига яхши тайёргарлик кўриб, егулик ва ичкулигини мўл қилиб олган экан. Хайр эса бундай сафарга биринчи бор чиқаётганлиги учун ўзи билан етарли даражада сув олиш эсига келмайди. Йўловчилар кўп юришибди ва сафарларининг еттинчи кунини сувсиз саҳрони босиб ўтишаётганларида Хайрнинг суви тугаб қолади. Шарр эса Хайрдан беркитиб юрган сувдан ичиб, чанқоғини босиб кетаверади. Хайр роса чанқайди... сувсизликдан оғзи қуришиб, лаблари ёрилиб кетади. Шунда ҳам Шарр Хайрга бирон қултум сув бергиси келмайди. Хайр Шаррнинг инсофсизлиги ва одамгарчилиги йўқлигини кўриб, бир қултум сув эвазига чўнтагидаги қимматбаҳо иккита лаъл тошини беришга ҳам тайёр эканлигини айтади. Хайр бунга рози бўлмайди ва лаъл тошларни шаҳарга борганда ҳамманинг олдида уни шарманда қилиб, қайта тортиб олиши мумкин деб ўйлайди. Хайр қанча ёлвормасин, Шарр унга бир қултум ҳам сув бермапти. Шарр Хайрни ҳалок қилишнинг турли йўлларини ўйлайди ва ниҳоят шундай қарорга келиб, унга шундай депти: «Менга сенинг тошларинг керакмас, ахир тошларни сиқиб унинг сувини ичиб бўлмайди-ку! Яхшиси менга кўзларингни бер, шунда сенга бир қултум сув бераман». Ахири Хайр тирик қолиш учун ўз кўзларини беришга ҳам мажбур бўлибди.

Лекин хаёлида, Шарр бир қултум сув учун кўзимни ўйиб олмаса керак, деб ўйлапти.

Шарр ўйлаган қабиҳ ишларининг амалга ошаётганидан хурсанд бўлиб, Хайрнинг кўзларини ханжар билан ўйиб олади. Унинг устига Хайрга бир қултум ҳам сув бермай, унинг қимматбаҳо тошларини ҳам тортиб олиб қочиб кетади.

Хайр сувсиз саҳрода кўзларидан айрилиб, қонга беланган ҳолда йиқилиб қолипти. Энди бу жазирама саҳрода унга нажот йўқлигини англаб, ҳаётдан умидини узипти.

Мана шу чўлда бир курд яшар экан. У чорва билан шуғулланар, сон-саноқсиз мол, қўй, эчки ва туялари бор экан. Курднинг яккаю ягона бир гўзал қизи бўлиб, у қудуққа сувга бораётганида қумга бағрини бериб, ҳар замонда инграб ётган Хайрнинг ночор аҳволини кўрипти ва дарҳол уни ўтовга олиб келиб парвариш қила бошлапти. Курд турадиган жойда сандал дарахти бор экан. Унинг барглари шифобахш бўлиб, кўп дардларга даво экан. Қизнинг отаси агар Хайр кўзларининг пардалари шикастланмаган бўлса, ана шу сандал дарахтининг барглари ожизнинг кўзларига даво эканлигини айтипти. Қиз отасидан бу гапларни эшитиши биланоқ ундан зудлик билан дори тайёрлашни илитмос қилади. Курд ўз қизининг ғамхўр ва раҳмдиллигидан беҳад хурсанд бўлипти. У қудуқ ёнидаги сандал дарахти баргларида узиб келиб, шифобахш дори тайёрлапти ва Хайрнинг кўзларига малҳамни қўйиб, унинг кўзларини маҳкам боғлабди. Бу ажойиб дори Хайрнинг кўзларини кечаси билан ёндириб чиқади. Эрталабга яқин, малҳамнинг ҳарорати камайгачгина, Хайр уйқуга кетипти. Бемор тўрт кун кўзи боғлиқ ҳолда ётипти. Бешинчи кун малҳам олиб ташлангач, Хайрнинг кўзлари яна боғидай яхши кўрадиган бўлиб қолади. Бундан ҳамма ҳайратга келипти. Хайр уй эгаларига жуда катта миннатдорчилик билдириб, сўнгра бошидан ўтган воқеаларни бирмабир уларга ҳикоя қилиб беради.

Хайр курднинг ажойиб қизини севиб қолипти. Қиз ҳам уни севиб юрган экан. Курд икки ёшни ўйлаб, уларнинг орзуларини амалга оширипти. Шундай қилиб, Хайр мол боқиб, бадавлат курднинг паноҳида бахтли ҳаёт кечира бошлайди. Кунлардан бир кун Хайр сандал дарахти барглари билан хуржинини тўлдириб, пойтахтга ўз юмушлари билан боради. Шаҳарда шохнинг қизининг кўзи ожизлиги ва уни тузатган кишига шох қизини беришга тайёр экан-

лиги ҳақидаги хабарни эшитиб, шоҳга хат ёзади ва унинг ожиз қизини тузата олишини хабар қилади. Шоҳ Хайрни қабул қилиб, унга дардманд қизини топширади. У сандал дарахти баргларида шифобахш малҳам тайёрлайди ва қизнинг ожиз кўзларига босади. Шоҳ қизи уч кун ўтар-ўтмас тузалиб, ёруғ дунёнинг қувончидан баҳраманд бўлади. Сарой аҳли бу воқеадан ҳайратга келиб, хурсанд бўладилар. Шоҳ ваъдасига вафо қилиб, қизни Хайрга тўй-томошалар қилиб узатади ва мамлакат тахтига ўз ўрнига шоҳ қилиб тайинлайди. Бир кун Шарр ўзининг қинғир ишлари билан қўлга тушиб, саройга келтирилади. Хайр уни танийди. Шарр Хайрдан афв этишни сўрайди.

Хайрнинг Шарр аҳволига раҳми келади ва уни кечириб, қўйиб юборади. Лекин шу чоғ курд қинидаги қиличини суғуриб, Шаррнинг бошини кесиб ташлайди. Шундай қилиб Хайр ўзининг яхшилиги туфайли мурод-мақсадига етади. Шарр ёмонлиги туфайли бошидан жудо бўлади».

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида пайшанба куни Сандал қасрда Баҳром Гўр бешинчи иқлим шоҳининг қизидан қуйидаги ҳикояни тинглайди:

«Яманда бир адолатпарвар подшоҳ ўтган экан. Унинг Ром исмли бир ўғли бўлиб, у кўп ҳунарларни эгаллайди. Кунлардан бир куни у ўзининг ўғай онасини зиёрат қилгани келган экан, онасининг вазир билан ўйнашиб ётганини кўриб қаттиқ таъсирланибди, лекин бу ҳақда ҳеч кимга оғиз ҳам очмапти. Бу воқеадан саросимага тушган вазир билан ўғай она Ромга тухмат қилиб, уни мамлакатдан бадарға қилиш тadbирларини ўйлашипти. Улар Ромни ўз ўғай онасини зўрламоқчи бўлганликда айблаб, подшоҳни ишонтиришади. Ўз ўғлидан ғазабланган подшоҳ Ромни мамлакатдан ҳайдаб юборади. Вазир билан подшоҳнинг нопок хотини ўз мақсадларига эришиб, ҳирсий эҳтиёжларини қондиришда давом этавериптилар.

Ўз она юртидан ноҳақ ҳайдалган Ром боши оққан томонга йўл олади. Йўлда Ромга уч киши ҳамроҳ бўлиб, уларнинг касби кори муҳандис экан. Бир вақт улар йўл юриб чарчашгач, бир боҳаво ва салқин жой топишиб, дам олишибди. Йўловчилардан бири бир оз кайфу сафо қилишни таклиф қилипти. Бу таклиф бошқаларга ҳам маъқул келиб, улар айшу ишрат қила бошлабдилар. Ҳар бир мусофир бошидан ўтган-кечганларини бирма-бир гапирипти. Ром ҳам ўғай онаси билан вазир ўртасидаги

ноҳуш воқеанинг шоҳиди бўлганлиги учун ноҳақ ватанидан жудо бўлганлигини куйиниб гапириб беришти. Ромнинг ҳамроҳлари унга ёрдам беришга қарор қилишибди. Йўловчилардан биринчиси кишини ғойиб қилиб кўрсатадиган сурма тайёрлай олишини ва бу сурманинг кучи фақат кўз ёши билан тутундангина йўқолиши мумкинлигини айтипти. Ром бу ҳамроҳидан ҳунарини намойиш қилиб исботлашини илтимос қилипти. Биринчи йўловчи Ромнинг илтимосини бажаради. У аввал қутичадан сурма олиб кўзи ва қовоқларига сурипти, шундан сўнг кўздан ғойиб бўлгач, уни ювиб ташлаб, яна кўринадиган бўлиб қолипти. Ҳамма унинг бу ҳунаридан ҳайратга келипти. Шундан сўнг у Ромга бир халтача сурма бериб, унга муваффақиятлар тилапти.

Кейин иккинчи йўловчи ўз ҳунарини айтипти-ўргатипти. У махсус дуолар орқали кишиларни чуқур уйқуга кетказиб, бу уйқудан фақат унинг ўзи уйғота олишини айтипти. Ром иккинчи йўловчидан ўз ҳунарларини унга ўргатишни илтижо қилипти. Шунда у дуони ўқиган экан. Ром чуқур уйқўга кетипти, яна бошқа бир дуо билан уни уйқудан уйғотипти. Ҳар иккала дуони Ромга яхшилаб ўргатиб, унга ҳақ йўлида катта муваффақиятлар тилапти.

Учинчи йўловчи Ромга унинг билганларини амалга ошириш учун Мисрга боришни, тош қасрининг бир хонасида мавжуд бўлган турли хил ҳайвонлар расмини топиш кераклигини, сўнгра шулардан бирига бир йил мобайнида тикилиб туриб у махлуқ ҳаракатга келгандан сўнг унинг нусхасини кўчиришни ва ўзи билан олиб юрмоқ кераклигини айтипти. Ром бу гапни эшитгач, йўловчиларга ташаккур билдириб. Миср томон йўл олади. Учинчи йўловчи айтган тош қасрнинг хоналарига кириб чиқиб, турли ҳайвон ва махлуқларнинг расмлари чизилган хонани топади. Уларни бирма-бир кўриб чиққач, диққатини бир баҳайбат, қўрқинчли махлуққа қаратади. Ром шу тикилганича унга бир йил қараб тураверипти. Ниҳоят махлуқ ҳаракатга келипти. Шунда Ром кўрқиб кетипти. Йўловчининг гаплари эсига келиб, зудлик билан ҳайвоннинг нусхасини кўчириб олипти. Сўнгра ёнида ёвуз кучларнинг раҳнамоси Ахриман турганини кўриб қалтирай бошлапти ва қўрққанидан «бу ким» деб юборипти. Ахриман эса: «Мен сенинг ихтиёрингдаги даҳшатли кучман, буйруғинг билан истаган нарсангни бажара оламан»,— деб жавоб берипти.

Шундан сўнг Ром унга ўз она шахрига боришни истаётганлигини айтипти. Ахриман Ромдан кўзини юмишни илтимос қилипти. Уни елкасига қўйиб бир зумда она шахрига элтиб қўяди. Ром ўз она шахрини кўриб жуда хурсанд бўлипти ва сарой томон йўл олипти. У вазирдан ўч олишга қарор қилган эди. Вазир саройда қабул маросимини ўтказаятган вақтда Ром Ахриман ёрдамида қасрга кириб олипти. Кўз ва қовоқларига сурма суриб кўринмас ҳолга келади ва вазирнинг гарданига ура бошлайди. Вазир калтаклар зарбига чидай олмай меҳмонлар олдида гир-гир айланар экан. Бу ҳол ҳаммани таажжубга солади. Бутун сарой фақат шу ҳақда гапирар эди. Бу воқеанинг тафсилоти шоҳга ҳам етиб боради. Шоҳ вазирни ноқулай аҳволдан қутқариш ниятида машҳур сеҳргарларни чақиртириб, уларга вазирга ёрдам беришни буюради. Лекин сеҳргарларнинг саъйи ҳаракатлари бекор кетади ва ниҳоят шоҳга бу борада улар заиф эканликларини билдириптилар. Бир кун Ром вазирнинг ҳузурига кампир қиёфасида келиб, уни бу фалокатдан қутқариш йўлларини билишини ва ёрдам бериш учун вазир думбасига тамға уриши лозимлигини айтипти. Вазир кундан-кунга зўраяётган калтаклардан қутулиш учун думбасига тамға урдириб, «кампирдан» бу балодан тезроқ қутқаришини ёлвориб сўрайди. Вазир «кампирга» бутун уйи ва ҳарамларини ишониб топширади. Ром кўринмас ҳолга келиб, энг аввало, вазирнинг ҳарамдаги энг гўзал қизларни номусларидан жудо қила бошлайди. Улар бу ишни ким қилаётганлигини тасаввур ҳам қила олишмас эмиш. Ҳарамдагилар аҳволни вазирга айтадилар, вазир эса ўзининг нажоткори «кампирга» гапириб, иложини топишни илтимос қилади. «Кампир» бу ишларнинг ҳаммасини дев ва жинлар эмас, балки кўз ва қовоғига сурма суриб, кўзга кўринмайдиган бир киши қилаётганлигини айтипти. Бунинг иложи шуки, хоналарни тутатиб қўйиб, сурманинг сеҳрли кучини йўқотиш орқали бу сеҳргарнинг ким эканлигини билиш мумкин»,— депти.

Эртаси куни Ром вазирнинг қизи билан бирга бўлипти. Шу вақтда хонани тутатишган экан, сурманинг сеҳрли кучи кетиб, Ром кўриниб қолипти. Ҳамма бу ҳолдан ҳайрат бармоқларини тишлаб қолиптилар, чунки улар ҳузурда чиройли йигит пайдо бўлган экан. Ҳарамдагилар бўлган воқеани вазирга етказиптилар. Вазир йигитни дарҳол ўлимга маҳкум қилибди, бу буйруқни эшитиб турган Ром вазир одамларининг қўл-оёқларини боғлаб, улар-

нинг мўйлаб ва соқолларини қирқиб ташлапти. Эртаси куни Ром яна кампир қиёфасида вазирнинг олдига келипти ва ўша йигит ҳақиқатда ҳам дев экан, у сизни сеҳрлаб ташлаяжагини айтди, депти.

Шундан сўнг саройда маълум муддат тинчлик ва осойишталик ҳукм сурипти. Илгариги воқеалар вазирнинг ҳам хотирасидан кўтарила бошлапти ва у яна шоҳнинг хотини билан севги алоқаларини мунтазам давом эттира-верипти. Шунда Ром вазирнинг бу хатти-ҳаракатларига қарама-қарши равишда унинг қизини ухлатиб қўйиб ўғир-лаб кетибди. Бир куни Ромнинг илтимосига кўра, бир ки-ши саройга келиб, шоҳнинг ҳузурда вазирни — бу менинг қулим,— деб эълон қилипти. Исботи учун вазир думба-сига тамға босилганлигини айтибди. Лекин шундан кейин ҳам вазир тавфиққа келмапти, у ўзининг нопок ишларини амалга ошираверипти. Шундан сўнг Ром вазир билан ўгай онаси ўртасидаги сирларни фош этипти. Шоҳга ўзининг саргузаштларини гапириб бериб, сўнгра ўзини танитипти. Шоҳ нопок вазирни билан хотини тақдирини Ром ҳукмига ҳавола қилипти. У эса уларни мамлакатдан ҳайдаб чиқар-иш билан кифояланипти.»

Ашраф Марағойининг «Ҳафт авранг» достонида пай-шанба куни Баҳром Гўр Сандал қасрда бешинчи иқлим шоҳионинг қизидан қуйидаги ҳикояни тинглабди:

«Ҳижоз шаҳрида бир савдогар бўлиб, у китоб тўплаш-ни жуда яхши кўрар экан. Унинг бой кутубхонасидаги китоблардан бирида мен ушбу эртакни ўқиган эдим:

Уч ёш йигит узоқ сафарга отланиптилар. Улар кўп йўл юришипти ва ниҳоят чарчашганида ҳушҳаво ва ҳушман-зара жойда бир оз дам олмоқчи бўлишипти. У ерда бир булоқ ҳам бор экан. Йигитлар булоқ атрофида жой қи-лишипти. Шу чоғ улар олдида бир қари чол келиб, салом-алик қилипти ва улардан уни ҳам ўзларига ҳамроҳ қилиш-ларини сўрапти. Йигитлар чолнинг илтимосини қабул қилгач, уни даврага таклиф этишипти. Чол ўзининг бо-шидан ўтган саргузаштларини йигитларга гапира бош-лапти:

«Мен Яман подшосининг вазирни эдим. Шоҳ мени жуда яхши кўрар эди. Мен ҳам иложи борида унга содиқ хиз-мат қилиб, бор билимим ва кучимни сарфлардим. Давлат ишларини адолат юзасидан бошқарардим. Халқнинг оғи-рини енгил қилиш учун кўп меҳнат қилдим. Шунинг учун ҳам шоҳ менинг билан кўп маслаҳат қилиб, фикрларимни маъқуллаб иш кўрар эди. Лекин душманларим қандайдир

мен билмаган йўл билан шоҳни йўлдан уриб, мен билан уни тескари қилиб қўйишди. Улар ҳар хил бўҳтонлар билан орамизга низо солишди. Шоҳ орқамдан турли гаплар эшитавериб, ахир дарғазаб бўлиб, мени зиндонга ташлатди. Таниш-билиш, ёр-дўстларнинг ёрдами туфайли зиндондан зўрға қочиб қутулдим. Худога минг қатла шукрки, тангри мени сизлардек барно ва одамшаванда ҳамроҳларга рўпара қилди».

Сўнгра йигитларнинг биринчиси ўз тақдири ҳақида сўз бошлабди:

«Бундан бир йил муқаддам мендан бой ва давлатманд кишини дунёда топиб бўлмас эди. Нафсим қурсин, бой бўлган сари яна кўпроқ бойлик тўплаш мақсадида юрар эдим. Кунлардан бир кун савдо ишлари билан кемада сафар қиладиган бўлиб қолдим. Бизнинг кема денгизда қирқ кун сузгач, кемамиз кучли бўрон туфайли чўкиб кетди. Кемадагилар ҳам дод-фарёд дея ҳалок бўлдилар. Мен ҳам ҳаётимдан умидимни узган эдим. Бахтимга бир ҳода сузиб келаётган экан, унга маҳкам тирмашиб олдим. Тўлқинлар мени қирғоққа чиқариб ташлаган экан. Узимга келганимда қуруқликда эканлигимдан ғоят хурсанд бўлиб, худога шукрлар айтдим ва бошим оққан томонга қараб кетавердим. Ниҳоят мана сизларга ҳамроҳ бўлдим».

Навбат иккинчи йигитга келибди. У ҳам бошидан ўтган бир ғаройиб воқеани сўзлаб берибди:

«Мен сафар қилишни жуда яхши кўрар эдим. Шу туфайли дунёнинг кўп мамлакатларида бўлиб, турли воқеаларнинг шоҳиди бўлганман, лекин бошимдан кечирганларим ичида энг охиргисини жуда даҳшатли ва ғаройиби деб ҳисоблайман. Бир кун мен саёҳат ашёларимни ҳозиртаб йўлга чиқдим. Тахминан икки-уч кун юрдим. Йўлимда на бирор уй ва на инсон зоти учради. Ниҳоят мен узоқдан дарахтзорни кўриб, ўша томон юра бошладим. У ерда бир оз дам олиб, сўнгра сафаримни давом эттиришга қарор қилдим. Кейинчалик билсам бу ерларда худонинг ҳам, одамзотнинг ҳам борлигини билмайдиган ёввойи одамлар яшар экан. Бир вақт икки ёввойи хотин қип-яланғоч ҳолда бир бўлак хом гўштни сув бўйига келтиришиб ея бошлашди. Менинг ичим очликдан таталаб кесаётган эди. Ҳар жиҳатдан яхшилаб ўйлаб кўрганимдан кейин улар ёнига бориб олов ёқдим, ҳалиги аёллар менинг ханжаримдан бир оз чўчиб туришди. Мен гўштни майдалаб, сихларга тортдим, чўғда пишириб ея бошладим. Қабобдан уларга ҳам узатдим. Пишган гўштан еган

ҳалиги икки аёлдан бири қаергадир югуриб кетди. Бир оздан сўнг атрофимда ёввойиларнинг сони кўпайиб кетди. Уларга олов билан шашлик жуда ёқиб қолган экан. Мени кўрқув боса бошлади. Икки-уч кун уларга таомлар пишириб турдим. Сўнгра бир кунмас бир кун мени ҳам еб қўйишмасин, деб яширинча қочиб қутулдим ва фалакнинг гардиши билан сизларнинг даврангизга келиб қўшилиб турганим».

Сўнгра учинчи йигит ўз ҳикоясини сўзлаб беради. У бир мамлакат подшосининг қизини севиб қолган экан. Қизга уйланмоқчи бўлган йигитлар қатор шартларни бажариши керак экан. Йигит ана шу шартлардан бирини бажараётганда ажойиб бир боғга кириб қолипти. У ғайритабиий ҳодисаларнинг гувоҳи бўлади, сеҳрли кучларнинг таъсирида улар қаторига келиб қўшилганлигини ҳам билмай қолипти.

Шундан сўнг уларнинг тўртталови ҳам бир-бири билан дўст тутинишиб, узоқ масофаларни босиб ўтишипти. Уларнинг ҳар бири ўз мақсадига эришиб, ҳар бири ўзининг бахту иқбolini топибди.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида пайшанба куни Баҳром сандал қасрда олтинчи иқлимдан келган дарвешдан қуйидаги мазмундаги ҳикояни тинглайди:

«Бахтар номли мамлакатдан Ховар юртига қараб икки киши сафар қилишибди. Улардан бирининг оти Муқбил бўлиб, у чулу биёбонларда кўп юриб тажриба орттирган экан, иккинчиси Мудбир эса денгизда сайр этишда устаси фаранг экан. Муқбилнинг дили пок, кўнгли очиқ экан, шу туфайли ҳам унга доимо иқбол кулиб боқар экан. Мудбир эса ўзининг ёлғончилиги, ярамас феъл-атвори туфайли кишиларга кўп зарар етказар экан. Уларнинг йўлида хавф-хатарли бир водий бор экан. Бу йўлни яхши билмаганликлари туфайли улар ана шу «Водийи ҳамим», яъни «Қайноқ водий»га кириб қолишипти. У ерларни тикан ва шўр сувлар қоплаган бўлиб, жониворлар ҳам йўқ экан. Унинг устига у ердаги жазирама иссиқ бошқа жойлардагига нисбатан кучлироқ экан. Мудбир йўл азобидан қийналиб, номардлик қила бошлайди. Тақдирга тан бериш ўрнига фалакдан шикоятлар, тангрига шак келтиради. Муқбилдан эса бахтсизлик келтирувчи ҳамроҳ сифатида нолир экан. Унга ҳамма бало ўқларини ёғдирар эди. Муқбил эса тақдирга тан бериб, сабр-тоқат билан йўлини давом эттирар, тоат-ибодатни қанда қилмай, тангрига юз

шукру санолар ўқир эди. Мудбирни қаноат, чидам ва матонатга чақирар, унга тўғри йўл кўрсатарди. Охири Муқбил Мудбирдан ажралиш фикрига келипти. Мудбир эса, яхшилик қилишга ваъда бериб узр сўрар, гуноҳларидан кечишни илтимос қилар, Муқбилни юпатиб, яна сафарни бирга давом эттиришга кўндираар экан.

Улар «Водийи хамим»ни босиб ўтиб, денгиз қирғоғига етибдилар. Икки кишилик қайиқча топиб, унинг ҳаққини тўлашипти. Қайиқчани эса бир узун арқон билан катта кемага боғлаб денгиз ичра сафарларида давом этишипти. Бир вақт денгизда кучли бўрон кўтарилиб, кўп кемалар ичидаги одамлари билан нобуд бўладилар.

Бу тўфон оқибатида маълум тартиб билан сузаётган кемаларнинг барчаси тарқалиб кетипти. Мудбир билан Муқбилнинг қайиғи ҳам кўп шикастланса-да, ҳар ҳолда улар омон қолишипти. Шамол тиниб, улар бир оролчага келиб тўхташипти. Бу оролчада катта сандал дарахти ва унинг тагида бир чашма мавж уриб турар эди. Улар дам олгани шу ерга тушиптилар. Чашма юзидаги тошда шундай сўзлар ёзилган эди:

Бу дарахтнинг номи «Сандали симиё» бўлиб, унинг хосияти шундаки, кимки унинг сувидан ичса очлик ва ташналик дафъ бўлади. Агар ҳалол, яхши киши бу сувдан ичса, бир ойгача ейиш-ичишга ўзида эҳтиёж сезмайди, агар ёмон ва ёлғончи одам ичса, уч кунча емай-ичмай юраверади, лекин ёлғон гапириб қўйса унинг қорни ёрилиб ўлади. Агар ростгўй одам чўмилса, ғаройиботларни бошидан кечиради, агар ёлғончи чўмилса унинг бадани куяди».

Бу сўзларни ўқиган Мудбир, ичида ёлғон гапирмасликка сўз бериб, сувдан тўйиб ичипти. Сўнгра ечиниб бир шўнғиган экан, баданларини сув куйдира бошлапти, у бир зумда сувдан чиқиб олипти. Муқбил ҳам сувдан тўйиб-тўйиб ичипти ва чўмилмоқ мақсадида сувга шўнғипти ва ғаройиб воқеаларнинг гувоҳи бўлипти. У эрам боғига кириб қолгандай бўлади. Унинг олдида эрамдек бир гўзал майдон кўзга ташланади. Бу майдонда гўзал ва сарвқомат парилар унинг олдида келиб хизмат қила бошлайдилар. Парилар Мудбирни бир қаср ичига олиб кирадилар. Муқбил марказда ўтирган бир гўзал гулрухни кўриб, ҳушидан кетипти. Ўзига келгач, бояги пари унинг олдида лутфу иноятлар кўрсатиб ўтирган экан. Айш-ишрат борган сари кучая бошлапти. Ниҳоят Муқбил гулруҳ паридан ўзининг шаҳват ҳиссиётларини қондиришни қаттиқ

илтижо қила бошлапти. Лекин гулрух сабртоқат қилишни маслаҳат бериб, унга бугунчалик ўзга парилар билан ишрат қилишни тавсия қилар экан. Тонг отгач, Муқбил бўлиб ўтган воқеалардан қаттиқ таъсирланиб, сувга пок-ланиш учун шўнғийди, бошини сувдан чиқарар экан, у ўзини дарахт ёнидаги булоқ олдида пайдо бўлганини кўради. У яна бир неча бор шўнғиб, кечаги ширин воқеалар қаҳрамони бўлгиси келди. Лекин тақдир уни булоқ юзига чиқариб ташлаган эди. Бир оздан сўнг сув юзидаги яна бир бошқа ёзувга Муқбилнинг кўзи тушиб қолипти. Унда ёзилишича, бу ажойиботларни бошидан кечирган одам эсон-омон сувдан чиқса, у тезда бу ерларни тарк этиши лозим, акс ҳолда уни ё дев, ё сув ҳайвони ҳалок этади, дейилган эди. Бу ёзувни ўқиган Муқбил Мудбир билан тезда қайиққа ўтириб, йўлларида давом этиптилар.

Шу орада узоқдан катта бир кема кўринади. Кема улар сари яқинлашиб келгач, Муқбил билан Мудбир ўз кемаларини тарк этиб, шу кемага амаллаб чиқиб оладилар. Кема ичидаги барча одамлар ўлик, улар орасида бирорта ҳам тирик жон йўқ эди. Кемага сандал ёғочи юкланган бўлиб, бунинг тафсилоти шундай экан: Ховар шоҳининг бир жуда гўзал қизи бор экан. Бу қиз бош оғриғи касалига мубтало бўлиб, ҳеч бир табиб уни даволай олмапти. Кўпчиликнинг маслаҳатига кўра сандал ёғочининг хушбўй ҳиди қизнинг дардига даво деб топбдилар. Шоҳ қизига баланд қаср қуриб бериб, уни бу дарддан халос қилмоқ учун катта кемани жиҳозлаб, Ҳиндистонга сандал ёғочидан олиб келишга юборган экан. Қайтишда кема катта бир гирдобга тушиб қолиб, йиллаб шу гирдобдан чиқиб кета олмай қолади. Кемада озиқ-овқат қолмаганидан ундаги одамларнинг ҳаммаси очликдан ҳалок бўладилар.

Муқбил бу оғир мусибатни кўриб қаттиқ азият чекипти. Мудбир эса шум тадбирларини амалга оширмоққа кириштипти. У кемадаги ўликларнинг мол-мулкларини ўзлаштира бошлапти. Кемани ўзиники қилиш чорасини ҳам ўйлаб қўйган экан. Кема Ховар юртига яқинлашиб, унинг соҳилига оҳиста келиб тўхтайтиди. Ховар шоҳи ўз яқинлари билан соҳил бўйида сайр қилиб юрган эди. У кемани кўриб, мулозимларидан бирини кемадагилардан бирортасини чақириб келишни буюради. Мудбир ўйлаб қўйган шум мақсадларини амалга ошириш учун тезда шоҳ олдига бориб, таъзим қилипти. Шоҳ ундан кимлигини ва нима мақсадда Ховар юртига келганлигини сўрапти. Шунда

у: — «Мен савдо ишлари билан келдим, йўлда биз ҳалокатга учрадик. Одамларимнинг деярли ҳаммаси вабо касалидан қирилди. Кемада биргина Муқбил исмли қулимгина тирик қолди», депти.

Илгари булоқ сувини ичганда ёлғон гапирмасликка ваъда берган Мудбирнинг бу ёлғон сўзларидан унинг вужуди шиша бошлаб, қорни ёрилиб кетибди. Бу ҳодисадан шоҳ ҳайратга келибди ва кемадаги Муқбилни чақириб, рўй берган воқеаларни сўзлаб беришни илтимос қилипти. Муқбил ҳаммасини бошдан-оёқ бирма-бир гапириб берипти. Муқбилнинг ҳамма гаплари чин эканлигига ишонч ҳосил қилгач, шоҳ унга таҳсинлар ўқипти. Муқбилнинг поклиги, ҳалол ва диёнатлилигини кўриб, унга ўзининг яккаю ягона қизини хотин қилиб берипти. Икки севишганлар сандал қасрида бахту саодатда умр кечириптилар. Шоҳнинг қизи эса Муқбилнинг илгариги фаройиб қасрда севиб қолган маликаси бўлиб чиқипти.

Шу ерга етганда ҳикоя тугапти, Баҳром эса сандал ҳиди билан маст бўлган ҳолда чуқур уйқуга кетипти».

Низомийнинг учинчи ва олтинчи новеллалари билан Алишер Навоийнинг олтинчи ҳикояси ўртасида маълум ўхшашлик борлигини улардаги мавзу ва айрим воқеалардаги деталлар орқали ёрқин кўриш мумкин. Низомийнинг учинчи новелласидаги Бишр билан Малиха, олтинчи новелласидаги Хайр билан Шарр образларини Алишер Навоийнинг олтинчи ҳикоясидаги Муқбил билан Мудбир образлари билан қиёсласа бўлади. Бу ўринда ҳар иккала ижодкор асосий мақсадни қаҳрамонларнинг психологик хусусиятлари орқали асрлар давомида халқ оғзаки ижодида ўзининг ёрқин ифодасини топган ижобий ва салбий типларнинг умумий қиёфасини очиб беришга қаратган. Улардаги фарқ ҳикоя мотивлари, характерларни ёритишдаги айрим деталлар ва қаҳрамонларнинг ички кечинmalarини очиб беришда кўзга ташланади. Ҳикоялардаги умумийлик эса шунда кўринадики, уларда яхши кишилар билан ёмон кишиларнинг психологиясидаги типик хусусиятлар очиб берилди. Халқ эртақларидаги каби, Бишр, Хайр ва Муқбил каби ижобий қаҳрамонлар ўзларининг яхши хулқ-атворлари билан бахт-саодатга эришсалар, Малиха, Шарр ва Мудбир каби салбий қаҳрамонларнинг тақдири уларнинг ёвузликлари туфайли фожиа билан тугайди.

Юқоридагилардан яққол кўриниб туриптики, мазкур қаҳрамонларнинг генетик илдизлари фольклор асарларига

бориб тақалади, улар халқ эртақларига жуда яқин туради. Шунинг учун ҳам Низомий новеллаларидаги сюжет чиқиқлари Навоий ҳикояларидаги каби воқеалар билан боғланиб кетган. Улардаги кўп бадий ҳолатлар бир-бирига ўхшаб кетади. Ҳикоялардаги қаҳрамонларнинг характерлари ҳам бирор мавзу доирасида ривожланиб, воқеалар давомида очилиб боради. Масалан, Бишр ўз бахтига, яъни кўчада кўриб севиб қолган аёлга диёнатлилиги ва ҳалоллиги туфайли эришса, Хайр билан Муқбил эса яхшиликлари ва ростгўйликлари туфайли ўз мақсадларига етишадилар. Малиха ўзининг бадхулқлиги туфайли қудуққа чўкиб ўлса, Шаррнинг боши унинг қилган ёвузликлари туфайли кесилади. Мудбирнинг эса ёлғончилигидан қорни ёрилади.

Хуллас, Низомий билан Навоий фольклорнинг диққат марказида турган у ёки бу образни ёритар экан, улар ўз қаҳрамонларининг характерларидаги асосий моҳиятни очишга ҳаракат қилганлар. Бу эса, ўз навбатида ҳикояларнинг дидактик йўналишини белгилаш, ҳар бир ижодкорнинг бадий ижод соҳасидаги ўрнини аниқлаш имкониятини беради. Бошқа томондан, фикримизча, Низомий билан Навоий фольклор материалларидан усталик билан фойдаланиб, ўз даврларидаги реал кишиларнинг образларини акс эттириш вазифасини ҳам кўзлаган бўлишлари керак. Чунки Алишер Навоийнинг бу ғоялари «Сабъан сайёр» достонининг асосий мағзини ташкил этиб, достоннинг ҳамма қисмида ҳокимларни тўғрилиқка ва бу беш кунлик дунёда умрларини яхшилик учун сарфлашга даъват этилади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида жума куни Баҳром Гўр Оқ қасрда еттинчи иқлим Эрон шоҳининг маликаси Дурустийдан қуйидаги эртақни тинглайди:

«Қадим замонда бир олим ва кўнгли очиқ йигит бўлган экан. Унинг шаҳар ташқарисида эрамга ўхшаган гўзал боғи бўлиб, шундай боғни кўпчилик ҳавас қилар экан. Кунлардан бир кун у эрта туриб, ўз боғига қараб йўл олади. Боғнинг эшигига яқинлашган экан, ичкарида қизларнинг овози ва хуш наволар янграётганини эшитипти. Боғнинг эшиги эса ичкаридан маҳкам қулфланган экан. Шунда йигит шаҳарлик қизлар унинг боғига кириб базм қилаётган бўлса керак деб ўйлайди. Эшикни қанча тақилатмасин, уни ҳеч ким очмапти. Сўнгра йигит боғ деворидан дарча очиб, ичкарига оҳиста киради. Боғига кимлар кирганини билиш учун у секин-аста ўғриларга ўхшаб

бекиниб юра бошлайди. Шунда иккита гўзал пари уйнинг эгасини ўғри бўлса керак деб ўйлаб, бошқаларини ҳам чақириб йигитнинг оёқ қўлларини боғлаб роса дўппослашипти. Йигит шу боғнинг хўжайини эканлигини айтгач, қизлар таажжубланиб, бошида ишонишмапти, сўнгра ундан боғ тўғрисида суриштира бошлашипти. Йигит уларнинг саволларига тўғри жавоб бергач, дарҳол қўл-оёқларини ечиб озод қилипти ва ундан кечирим сўрашипти. Қизлар дарҳол ишга киришиб, девор туйнугини ҳам суваб ташлашипти. Сўнгра йигитни эркалаб, унинг боғини мақташа бошлашипти. Ниҳоят улар йигитга қизлардан бирини танлаб, истаганча айшу ишрат қилишга рухсат беришипти. Йигит бу сўзларни эшитиб, ишқ ўтида ёнипти, қизларга назар ташлаб, улар ичидан энг гўзалини танлаб олипти. Шунда қизлар уни боғдаги кўҳна бир айвонга келтириб, бир оз сабр қилишини илтимос қилишипти. Йигит айвоннинг кичик бир дарчасидан қизларни кузатиб турипти. Қизлар устиларидаги кийимларини ечиб, қип яланғоч ҳолда ҳовузга тушиб чўмила бошлашипти. Йигит танлаган қизининг гулдек баданию сарвдек қомадини томоша қилипти. Икки севишганлар бир-бирларининг висолларига эришиб, ишқ гаштини сура бошлашипти. Айш-ишратнинг энг авжида кўҳна айвон севишганларнинг ҳаракатидан қулаб кетибди. Қиз кўрққанидан қизлар томон қочиб кетипти. Йигит ҳам уялганидан бекиниб олипти. Қиз қўлига чангни олиб, йигитни севиб қолганлигини куйга солиб айтибди. Сўнгра қизлар икки севишган қалбни яна бир-бирига қовуштириб, уларни холи қолдиришипти. Йигит ишқ ўтини энди лаззат суви билан учирмоққа шайланганда тўсатдан мушукнинг ғалаёну ваҳимасидан бирор фалокат юз бердимикин деб ўринларидан туриб, яна фурқат домига ошно бўлиптилар. Қизлар ошиқу маъшуқни яна боғ ичидаги бир холи жойга қўйиб кетиптилар. Ишқ домида куйган бу маъшуқлар муҳаббатнинг энг нозик ҳиссиётларини татиб кўрмоққа энди ружуъ қилишаётганларида дарахт теппасида юрган бир сичқон қуруқ қовоқ боғланган тугунни ечиб юборипти. Дарахтдан ерга юмалаб тушган қовоқнинг дўмбирадай товушлари уларни қуёндай ҳар томонга қочишга мажбур этипти. Қизлар икки севишганни яна қовуштириб қўйишадди. Йигит энди муҳаббат найини лаззат қиёмига етказай деганда яна уларга бўри билан тулкиларнинг олишуви халақит беради. Шунда йигит бўлаётган ҳодисаларни чуқур ўйлаб, қаттиқ хижолат чекипти ва уни тангрининг

Ўзи бу гуноҳли хатти-ҳаракатлардан сақлаб қолаётганини англаб етади. Тонг отгач, йигит ўз севгилисини уйига олиб кетипти, сўнгра эса никоҳдан ўтказиб, шундан кейингина ҳақиқий бахтли ҳаёт кечириб, мурод-мақсадига етипти».

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonида жума куни Оқ қасрда еттинчи иқлим шоҳининг қизи хоразмлик гўзал қуйидаги ҳикояни айтиб берипти:

«Хўтан шаҳрида машҳур файласуф бўлиб, у табиат сирларини яхши билар экан. У шу сирларни изоҳлаб ечиб берадиган турли асбоблар ҳам ясаркан. Бир кун у шундай ҳайкалча ясаптики, агар кимки ёлғон гапирса ёки ғайритабиий нарсалар ҳақида гап борса, у хохолаб кулиб юборар экан. Уста бу ажойиб ҳайкалчани подшоҳга тақдим этишни лозим кўрипти. У устанинг бу антиқа ишини муносиб тақдирлапти. Подшоҳ аёлларнинг макру хийлалари, бевафолиги тўғрисида жуда кўп китобларни ўқиб чиқиб, уларга уйланишдан қўрқар экан. Бир куни подшоҳ оила қуриш масаласида вазирлар билан кўп суҳбатлашади. Улар подшоҳга: «Агар уй эгаси зийрак бўлса, унинг уйига ўғри ҳеч қачон кира олмайди, киши маст ҳолдагина бозорда ҳамёнини йўқотади, шунинг учун ҳар бир эрнинг хотини қандай бўлиши унинг ўзига боғлиқ», деб унга уч-тўрт қиздан энг яхшисини танлаб олишни маслаҳат беришади. Подшоҳга бу гаплар маъқул тушипти ва уйланишга қарор қилипти. Унга подшоҳ наслидан тўртта қизни қидириб топишибди. Подшоҳ уларнинг ҳар бирига мўлжаллаб иморат солдирипти. Иморатнинг юқори қисмидаги хоналарга келинларни жойлаб, ҳар бир хонага чиқадиган зиналар ясатади. Биринчи хонанинг катта зинаси катта ариқ суви оқаётган боққа, иккинчиси отхонага, учинчиси туяхонага ва тўртинчиси майхонага чиқар экан. Келинчаклар жуда гўзал ва ширинсухан экан. Подшоҳ улардан бирига кечани бирга ўтказишга имо-ишора қилипти. Қолганлари ўз хоналарига кириб кетиптилар. Кечаси куёв келинчакка ҳазил қилиб, унинг юзига қўлидаги атргул билан оҳиста уриб қўйипти. Қиз ҳушидан кетиб қолипти. Шунда ҳайкалча қаҳ-қаҳ уриб кулипти. Қиз ўзига келгач, ҳайкалчани кўриб, юзини яшириб олипти ва подшоҳга унинг юзини бегона эркаклар эмас, балки ҳайкалча ҳам кўрмаслиги керак, депти. Подшоҳ унинг бу гапларидан таажжубда қолипти ва қизни зинаси отхонага чиқадиган хонага жойлаштирипти.

Эртаси кун подшоҳ иккинчи қизга имлапти. Кечаси малика ечиниб, момик кўрпага ётаётганда унинг нозик

баданига бу момик кўрпа тикандай санчилаётганини айтиб нозланипти. Ойнада подшоҳнинг аксини кўргач, уялиб яланғоч баданларини ёпиб олипти. У унинг гулдай оппоқ баданини подшоҳнинг акси кўриши керакмаслигини, чунки унинг акси бу подшоҳнинг ўзи эмаслигини айтипти. Ҳайкалча бундай гаплардан янада қаттиқроқ қаҳ-қаҳ уриб кулипти. Подшоҳ бу қизнинг қилиқларидан янада кўпроқ таажжубланипти ва уни зинаси туяхонага тушадиган хонага жойлапти.

Учинчи қизни у кундуз куни ҳузурига чақирипти. Қиз ҳовуздаги балиқларни кўриб, юзини бекитиб олипти. У ҳовуздаги балиқлар ичиде эркак балиқлар ҳам бор, ваҳоланки, мени эркак балиқлар у ёқда турсин, юзимни аёлларига ҳам кўрсатмаслигим керак, депти. Шу вақт ҳовуздаги ўйинчоқ кемачалар шабададан ағдарилиб кетишти. Қизга бу ҳол даҳшатли туюлиб, ҳушидан кетиб қолипти. Ҳайкалча яна ҳам мириқиб кулипти. Подшоҳ бу сафар Ҳайкалча бежиз кулмаётган бўлса керак деб ўйлапти.

Навбат тўртинчи қизга келганда у подшоҳни ҳеч бир таажжубга соладиган иш қилмапти. Ҳайкалча ҳам унинг ғайри табиий қилиқлари йўқлиги учун кулмапти. Подшоҳ уни зинаси майхонага тушадиган хонага жойлапти.

Шундай қилиб подшоҳ ҳафтанинг ҳар бир кунини уларнинг биттаси билан айшу ишратда ўтказиб келипти. У хотинларининг учтасидан кўнгли тўқ, лекин майхона тепасидаги хонадаги хотинига шубҳа билан қарар экан.

Бир кун подшоҳ маст ҳолда биринчи хотини билан кечани ўтказипти. Ярим кечада уйғониб қараса, унинг ёнида маҳваши йўқ эмиш. Подшоҳ зинадан секингина отхонага тушипти. У ерда атрулнинг оҳиста текканидан ўзини йўқотиб қўйган хотини келишилган вақтда тушмаганлиги учун занжининг қамчиси зарбларига ҳам унча парво қилмаётган экан. Подшоҳ бу воқеани кўриб дарғазаб бўлипти ва Ҳайкалчанинг бежиз кулмаганлигини эслапти. Подшоҳ бу фоҳиша хотинини ўлдирмоқчи бўлипти, лекин унинг бундай жазоси бошқа хотинларининг асл қиёфасини билиш учун тўсқинлик қилиши мумкинлигини англаб, бу шаштидан қайтипти ва ўз жойига бориб, ҳеч нарсани сезмагандай яна ётаверипти.

Эртаси иккинчи хотинининг ҳузурига маст кишидай кирипти. Бир оз ўтгач, ўзини ухлаётгандай қилиб кўрсатишти. Бу нозанин ҳам айнан подшоҳнинг ухлашини кутиб турган экан. Секин ўрнидан туриб, ўйнаши томон

елипти. Подшоҳ зинадан туяхонага тушиб қараса, момик кўрпалар ҳам баданига қаттиқ туюлган бу моҳи пайкар янтоқ уюмлари устида нозик баданига санчилаётган ниналарга ҳам парво қилмай, ўйнаши билан роҳатланиб ётган эмиш.

Кейинги кун у олдинги услуб билан учинчи хотинни ҳам ҳинд ўйнаши томон ошиқаётганлигини кўриб, ҳайратга тушипти.

Унинг тўртинчи хотинигина ўз эрига вафодор бўлиб чиқпти. Подшоҳ унга уйланишга қарор қилипти. Биринчи хотинни қамчи билан роса савалаб, занжигга берипти, иккинчисини бошидан оёғигача нина санчиб, туя боқувчига топширипти, учинчисини эса сувга чўктиргизипти. Узи эса тўртинчи мўмин ва вафодор хотини билан тўй-томошалар қилиб, бахтли ҳаёт кечирипти».

Ашраф Марағойнинг «Ҳафт авранг» достонида жума кун Баҳром оқ кийим кийиб, оқ отда овга чиқади ва аждаҳо билан жанг қилиб, ғалаба билан қайтади. Кечқурун у Оқ қасрға кириб, еттинчи иқлим подшосининг қизидан қуйидаги эртакни тинглайди:

«Бу ҳикояни мен болагимда эшитган эдим. Эронда бир Хўжа исмли олим киши яшаб, унинг қўлидан келмайдиган ҳунари йўқ экан. Хўжанинг жуда гўзал хотини бўлиб, кунлардан бир кун у сафарга отланаётиб хотинини чақириб олипти ва унинг йўқлигида шаънига иснод келтирадиган ишлардан сақланишини илтимос қилипти. Хўжа йўл юрипти, йўл юрса ҳам мўл юрипти. Ниҳоят Қирмон вилоятига келипти. Хўжанинг таърифини эшитган султон уни ўз саройига хизматга чақирипти. Хўжа султоннинг таклифини қабул қилиб, тез кунларда саройдаги энг мўътабар кишилардан бирига айланипти. Бир кун султон ўз яқинларини шаҳар ташқарисидаги гўзал боққа меҳмонга чақиради. Таклиф қилинганлар орасида Хўжа ҳам бор экан. Меҳмондорчилик авжигга чиққач, аския бошланипти. Сўз ўйнида Хўжага ҳеч ким тенг кела олмас экан. Султон Хўжанинг усталигига қойил қолиб, хурсанд бўлганидан унга ўз боғини берилти. Хўжа эса бир хўрсиниб қўйипти. Султон бунинг сабабини сўраганда, у «шундай катта боғда якка ўзим зерикиб қолишдан қўрқаман», деб ҳазиллашипти. Султонга бу гаплар янада ёқиб тушипти ва Хўжага бир неча гўзал париларни тортиқ қилипти. Хўжанинг ғанимлари унинг Султон билан яқинлигини кўролмай юришаркан. Шунинг учун уни шарманда қилиш чораларини ўйлашипти. Ҳатто бу фикрларни амал-

га ошириш йўлида Хўжанинг хотинини ҳам ишга солиб кўриптилар. Лекин кўпни кўрган зукко ва тадбиркор Хўжа буларнинг ҳаммасини енгиб, ўз мақсадларига эришишга муваффақ бўлган экан».

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonида жума куни Баҳром Оқ қасрда еттинчи иқлимдан келган хоразмлик дарвешдан қуйидаги ҳикояни тинглайди:

«Мен ўзим асли Хоразмданман. Қасби корим созанда. Шу вақтгача мен бу санъатни эгаллашда яккаю ягона эдим. Менинг шуҳратим бутун Хоразм воҳасига ёйилган эди, бу касбни мендан ўрганганлар ўлкамизда машҳур бўлиб, уларнинг деярли ҳаммаси менинг шогирдларимдир. Маълум вақтгача шундай бўлиб келди. Кейинчалик менинг ишларим касодга учрай бошлади.

Бунинг тафсилотини сўзлай. Бир Хитой савдогари ўзи билан юртимизга бир канизак олиб келган эди. Хўжанинг молу дунёси беҳисоб, канизаги ҳам шу даражада гўзал, тенги йўқ созанда эдики, унинг баҳоси ундан ҳам ортиқ эди. Бу хабарни эшитиб, эл беқарор бўлиб, уни қарши олгани чиқдилар. Хўжа ҳақиқатда таърифланганича бор экан, унинг канизаги эса ҳеч қандай таърифга сиғмас эди. У осмондаги ойга ўхшаш гўзал, фалакдаги Зухра каби моҳир созанда эди. Унинг юзидаги ниқоби оқ булут қоплагандай оппоқ. Фақат угина эмас, нима кийган бўлса, ҳаммаси оқ бўлиб, оқдан бошқа нарсани у киймас эди. У парда ичида ўтириб чанг чалар, чангга эса ўз товушини жўр қилар эди. У созга қўшилиб шундай куйлар эдики, эшитганлар бунинг учун жон беришга ҳам тайёр эдилар. Шоҳ ҳам бу гўзал қизни эшитиб, унинг ҳузурига келиб тамошо қилипти. У қизни севиб қолипти ва орага совчилар қўйипти. Қиз шоҳнинг таклифларини рад қилади. Шунда шоҳ қизни мажбуран харамига олиб кетади ва санам висолига эришишга ошиқади. Шу чоғ қиз қўлига чангини олиб шундай мунгли овоз билан куйлайдики, уни эшитган сарой аҳли ўзини унутиб чуқур уйқуга кета бошлайди. Шоҳ ҳам бу кую овоз таъсиридан маст бўлиб, уйқуга бош қўяди. Натижада шоҳ уни бир неча марта мажбуран қасрга олиб борса ҳам, бари бир қиз ўз ҳунарини кўрсатиб, шоҳга итоат этишдан бош тортади. Ниҳоят шоҳ куч билан қизнинг муҳаббатини қозониши мумкин эмаслигини тушунгач, Хўжани ота, қизни сингил қилиб олипти. Шундан сўнг менинг ишларим борган сари орқага қараб кетди. Унинг санъатини эшитган халқ менга бўлган илтифотини ўзгартирди. Тирикчилигим оғирлашиб

қолгач, бир чора излай бошладим. Хўжаникига бориб, ялиниб-ёлбориб, эрлигимдан айрилиб қизга шогирд тушдим. Шундай хизмат қилдимки, натижада ҳар иккаласига ҳам маъқул кўриндим. Лекин қизнинг вужудида қандайдир кучли севги борлигини сезар эдим. Бир кун мен ундан бунчалик эзилаётганлигининг сабабини сўрадим. Шунда у ўз сирини менга очишга ваъда қилиб, уни билиб олгач, бу мамлакатни тарк этишни шарт қилиб қўйди. Мен ҳам бунга рози бўлдим. Шундан кейин у бошидан ўтганларини менга бирма-бир сўзлаб берди».

Дарвеш Баҳром Гўр билан Дилоромнинг тарихини батафсил гапириб берипти. Баҳром Гўр Дилоромни чўлда ташлаб кетганидан сўнг тасодифан Хўжа Хоразмга савдо ишлари билан кетаётиб, Дилоромнинг бу аҳволга тушганини кўриб, қаттиқ изтироб чекканини, қизнинг оёқ-қўлларини ечиб, ўзи билан олиб кетганлигини гапириб берипти. Қиз Кофурга бутун сирини гапириб бергач: «Мана, сиримни ҳам билиб олдинг, энди қабул қилган шартингга вафо қил, бу диёрни ташлаб кет!» депти.

«Мана ўша диёрни ташлаб, сенинг қасринг ёнидан ўтиб кетаётган эдим, мени ҳузурига бошлаб келишди. Энди сиз менинг тарихимдан огоҳсиз», деб сўзини тугаллапти.

Баҳром Кофурнинг бу ҳикоясида ўз саргузаштларининг нишонасини кўрди ва севикли Дилоромининг ҳаёт эканлигидан хабар топиб, ўзида йўқ хурсанд бўлди. Гоҳ ҳушидан кетиб, гоҳ ҳушига келди. Шоҳнинг ороми йўқолиб, Дилором олдига боришни ўйлаб қолди. Лекин унинг яқинлари сабр қилишни маслаҳат бердилар. Шоҳ мактуб билан Хоразмга элчилар юборди, Хожа мактубни олгач, унинг мазмуни билан Дилоромни ҳам таништирди. Бундан огоҳ топган Хоразм шоҳи уларга лутфу иноятлар кўргазди. Дилором Баҳром ҳузурига интилди. У ҳеч қаерда тўхтамай, шошилинич йўл босарди. Баҳром ҳам Дилоромнинг истиқболига пешвоз чиқиб, сабрсизлик билан севгилисини кутмоқда эди. Ниҳоят ҳажрнинг охир паёни кўрииб, Дилором билан Баҳром топишдилар.

Баҳром ўз муроду мақсадига етгач, Хўжани ўзига хос ыазир қилиб тайинлади».

Шундай қилиб, юқоридагилардан кўрииб туриптики, Навойнинг етти ҳикояси Низомий ва Хусрав Деҳлавий ҳикояларидан қаҳрамонлар руҳий кечинмаларининг кучлилиги, севги тароналари сюжет марказида асосий ўринни эгаллаши, қаҳрамонларнинг ҳикоя асосий мавзунини ҳал қилиш ишига фаол қаратилганлиги билан кескин фарқ

қилади. Шоир қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатларини уларнинг ижобий хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Навоий қаҳрамонлари — довюррак ва мардонвор, ақлли ва донишманд кишиларнинг бадиий асардаги ифодаси бўлиб, улар ўзларининг ахлоқи, билим даражаси, очиқ кўнгиллилиги ва ботирлиги билан бошқалардан ажралиб туради. Навоий тасвирида Фаррух ва Ахий, унинг хотини, Гулрух ва Меҳр, Муқбил, Масъуд, Суҳайл ва Саъдлар ана шундай қаҳрамонлар сирасига киради. Уларнинг ҳар бири бошидан даҳшатли воқеаларни кечириб, ниҳоят ўз мақсадларига эришадилар.

Хусрав Деҳлавий ҳикояларида бевафо аёллар, уларнинг макру хийлалари ва ахлоқий бузуқликлари орқали кўпроқ аёлларнинг салбий хусусиятлари фош қилинса, Алишер Навоий ўқувчиларда хотин-қизларга нисбатан олижаноб тасаввурларни шакллантиришга катта эътибор берган. Навоийнинг деярли ҳамма ҳикояларида уларни вафодор маҳбуба, ғамхўр она, табиатнинг улуғ тухфаси сифатида эъзозлайди. Бу билан Навоий аёлларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилади, хотин-қизларга бўлган ўзининг юксак ҳиссиётларини ифода этади. Навоий шарқ хотин-қизлари қиёфасида вафодор севгили, ажойиб инсон билан бир қаторда буюк истеъдод эгаси, санъатнинг ноаниқ билимдони тимсолини кўз олдига келтиради. Унинг ҳикояларида аёлларнинг ташқи қиёфаси уларнинг ички бой, маънавий дунёси билан узвий боғлиқ равишда тасвирланади.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида шу ерга келиб қолипловчи ҳикоялар тугайди. Еттинчи ҳикоя орқали Навоий Баҳром Гўрни Дилором висолига етиштиради. Бундан кейинги боблар Баҳром Гўр ҳаётининг сўнгги онларини тасвирлашга бағишланади.

Шоир Баҳромнинг фожиавий ўлими ҳақида шундай дейди:

Саъй ила бир-бирин тутштилар,
Муғтанам айлабон қучуштилар.
Бор эди ул қучишмоқ андоқ руст,
Ким бир ўлдилар ики ҳамдам чувт.
Бўйла ваҳдат чу ошкор ўлди.
Бир-бирига иков шикор ўлди,
Кўрди шаҳким сипоҳи дашт навард,
Ботти андоққи йўқ алардин гард,
Ул сориким азимат этти сипоҳ,

Ҳам ўшал ён азимат айлади шоҳ,
Мўрдек тушти ул сипоҳ аро шўр,
Кирдилар ерга барча ўйлаки мўр.
Кирди гар мўрдек сипоҳи дажам,
Кирмайин қолмади Сулаймон ҳам.
Гўрдир барча олам аҳлига қисм,
Анга Баҳром Гўр эди худ исм.

Хусрав Деҳлавийнинг достонида ҳам етти ҳикоядан сўнг Баҳромнинг вафоти тасвирланади. Хусрав Деҳлавий-да Баҳром Гўр ов вақтида кийикни қувиб кетаётганида қудуққа тушиб ғойиб бўлади. Қудуқ чуқур ва ғорчалардан иборат бўлгани сабабли унинг жасадини қанча қидирма-синлар, тополмайдилар.

Бу манзарани шоир шундай ифодалайди:

Ки «Чу Баҳром, чанде аз дили шод
Ронд гунбад ба гунбад аспи мурод,
Оқибат, гунбади сипеҳр ба зўр
Шуд кашонаш ба сўи гунбади гўр.
Дод гунбадкунону гўрзанон
Гўрбонро ба гўри дашт инон.
Чуст чандон ба гўру саҳро роҳ,
Ки дарафканд гўраш андар чоҳ.

Яъни:

Баҳромнинг дили анча шод бўлгач,
Мурод отини у гумбаздан бу гумбазга сурди.
Оқибат бир кун фалак гумбази,
Уни гўр гумбази томон тортиб кетди.
Фалак гумбази уни гўрга чорлаб,
Гўрковни бўш гўр томон бурди.
Саҳро кийигини (гўрини) қанча қидирмасин,
Уни ўлим чоҳга олиб бориб ташлади.

Низомийда ҳам Баҳром Гўр кийикни қувиб орқасидан кетаверади. Кийик ғорга кириб ғойиб бўлади. Баҳром ҳам кийик изидан ғорга киради ва шундан сўнг ундан қайтиб чиқмайди. Сарой аҳли уни қанча қидирмасин, уни ҳеч ким тополмайди. Шунда ғордан: «Уйларингга қайтингиз, шоҳларингиз бу ерда иш билан банддир», деган овоз тарқалади. Низомий бу ҳолни шундай тасвирлайди:

Буд ғоре дар он харобистон,
Хуштар аз чоҳи ях ба тобистон.
Рахнае жарф дошт чун чоҳе,

Ҳеч касро на бар дараш роҳе.
 Гӯр дар ғор шуд равону далер,
 Шоҳ дунболи ӯ гирифта чу шер,
 Асп дар ғори жарф ронд савор,
 Ганжи кайхисрави супурд ба ғор...
 Он вушоқон зи баҳри хизмати шоҳ
 Бар дари ғор карда манзилгоҳ.
 На раҳи онки дархазанд ба ғор,
 На сари боз пас шудан ба шикор.
 Дида бар роҳ монда бо дами сард
 То зи лашкар кужо барояд гард,
 Чун замоне барон кашид дароз,
 Лашкар аз ҳар сӯе расид фароз.
 Шоҳ жустанду ғор мидиданд,
 Мӯҳра дар мағзи мор мидиданд.
 Он вушоқон зи ҳоли шоҳи жаҳон
 Боз гуфтанд ҳар чи буд ниҳон,
 Ки: «Чу ӯ бар шикор кард оҳанг
 Ронд маркаб барин гареваи танг».
 Кас дарин довари нашуд ёвар,
 Ин сухан кас надошти бовар,
 Ҳама гуфтанд: «Ин хаёл бадаст,
 Қавли ноболиғони бехирадаст!
 Шоҳ Баҳроми бо сукунату рой!
 Кай дарин тангной гирад жой!..»
 Бар нишон додани халифани тахт
 Мезаданд он вушоқагонро сахт!
 З-оҳи он тифлакони дардолуд
 Гарде аз ғор бардамида чу дуд,
 Бонге омад ки: «Шоҳ дар ғорафт,
 Бозгардед, шоҳро кораст!»
 Хосагоне ки аҳли кор шуданд,
 Шоҳжӯён даруни ғор шуданд.
 Ғор бунбаста буд, дар на падид,
 Анкабӯтон басте, магаз на падид.
 Сад раҳ аз оби дида шустандаш,
 Балки садбора бозжустандаш.
 Чун надиданд шоҳро дар ғор,
 Бар дари ғор саф задан чу мор.

Яъни:

Уша жойда бир ғор бор эди,
 У ер салқин хуш манзил эди.
 Гӯр (кийик) ғорга кирдию кетди.
 Ботир шоҳ унинг изидан шердай борди.

Ғорға оти билан ов кетидан кирдию,
Қайхусрав хазинасидек ғойиб бўлди.
Шоҳға ғор пардадор бўлди.
Ғор унга ёру ҳамдам бўлди.
Ғор олди бирдан қулаб,
Лашкар қаерга боришини билмай қолди.
Улар ғорға йўл йўқлигини англадилар,
Орқага қайтмоққа рағбат йўқ эди.
Йигитларнинг доду оҳи фалакка етди.
Бир вақт ғордан дуддай чағ-тўзон чиқиб:
«Шоҳ ғорға шунинг учун келдики,
Унинг бу ерда иши бор.
Сизлар уйга кетинглар», — деган овоз чиқди.
Хизматкорлар тошларни олиб,
Чироқ ёқиб, қоронғи ғорға кирдилар.
Ғор ичида тўсиқ девор кўринди.
Ургимчак кўпу пашша йўқ эди,
Улар кўзларининг суви билан юзлар ювишди,
Юз марталаб шоҳни чақиринди.
Чун шоҳни ғордан топиша олмагач,
Илон каби саф тортиб ғордан чиқдилар.

Низомий достонида Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonларидан фарқли ўлароқ, Баҳромнинг ўлимидан илгари яна қатор воқеаларга бағишланган боблар келади. Хусусан, Низомийда етти ҳикоя тугагач, Хитой хоқони Баҳромга қарши иккинчи марта юриш қилади. Баҳромнинг Рост-равшан исмли вазири шоҳнинг айш-ишратга берилгани ва давлат ишларини унутиб қўйганидан фойдаланиб, халққа кўп зулм ўтказади. У Баҳром Гўрнинг бош саркардаси билан тил бириктириб одамларни талайди, хазинани бўшатади, мамлакат вайрон ҳолга келади. Баҳром Гўр мана шу ҳамма кулфатларга сабабчи унинг вазири эканлигини ов вақтида чўпон билан бўлган суҳбатда англаб олади. Сотқин ва қонхўр Рост-равшанни Баҳром халқ ҳузурида қатл қилади. Рост-равшан қамаган минглаб асирларни озод қилади, мамлакатни тиклайди ва адолат ўрнатади. Хитой хоқони ҳам воқеаларнинг асосий сабабчиси Рост-равшан қатл этилгач, шоҳ Баҳромга мактуб йўллаб, тинчлик аҳдини тузади.

Низомийнинг достонида Навоий ва Хусрав Деҳлавий дostonларидан фарқли ўлароқ, асосий етти новелладан сўнг, вазир томонидан қамалган етти маҳбус ҳикоялари тингланади. Мана шулардан сўнг Низомий Баҳромнинг

ўлими, сўнгра шоҳаншоҳ Аловуддин Кўрпа Арслонни мадҳ этиб, асарнинг унга бағишланганлигини қайд этади, дostonнинг ёзиб тугатилган тарихини кўрсатади (593 ҳижрий йилнинг (14-рамазони).

Хусрав Деҳлавий Баҳромнинг қудуққа тушиб ўлганидан кейин «Хамса» асарига ҳамду санолар ўқиб, ҳақиқатнинг буюк кучи, илм ва назмнинг қудрати ҳақида фалсафий мулоҳазалар юритади. У, шунингдек, мунаққидларнинг «Хамса»си ҳақида турли мулоҳазаларга борганликлари ҳақида, лекин булар ичида энг ҳаққоний баҳо ва айрим муҳим тузатишларни устози Низомиддин Авлиё қилганлигини қайд этади.

Ашраф Марағонийнинг «Ҳафт авранг» достонида ҳам Низомийникидаги каби асосий етти ҳикоядан сўнг, Баҳром Гўр бир ажойиб гўзал кийикни қувиб боради. Қийик Баҳромни ғорга бошлаб кириб кетади. Баҳром Гўр ҳам кийик кетидан ғорга киради ва шундан сўнг қайтиб чиқмайди. Лашкарлар уни ғорда қанча қидирмасинлар, уни тополмай қайтадилар.

Сўнгра Ашрафда Баҳром ҳақидаги дoston тугагач, асар муваффақият билан тугагани учун ҳамду санолар ўқилади. Дostonнинг охирида эса асарнинг ёзилган муддати кўрсатилади (844 ҳижрий йил).

Юқорида қайд қилиб ўтганимиздек, Хусрав Деҳлавий дostonидаги эртақларнинг сюжети учун қадимги ҳинд адабиётининг бой материаллари асос вазифасини ўтаган. Шoir шу бой адабиёт заминиде юқори бадий тақомилдаги, мустақил ғоявий йўналишдаги ҳикояларни яратишга муваффақ бўлган. Бизнинг бу борада олиб борган кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonига кирган аксарият ҳикоялар қадимги ҳинд эпоси ва фольклори анъаналарининг энг ёрқин намуналарини ўзида акс этирган. «Ҳашт биҳишт» дostonларидаги ҳикояларнинг асосий манбаларига келсак, уларнинг шаклланишида қадимги ҳинд диний-фалсафий таълимотининг кучли таъсирини сезамиз, Хусрав Деҳлавий ҳикояларининг куртақларини қадимги ҳинд адабий ёдгорликлари «Жатакамала» (IV аср), «Дхуратакхяна» (VII—VIII аср), «Харибхидра» (VII—VIII аср), «Қатхасаритсагара» (XI аср), «Веталапанчавиншатиқи» (XI аср), «Шукасаптаки» (XII аср) ва бошқалардан кўриш мумкин.

Маълумки, бир жасад руҳининг иккинчи жасад руҳига ўтиб юриши мавзуи билан бeғлиқ бўлган ҳикоялар қадимги ҳинд халқ эртақларида кўп тарқалган бўлиб, улар айниқ-

са, ўрта аср адабиётида кенг қўлланиб келинган. Масалан, санскрит адабиётидаги муаллифи номаълум бўлган «Авлиё ва сатанг хотин» (VII аср) асарида руҳни бир жасаддан иккинчи жасадга ўтказиш сирини билиб олган зоҳид ҳақида гап боради. Зоҳид ўзининг бу сирини шогирдига ўргатган бир вақтда ўз севгилисини боғда кутиб турган бир сатанг хотинни илон чақиб ўлдиради. Уқитувчи шогирдига руҳнинг бошқа ўлик жасадга ўтиш сирини намоиш қилиш учун ўз руҳини ҳалиги сатанг хотин руҳига кўчириб кўрсатади. Ўз навбатида ўлим худоси Яманинг қарорига кўра сатанг хотиннинг руҳи зоҳиднинг жасадига жойлашади. Шундай қилиб, зоҳид сатанг хотин қилиқларини қила бошлайди, сатанг хотин эса зоҳид қиёфасига кириб унинг юриш-туришлари билан яшайди. Шунда бундай ўхшашсизлик ва тартибсизликни кўрган ўлим худоси уларнинг руҳларини қайта ўз жасадларига жо қилиб, йўл қўйилган хатони тузатади.

Шундай қилиб руҳларнинг кўчиб юриши ҳақидаги қадимги ҳинд диний-фалсафий таълимотига асосланиб, кўп шоирлар ана шў мавзудан кенг истифода қилган ҳолда ҳаётий ва ахлоқий масалаларни кўтариб чиққанлар. Шундай мавзудаги ҳикоялар сирасида Хусрав Деҳлавийнинг учинчи новелласидаги руҳнинг кўчиш сирларини билиб олиб, ўз шоҳи жасаидан шахсий манфаатлари учун фойдаланган ва шоҳнинг хотинининг тадбири туфайли фош бўлган хоин вазир тўғрисидаги ҳикояни киритиш мумкин.

Хусрав Деҳлавий ҳикояларидаги яна бир ўхшаш томонлар шундан иборатки, уларда ҳам санскрит адабиётидаги каби фантастик ва ғайри табиий воқеа ва ҳодисаларнинг кўплигидир. Шунинг учун бўлса керак, айрим мутахассислар Хусрав Деҳлавий ҳикояларини дам олиш ва кўнгил хушлаш учунгина ёзилган деб таъкидлайдилар. Лекин ҳикояларни чуқур ўрганиб, улардаги мазмун билан шаклни бир бутун ҳолатда қараб чиқсак, Хусрав Деҳлавий ушбу дostonида ҳам Низомий ва Навоий дostonларидаги каби чуқур фалсафий ва гуманистик ғояларни илгари сурганлигининг гувоҳи бўламиз, Хусрав Деҳлавий дostonининг ўзига хос оригинал томонларини кўрамиз. Бу масалани тўғри ёритишда биз Н. И. Пригарина фикрига қўшиламиз. Олима Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonини чуқур ўрганар экан, у дostonнинг кириш ва хотима қисмларида шоирнинг дунёқарашида илгари тадқиқотчилар томонидан аниқланмаган томонларни диққат билан ўрганиб чиқишга муваффақ бўлади. Булар асосан, шоир-

нинг фалсафий-этик қарашларини ташкил этади, улар дostonнинг кириш қисмида сўфизм таълимоти билан чамбарчас боғланган ҳолда «саккиз» рақами орқали ифода этилади. Дostonнинг фабула қисмида эса дoston сюжетининг асосий чизиқлари ҳал қилиниб, уларнинг вазифалари бир-бирларидан ажралган ҳолда қаралган. Шу тариқа Хусрав Деҳлавий ўзига хос композицион тузилиш орқали Низомий кўтариб чиққан адолатли шоҳ муаммосини бошқача йўналишда ҳал қилишга уринади. Хусусан, у фабуладан дидактикани ажратиб олиб, новеллаларнинг қизиқарли ва ўқилишлигини таъминлаган ҳолда ўзининг қарашларини янги талқинда ифода этади. Бу янги талқин «саккиз» рақамининг рамзий маъноларида ўз ифодасининг инъикосини топган. Агар Низомий ўз дostonида борлиқнинг етти поғонасини босиб ўтган бўлса, Хусрав Деҳлавий «саккиз» рақами билан саккиз поғонани босиб ўтганлигини қайд этмоқчи бўлади.

Дарвоқе, дostonнинг композицион тузилишига яна бир бор мурожаат этсак, Н. И. Пригаринанинг фикрлари янада ойдинлашади. Олима дostonнинг номи билан унинг композицион тузилиши ўртасида чамбарчас боғлиқлик борлигини бежиз таъкидламаган.

Хусрав Деҳлавий дostonининг кириш қисми етти бобдан иборат, саккизинчи боб якунловчи бўлиб, шоирнинг устози Шаҳобиддин Бадаюнийга бағишланган. Демак, дostonнинг умумий ҳисобдаги боблари саккизта. Бу рақам Н. И. Пригаринанинг фикрига кўра, дунёни билиш тўғрисидаги сўфизм таълимоти билан чамбарчас боғлиқдир. Дostonнинг кириш қисмида баён этилган шоирнинг фикрлари ижодкорнинг асосий ғояларини ташкил этади, унинг фабула қисми ана шу асосий фикрнинг бир бўлагигинадир. Бунда Баҳромни ахлоқий тарбиялаш учун етти ҳикоя баён этилади.

Шундай қилиб, Хусрав Деҳлавий дostonнинг кириш қисмида ўзининг диний-фалсафий қарашлари, рақам ва рангларнинг рамзий маънолари ва шеърий воситаларни кенг қўллаган ҳолда идеал киши ахлоқнинг барча нормаларини ўзида мужассамлаштирган бўлиши керак деган хулосага келди. Агар этик фазилатларга эга бўлган пайғамбар учун фалакка чорловчи зинапоялар унинг меърожига сабабчи бўлган бўлса, Баҳром учун бу зинапоялар тескари вазифани бажариб, осмон гумбазига эмас, балки уни ердаги гумбазга, яъни, гўрга олиб борувчи йўлдир. Шунинг учун ҳам Хусрав Деҳлавийнинг Баҳроми номуно-

сиб шоҳлиги туфайли асар ниҳоясида нафсининг қурбони-га айланади. Хусрав Деҳлавийнинг дostonидаги умумий ғоя ҳам ана шу нафсоний номуносиблик билан ифодаланади.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonининг якунловчи қисми уч бобдан иборат. Биринчи бобда инсон учун берилган умр қисқалиги, шунинг учун уни фақат яхшиликка бағишлаш кераклиги ҳақида гап боради. Шоир яхшилик ўрнига ёмонлик қилаётган ҳокимларни чуқур хатога йўл қўяётганликларини алоҳида таъкидлайди. Иккинчи бобда шоир дostonни тугатгандан сўнг кўрган тушини тасвирлайди. Унинг тушига Баҳром, Дилором ва етти гўзал кирази. Улар шоирни дostonни тугаши билан табриклар, қаҳрамонларни тўғри тасвирлаганлигини алоҳида қайд қиладилар. Шу ерда Навоий Султон Ҳусайн Бойқарони ҳам тилга олиб ўтади. Охириги бобда Навоий ҳар кимга ўзининг асари маъқул кўриниши, агар у ўз асарини юқори-роқ баҳолаган бўлса, уни маъзур тутишларини сўрайди. Ниҳоят Навоий дostonнинг асосий ғояси етти ҳикояда ўз аксини топганлигини айтиб, дostonга якун ясайди.

Хулоса қилганда, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларининг композицион тузилиши бўйича қуйидаги якунни яшаш мумкин:

1. Ҳар уччала ижодкорнинг қолипловчи ва етти ҳикоядан иборат бўлган сюжетларининг асоси бир хилдир. Хусрав Деҳлавий уни Низомийдан олган Навоий дostonи учун эса, Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг асарлари асос бўлган.

2. Низомийнинг «Ҳафт пайкар» дostonи композицион тузилиш жиҳатидан мураккаб асардир, Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт»и унга нисбатан соддароқ, Ашраф Марағойининг «Ҳафт авранг» дostonи эса ҳар иккала ижодкорникидан ҳам соддадир. Низомий дostonининг мураккаблиги, биринчидан, қолипловчи ҳикояларда турли тарихий эпизодларнинг кўплиги билан изоҳланса, иккинчидан, қолипловчи ҳикоя ичида икки турдаги ҳикоялар силсиласининг киритилишидадир. Биринчи етти иқлим шоҳ қизларининг эртаклари бўлса, иккинчиси маҳбусларнинг Баҳромга сўзлаб берган ҳикояларидир.

Хусрав Деҳлавий ўз дostonида Баҳром тарихига оид эпизодларни тушириб қолдириб, қолипловчи ҳикояни ихчамлаштирган, Низомийда мавжуд бўлган маҳбусларнинг етти ҳикоясини ҳам қисқартириб, дoston композициясини ўзгача тузган. Лекин Хусрав Деҳлавий қолипловчи ҳикояга

кирган эртакларини ўқувчига Низомийникидан ҳам мураккаброқ қилиб тақдим этади. Навоий ҳам Хусрав Деҳлавий йўлини тутиб, дostonни сюжет ва композицион жиҳатдан такомиллаштирган.

Лекин Навоий дostonи сюжетининг соддалиги шундан иборатки, унда тарихийлик ўрнини кўпроқ психологик тасвир эгаллайди.

3. Алишер Навоий дostonининг сюжет ва композицион тузилиши жиҳатидан салафлариникидан яна кескин бир фарқи шундан иборатки, шоир қолипловчи ҳикояни унга кирувчи ҳикоялар билан чамбарчас боғлаганлигидадир. Еттинчи ҳикояда иштирок этувчи асосий қаҳрамон Дилором дostonнинг қолипловчи қисмини ҳикояларнинг ажралмас қисмига айлантиради.

4. Алишер Навоий ҳикояларининг аксарият қисми реал сюжетлар асосида қурилган бўлиб, уларда девлар, жинлар ва бошқа ғайритабиий кучлар билан боғлиқ лавҳалар, шунингдек салафларининг дostonларига хос бўлган, мунажжимларнинг башоратлари каби саҳналар деярли йўқ.

5. Низомийнинг «Ҳафт пайкар», Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonларидаги ҳикояларнинг сюжетлари вақтичоғлик характериға эга бўлса, Навоий ҳикояларида кўпроқ дидактика устун туриб, воқеалар шоирнинг эстетик принциплариға монанд равишда ўз ифодасини топган.

АФСОНАЛАРДА ШАҚЛЛАНГАН ОБРАЗ

Маълумки, шарқ халқлари бадий ижодида муштарак ҳисобланган айрим сайёр сюжетлар, айни вақтда қардош халқлар адабиёти намуналарининг асарларида ҳам мазмунан бир-бириға яқин тарзда талқин этилган. Шу билан бирға уларнинг ижод маҳсулотлари фақат форсигўй халқларға тарбиявий, ахлоқий ва эстетик завқ бағишлабгина қолмай, балки туркий халқлар орасида ҳам ўзининг катта таъсирини ўтказиб келганлигини юқорида кўриб ўтдик. Айниқса Фирдавсий, Низомий ва Хусрав Деҳлавийнинг асарлари Навоий ва ундан кейин яшаб ижод этган шоирларимиз меросларида ўз аксини ижодий такомил даражасида топган. Бу эса, ўз навбатида Шарқ халқларининг айниқса, Ўрта Осиё ва Қавказ халқлари маданиятининг бир-бирлари билан яқиндан таниш ва узвий алоқада бўлганликларидан далолат беради.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларини қиёсий ўрганиш натижасида шу нарса маълум бўлдики, ҳар бир дoston шаклан ўзига хос тузилишга эга, бадий-ғоявий жиҳатдан эса турли йўналишга эга экан. Ҳар бир ижодкор ўз олдига қўйган мақсадни қай даражада бажарганлигини аниқлаш учун энг аввало унинг ижодий қарашларига мурожаат қилиш мақсадга мувофиқдир. Шу туфайли ҳар уччала асарнинг қаҳрамонлар оламини тадқиқ қилиш, поэма қаҳрамонлари характерларидаги умумийлик, улардаги фарқ қилувчи жиҳатларни аниқлаш, айрим эпизод ва қаҳрамонларнинг генетик илдизларини излаш муҳимдир. Бу муаммони ҳар жиҳатдан ўрганиш бир томондан ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос томонларини аниқлаш имкониятини берса, бошқа жиҳатдан муаллифларда анъана ва новаторлик масалалари қай даражада ҳал этилганлигини тадқиқ қилиш учун ҳам зарурдир.

Шунинг учун биз энг аввало гапни китобхонни Баҳром Гўр образининг бадий эволюцияси тарихи билан таништиришдан бошлаймиз.

Шарқ халқлари ўртасидаги ижтимоий, сиёсий, маданий ва маиший алоқалар заминида пайдо бўлган турли ривоят ва афсонавий эртактларнинг куртаклари узоқ қадимиятга бориб тақалади. Уларда ҳоким синфларнинг ижтимоий мавқеи, меҳнаткаш халқнинг оғир ҳаёти, урф-одати ва халқ қаҳрамонларининг, ҳақиқат, адолат ўрнатиш йўлида зolim ҳукмдорларга қарши олиб борган матонатли курашлари ўз аксини топган. Шунинг учун халқ оғзаки ижоди ва бадий адабиётда бу мавзуга доир жуда кўп асарлар яратилган. Уларда жамият ва давлатнинг ҳар томонлама шаклланган идеал шахс бошқариши лозимлиги уқтирилади. Мана шундай мавзулардан бири Баҳром Гўр образи билан чамбарчас боғлиқдир.

Баҳром Гўр образи ўзининг типологик илдизи жиҳатидан шарқ халқларининг қадимги мифологияси ва сосоний ёдгорликларига бориб тақалади.

Баҳром Гўрнинг ҳарбий юришлари, ишқий саргузаштлари ва ғайритабиий тарзда ғойиб бўлиши Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон ва Совет Иттифоқи халқлари орасида оғиздан-оғизга кўчиб дoston бўлиб келган.

Шу боисдан ҳам турли халқлар фольклори ва адабиётида Баҳром Гўр образи билан боғлиқ афсона, ҳикоя ва дostonлар жуда кенг тарқалган.

Бу қаҳрамон туркман халқ эпосларида Шобехрам, арманларда Вахагн, грузин халқ поэмаларида Вахтанг

Гўргасол, рус ёдномаларида Георгий Победоносец деб юритилади.

Унинг номини олимлар ҳинд-эрон эътиқодидаги момақалдироқ ва уруш худоси ҳисобланиб келган Варахран ва Веретрагнлар билан чамбарчас боғлайдилар. Кейинчалик бу икки ном қўшилиб, бир кишининг тимсолий маъносида қўлланила бошланган.

Академик И. Орбелининг фикрича, Баҳром Гўр қадимги Бобил ва Кавказ халқлари афсоналаридаги Гург, яъни жасорат худоси билан боғланган. Маълумки, жасорат худоси Гург ёвуз кучларга қарши курашган, унинг боши бўри, танаси эса инсон қиёфасида бўлган экан.

Зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авесто»да бу исм Варахран шаклида учрайди.

Фердинант Юстининг хабарига кўра, Баҳром номининг келиб чиқиши жуда узоқ қадимият билан боғланган экан.

Олим бу номни қадим замонлардан бери тоат-ибодат қилиб келинган момақалдироқ ва чақмоқ худоси Индра Веритрагн билан боғлаб, унинг санскрит адабиётида учрашини қайд этади. Қадимги ёдномаларда Яздигирднинг ўғли Баҳром V гача Баҳром номи билан 13 подшоҳ ўтган экан. Улардан бири Баҳром-ғолиб, иккинчиси Баҳром-мерган, яна бошқалари Баҳром-шернажот, яна бир гуруҳи Баҳром-золим лақаблари билан аталган экан. Кейинчалик халқда Баҳром V ни ана шу юқорида биз айтган афсоналардаги момақалдироқ ва чақмоқ худоси Веретрагн билан боғлаб тасаввур қилиша бошлашган. Бунга Баҳромнинг характеридаги даҳшатли момақалдироқ сочувчи Зевсдаги каби жанговарлик, ўта жаҳлдорлик ва ўзини тўхтатиб тура олмаслик каби айрим хусусиятларнинг Веретрагн билан ўхшаб кетганлиги ҳам катта роль ўйнаган. Бошқа томондан сосонийлар саройидаги феодал доиралар ва зардуштийларнинг руҳонийлари Баҳромни жуда ҳурмат қилган ҳолда уни идеаллаштиришга ҳаракат қилганлар. Бунинг асосий боиси Баҳромнинг зардуштийлар манфаатларига ҳар томондан мадад бериб, насронийларни тазйиқ остига олганлиги билан изоҳланади. «Тарихи табарий»нинг муаллифи Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (838—928) форс бўлганлиги учун, табийики, у ҳам сосонийлар даврини идеаллаштиришга ҳаракат қилган.

Хуллас, шарқ адабиётидаги Баҳром Гўр образи тарихда айтарли даражада ўз изини қолдирмаган, Варахран V шахси эмас, балки қадимги ҳинд-эрон халқлари эътиқодидаги ярим афсонавий мавжудоддир.

«Авесто»нинг «Яшт» китобининг «Михр — Яшт» бобида эзгулик худоларини мадҳ этувчи ашула қисмларида Веретрагн даҳшатли жанг ва қаҳрамонлик худоси сифатида тилга олинади. Хусусан, у ҳақда шундай дейилган:

Биз кенг далаларга эга бўлган
Митрани ҳурмат қиламиз:
Ҳақгўй, хушгугфор,
Мингқулоқ, ажойиб қиёфали,
Ун минг кўзли, буюк,
Уйқу нималигини билмайдиган, доим тетик.
Унинг олдида Ахура томонидан
Яратилган Веретрагна, тўнгиз қиёфасида,
Ўткир тишлари, ўткир тумшугани қайраб, илдам
бормоқда.

Жаҳли чиққанда,
Бир зарбда ҳамма атрофдагиларни қулатиб,
илдам қадам ташлайди.¹

К. В. Травернинг фикрича, шоирлар ердаги тарихий подшоҳ Баҳром V қиёфасига ҳинд-эрон халқлари эътиқодидаги Веретрагн худосининг қатор хусусиятларини сингдириб, уни мураккаб бир образ ҳолига келтирганлар. Чунки Веретрагн қадимда гоҳ инсон, гоҳ турли ҳайвонлар қиёфасида ўз аксини топиб, доимо ғалаба, тантана, куч ва бўйин эгмасликнинг юксак моҳиятини англатиб келган. Натижада бу икки мутаносиб ва бир-бирларига ўхшаш бўлган образлар давр талабига жавоб берувчи ягона қаҳрамонни бунёдга келтирган.

Шундай қилиб, эрон-ҳинд халқлари эътиқоидидаги худонинг афсонавий номи маълум тарихий босқични босиб ўтгач, секин-аста тарихий шахс Варахран — Эрон сосонийлар шоҳи Яздигирднинг ўғли Баҳром V номи билан қоришиб кетади. Баҳром V ўз ҳокимиятининг биринчи кунлариданоқ мамлакатдаги зардуштий феодалларининг манфаатларини ҳимоя қила бошлади. Уларга ҳар жиҳатдан эркинлик берди. Баҳромнинг бундай мадади ўз навбатида зардуштийлар томонидан унинг ҳокимиятининг кучайиб кетишига сабабчи бўлди. Шу билан бир қаторда зардуштийлар Баҳром шахсиятини идеаллаштириб, уни ўз ёдномаларида илоҳият даражасига кўтаришдан манфаатдор эдилар. Шундай қилиб, Баҳром номи қадимги ҳинд-эрон

¹ Литература древнего Востока. Из-во МГУ, 1984, 37-б.

худоси Веретрагн билан ҳамоҳанг бўлганлиги туфайли у босқичма-босқич афсоналарга самовий овчи ва севгида ўз ҳиссиётларини тия олмайдиган ошиқ сифатида ўрнашди. Кейинчалик давр ўтиши билан бу образ кўплаб шоирларнинг сеvimли мавзуси учун илк манба бўлиб қолади.

Баҳромнинг ҳаёти ҳақидаги маълумотлар эрон шоҳларининг тарихига бағишланган «Худойнома», «Сияру мулук ил-фурс», «Тарихи табарий», «Тарихи мулуки ажам» асарларида батафсил келтирилган, уларнинг қисқача мазмуни шундай:

Эрон шоҳи Яздигирд мамлакатни зулм билан бошқаради. Душманларидан қўрққан подшоҳ ўғли Баҳромнинг тарбиясини Яман подшоси Нуъмонга топширади. Нуъмон Баҳромни доvюрак ва шижоатли қилиб тарбиялайди. Яманнинг иссиқ оби-ҳавоси Баҳромнинг соғлигига салбий таъсир кўрсатмаслиги учун Нуъмон баҳаво жой топиб, Ҳаварнақ қасрини қурдиради. Баҳром ов қилиш, чавандозлик, ҳарб иши ва бошқа фанларни пухта ўзлаштиради. Баҳромнинг овдаги саргузаштларини рассомлар Ҳаварнақ деворларида акс эттирадилар. Баҳром ҳар жиҳатдан билимдон, шижоатли, яхши чавандоз ва овчи бўлиб етишади. У ҳамма нарсадан ҳам кийикларни овлашни жуда яхши кўради. Балки шу туфайли, тарихий ёдномаларда қайд этилганидек, Баҳромга ҳаддан ташқари кийикларни овлашни яхши кўрганлиги учун унга Гўр, яъни кийик тахаллусини қўйишгандир. Хусусан бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг «Тарихи мулуки ажам» асарида шундай деб ёзади: «Баҳром бинни Яздигурд чун отасидин сўнгра салтанат тахтига ўлтурди, отаси бузғонларни тузди ва анинг зулмига адолат кўргузди. Ва ани Баҳром Гўр дедилар. Мунинг жиҳатин баъзилар дедиларким, гўрни шерсайд қилғонда, анинг ўқи эғнидан ўтиб ерга тегди. Баъзи дептурларким, гўр овиға кўп мойил эрди.»

Яздигирд вафотидан кейин ундан безор бўлган халқ тахтга Хусравшоҳни ўтқзади. Тахт вориси бўлган Баҳром бу хабардан воқиф бўлгач, Нуъмон ёрдамида Эронга қўшин тартади. Эрон халқи олдида ватанни адолат билан бошқаришга ваъда бериб, уни тахтга ўтқазилларини илтимос қилади. Халқ шарт қўяди. Баҳром икки даҳшатли шерни ўлдириб, улар ўртасига қўйилган давлат тожини олиб, шартни бажаради. Шу тариқа тожу тахтга эришади. Баҳром дастлаб мамлакатни тартибга солади. Отаси даврида эзилган зардуштийларни қўллаб қувватлайди. Уларга ҳар томонлама кўмаклашади. Баҳром дастлаб мамла-

катни тартибга солади, адолат ва тадбиркорлик билан иш олиб боради. Лекин кейинчалик айш-ишрат ва овга берилганлиги сабабли у давлат ишларини унутиб қўяди. Бундан фойдаланган душманлар мамлакатга ҳужум қиладилар. Баҳром турк қабилалари билан жанг қилиб, уларни енгади. Византия билан бўлган жангда эса, мағлубиятга учрайди. Озарбайжон, Хоразм, Балх, Яманга юриш қилади. Суданни босиб олиш орзусида бўлади.

Баҳромнинг вафоти тўғрисида тарихда икки хил фикр мавжуд. Бирида Баҳром қулонларни ов қилиб юрган вақтда қудуққа тушиб кетади. Иккинчи талқин бўйича Баҳром жангда яраланиб, ҳалок бўлади.

Баҳром Гўр образини биринчи бўлиб тарихий жанговарлик руҳидаги «Шоҳнома» асарини ёзган улуғ сўз устаси Фирдавсий адабиётга олиб кирди. Фирдавсий расмий ёдном ва тарихий манбаларни бирма-бир синчиклаб ўрганиб чиқиб, Баҳром Гўрнинг тарихий образини яратиш каби мураккаб ва ўз навбатида масъулиятли ишга қўл урди. Унинг ихтиёрида сосонийлар тарихидан илгариги даврларга оид ва халқ оғзаки ижодига бориб тақаладиган материаллар ҳам бўлганлигини «Шоҳнома» тарихига киритилган Озода тарихига оид лавҳа, этикдўз ҳақидаги афсона, қизганчиқ Бараҳам ҳақидаги ҳикоялар орқали билсак бўлади.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги Баҳром Гўр, халқ афсоналаридаги каби, ўзида самовий Веретрагнни ифодаловчи образдир. Шоир Баҳромни қанчалик севимлироқ қилиб, тасвирласа, унинг жўшқин шахсий ҳаёти янада романтик элементларга бойроқ бўлиб кўзга ташланаверади.

Ленинграддаги Эрмитаж фондида Баҳром Гўр билан созанда Озоданинг овдаги манзараси тасвирланган иккита кумуш ва битта бронзадан ишланган лаганчалар сақланиб келмоқда.

К. В. Тревернинг фикрича, бу лаганчаларда тасвирланган туянинг оёғи остида ўлаётган Озода тонгги юлдузнинг сўниши рамзи бўлиб, аёлликнинг бошланишини англатади. Тун эса Веретрагннинг қиёфаси, у қуёш нурлари таъсирида ўз ҳиссиётларини тия олмаган эркакларнинг рамзини билдирган. Баҳром Гўрнинг ов манзарасидаги бошқа кўринишлар ва суратлардаги деталлар асосида олим бу мавзунинг Фирдавсийдан илгари ҳам машҳур бўлганлиги, балки «Худойнома» китобига махсус миниатюра сифатида ишланган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас деган фикрларни айтади.

Дарҳақиқат, Баҳромнинг севикли канизаги билан овда бўлиб ўтган можаро тасвирланган манзаранинг илк илдизлари ва унинг кейинчалик шоирлар асарларида секин-аста ўзгартирилиб, такомиллашиши масаласи ҳақида гапирганда шунга ўхшаш ё шунга яқин бўлган ҳолатларни қадимги ҳинд-эрон халқлари афсоналарида ҳам учратиш мумкин. Бу борада О. М. Фрейденбергнинг бизнинг тадқиқ этаётган мавзуимизга характерли бўлган гаплари эсга келади.

Олим мифларнинг морфологик тузилиши ҳақида гапирар экан, хусусан шундай дейди:

Мифларнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундан иборатки, улар ўзининг аввалги, яъни бирламчи мазмунига айнан ўхшаш бўлмайди. Вақт ўтиши билан уларнинг морфологик тузилиши шундай ўзгариб кетадики, натижада уларни илмий тадқиқ этиб ҳар жиҳатдан таҳлил этибгина аввалги мазмуни билан кейинги тадрижий ўзгаришларини аниқлаб билиш мумкин. Мифлар ўз тузилиши ва шакли жиҳатидан шу даражада ўз семантикасида йироқлашиб кетадики, уларни бутунлай бошқа нарса деб тасаввур қилинади, улар бемаъни хомхаёл, афсонавий эртақлар, тарихий ҳақиқат, кейинги даврлардаги ҳикоялар, замонавий поэзия деб ҳам ҳисобланилаверади. Мифларнинг бундай ўзига хос характери, уларнинг бирламчи генетик мазмуни ва шаклидан ажралиб қолиб, ўзи мустақил равишда санъатда, тилда, этикада, илмда ва адабиётда яшаб келади.

Мана шу нуқтан назардан қараганимизда, Баҳром Гўр билан Озоданинг овдаги машҳур эпизодини генетик жиҳатдан ўқ-ёй тўғрисидаги қадимги ҳинд ҳикояси билан қиёслаш мумкин. Албатта бу ҳинд ҳикоясининг мазмуни Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги мазкур эпизодлар билан айнан ўхшаш бўлмаса-да, олиб борган тадқиқотларимиз, улардан жуда кўп жиҳатлар бу икки асарнинг генетик илдизи бир эканлигини кўрсатади.

Энг аввало, типологик ўхшашлик ҳикояларнинг структура жиҳатидан бир-бирларига жуда яқинлигида кўринса, иккинчидан улардаги мазмун, образлар системаси ва қаҳрамонларнинг характерларидаги умумийликда намоён бўлади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги эпизоднинг айнан шу ҳинд ҳикоясидан олинган деган аниқ хулосага олиб келмаса-да, ҳар ҳолда Фирдавсий ўқ-ёй ҳақида қадимги ҳинд ҳикоясидан бевосита бўлмаса ҳам билвосита истифода қилинганлиги аниқдир.

Бу ўхшашликлар нимадан иборат?

Биринчидан ҳар иккала лавҳада кийиклар иштирок

этиб, улар шоҳ овчининг қурбонига айланадилар. Фирдавсийда овчи — Баҳром, ҳинд ҳикоясида — Магадха мамлакати-нинг подшоси. Уларнинг ҳар иккаласи кийикларни ёйдан ўқ узиб ўлдирадилар.

Иккинчидан ҳинд ҳикоясида аёл образини гўзал она кийик бажаради. У ота кийикнинг завқини уйғотиб, унинг ҳалок бўлишига сабабчи бўлади. Фирдавсийда Баҳромни кийикни отишга Озода ундайди. Ҳинд ҳикоясида эса бундай қайғули воқеа содир бўлганлигидан, яъни тирик жониворнинг нобуд қилинганлигидан аёлларнинг бемаъни гаплари-га қулоқ солиб иш кўрадиган эркакларга лаънатлар ўқилади. Ўқ билан аёл ҳам лаънатланади, чунки улар туфайли мана шу мудҳиш воқеа юз беради. Бу ҳикоялардаги яна бир ўхшаш томонлари шундаки, ҳар иккала эпизодда ҳам подшоҳлар кийикларни хотинлар истагини бажариш мақсадида отадилар. Лекин ҳинд ҳикоясида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан фарқли ўлароқ, аёл шоҳ томонидан ўлдирилмайди, фақат қарғалади, холос.

Ҳинд ҳикоясининг асосий тарбиявий мақсади шундан иборатки, нафс, ишқ, завққа ашаддий берилиб кетишнинг ҳалокатли оқибатларга олиб келишини кўрсатишдан иборатдир. Асар заминидagi бу ғоя ўзининг бадий тараққиёти-ни Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий асарларида янада юксак даражада аксини топган.

Шундай қилиб, бизнинг фикримизча, қадимги ҳинд ҳикоясидаги бу оддий бир лавҳа даврлар мобайнида жуда нозик бадий ишловдан ўтиб, натижада ов манзарасини акс эттирувчи жуда қизиқарли эпизодга айланган. Албатта, бу эпизоднинг шуҳрат топишида Фирдавсий даҳосининг роли жуда катта бўлган. Ундан сўнг мавзунини биринчи бўлиб Низомий Ганжавий, сўнгра Хусрав Деҳлавий ва ниҳоят Алишер Навоий кўтариб чиқиб, уларнинг асарларида Баҳром Гўр ва унинг севимли канизаги образлари ўзининг юксак бадий тақомилига етказилган. Чунончи, уларнинг ҳар бирида бу эпизод дostonнинг асосий ғояси билан боғланган ҳолда тасвир этилган.

Фирдавсий тарихий солномаларни ўрганиб чиқиб, уларни хронологик жиҳатдан тартибга солиб чиққан. Янги тарихий ва бадий материаллар асосида уни қайта ишлаб, ўзининг эстетик қарашларига мос ҳолда баён қилади. У ўзининг жанговарлик эпосида асосан одил подшоҳ образини, адолат учун қаҳрамонона курашувчи ва саргузаштларга бой инсон қиёфасини яратишга ҳаракат қилган. Бу асосий ғоялар «Шоҳнома»даги Баҳромнинг эзгулик йўлида

амалга оширган ишларини ёритувчи қатор ҳикояларида ўз аксини топган. Улар ўз тузилиши ва мазмуни жиҳатидан халқ оғзаки ижоди сарчашмалари билан чамбарчас боғланиб кетган. Бунинг исботини мазкур ҳикояларнинг ўзаро ягона сюжет чизиқлари билан боғланмай, уларнинг ҳар бири ўзига хос мустақил асар эканлиги билан изоҳласа бўлади.

Фирдавсийнинг Баҳроми ҳар жиҳатдан подшоҳ бўлишга арзигулик шахсдир: у — билимдон, довюррак, кучли ва адолатпарвар. Фирдавсий Баҳром образи орқали мамлакат ҳокими учун зарур бўлган ижобий хусусиятлар ҳақида гапирди. Шоир Баҳромни отасига, яъни золим шоҳга, қарама-қарши қўяди.

Бўлажак шоҳ энг аввал яхши тарбия кўрган бўлиши керак. Бунинг учун унинг тарбиячилари ўз билимини пухта эгаллаган кишилар бўлмоғи лозим. Шу туфайли Баҳромни тарбиялаш учун ана шундай хусусиятларни ўзларида мужассамлаштирган Яман шоҳлари Нуъмон билан Мунзирга топширилади. Шоҳ соғлом ва кучли бўлиб ўсмоғи керак. Шу боис икки араб ва икки эрон дояларига тўрт йил мобайнида шаҳзодани ўз сутлари билан боқиш учун берилади. Давлат бошлиғи билимдон бўлиши даркор. Шунинг учун ёш Баҳромни саводга ўргатишади, Эрон подшоҳларининг тарихи, ҳарб иши, ов санъатидан унга сабоқ беришади. Натижада у кучли, ўқимишли ва яхши овчи бўлиб етишади.

Ўзини ва ўз ерларини душмандан сақлаши керак бўлган шоҳ қаҳрамон бўлмоғи керак. Шунинг учун Баҳром кўп жасоратлар кўрсатиб, аждаҳо билан жанг қилади. Икки шерни ўлдириб, тахтни эгаллайди, Ҳиндистонда даҳшатли тўнғиз билан курашади:

Давлат ҳокими адолатпарвар ва халқпарвар бўлиши керак. Шунинг учун Фирдавсийнинг қаҳрамони қатор адолатли ва эзгу ишларни амалга оширади. Бир кун ов вақтида Баҳромга бир қария камбағал сахий ва меҳмондўст, сув сотиб кун кечирувчи Ламбак ва бадавлат, лекин ўта хасис Бараҳам тўғрисида гапириб беради. Баҳром кечаси Ламбакнинг ҳузурига меҳмон бўлиб келади. У уни катта қувонч билан кутиб олиб, уч кун мобайнида, ҳатто уйдаги охирги кийимларини сотиб, қуюқ меҳмон қилади. Сўнгра Баҳром бой, лекин хасис Бараҳамнинг эшигини тақиллатиб, бир кеча ётиб қолишга рухсат сўрайди. Лекин Бараҳам ўзини оч, камбағал ва ночор қилиб кўрсатиб, аввалига Баҳромни қабул қилишдан бош тортади. Меҳ-

моннинг кўп қистовлари натижасида ахири Бараҳам уни уйининг остонасигагина қўяди. Баҳром ўз тахтига ўтиргач, хаси. Бараҳмнинг бор бойлигини тортиб олиб, бир қисмини бечора Ламбакка, қолган қисмини камбағалларга тарқатади.

Бир куни Баҳром овга чиққач, унинг ови ўнгидан келмайди. Шунда бир оз дам олмоқ учун гўзал бир қишлоққа келиб тушипти. Лекин қишлоқ аҳлининг бепарволиги ва эътиборсизлиги шоҳнинг дилини ранжитади, шундай бўлса ҳам у қишлоқдагиларни безовта қилмасликка қарор қилади. Шоҳнинг саркардаси Баҳромга мулозамат қилиб, қишлоқ халқини йиғиб, уларга бундай буён қишлоқдаги катта-кичик ҳаммаси тенг ҳуқуқли деб эълон қилади. Оқибатда қишлоқда тартибсизлик, зўравонлик ва бебошлик кучайиб кетиб, обод ўлка вайронага айланади. Бу воқеаларни эшитган Баҳром ҳазина ҳисобидан қишлоқни обод қилишга буйруқ берипти. Саркарда аҳолини йиғиб тартиб ўрнатипти. Қишлоқнинг аввалги доврўгини яна тиклапти.

Бир куни Баҳром овдан қайтаётиб, Фаршидвар тасаруфида бўлган бир қишлоққа кирипти. Лекин у Баҳромни яхши кутиб олмапти. У ердаги Дилафрўз исмли ўтинфуруш Баҳромга Фаршидварнинг бадавлат эканлигини хабар қилипти. Бу маълумотнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун Баҳром Бехруз номли саркардасини Фаршидварнинг уйига юборипти. Ўтинфурушнинг маълумотлари тасдиқланипти. Баҳром хасиснинг бор бойлигини тортиб олиб, камбағал ва бева-бечораларга тарқатади.

Фирдавсийнинг қаҳрамони айрим камчиликлардан ҳам холи эмас. Унинг Баҳроми аёлларга нисбатан бешафқат ва адолатсиздир. Баҳром ўзининг сеvimли хонандасини ўлдиради. Бир кун ов вақтида бирданига тегирмончининг тўртта қизига, бошқа куни деҳқоннинг учта қизига уйланади. Заргарнинг қизига совчи юборганида унинг жами тўққиз юз ўттизта хотини бор эди. Тўғри, Баҳром уларнинг ҳаммасига ҳам қизларнинг розиликлари билан уйланган эди. Бу билан Фирдавсий балки ўша давр ижтимоий-ахлоқий нормаларининг бузуқлигини кўрсатмоқчи бўлган бўлса керак.

Низомий томонидан яратилган Баҳром образи Фирдавсийникидан ахлоқий-этик жиҳатдан тубдан фарқ қилади. Агар Фирдавсийнинг «Шоҳнома» эпосида Баҳром ўзининг сеvimли канизагини туянинг оёқлари остида ўлдириб хор этган бўлса, Низомийнинг Баҳроми ўз сеvim-

ли аёлини ўлдиришга журъат этмайди, аксинча кейинчалик унга уйланишгача бориб етади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида Баҳром Гўр бош қаҳрамон бўлиб, унинг сюжетида Арманистон, Грузия ва бошқа халқлар оғзаки ижодида катта роль ўйнаб келган ва Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида баён этилган Баҳром тарихи асос қилиб олинган. Бу эса, ўз навбатида «Ҳафт пайкар» муаллифига Баҳром тўғрисидаги афсонани тўлиқ баён қилиш вазифасини юклаган. Лекин шунга қарамай, Фирдавсийдаги тарихий характерга эга бўлган Баҳром баёнини Низомий ўзининг эстетик қарашларига мослаб, уни ғоявий-бадий жиҳатдан бойитиб катта ўзгаришлар киритган. Низомийнинг Баҳроми Фирдавсийники каби беҳисоб гўзал аёлларга ишқ қўймайди.

«Ҳафт пайкар»да Баҳромнинг ижобий хусусиятлари янада кучайтирилган. У астрономия, астрология ва бошқа фанларни, форс, араб ва бошқа тилларни пухта эгаллайди.

Баҳром отасидан мерос бўлиб қолган тахтга ўтиргач, бойийди ва халқ фаровонлиги тобора ошиб боради. Лекин Баҳром овга берилиб, давлат ишларини ўз ҳолига ташлаб қўйгач, мамлакатда адолатсизлик кучаяди ва очарчилик бошланади. Тўрт йил чўзилган бу очарчилик даврида Баҳромнинг халқ учун хазинаси очиқ бўлганлиги туфайли, фақат бир кишигина ўлади. Баҳром очарчиликнинг сабабларини излайди. Мамлакатни қайта тиклашга киришади. Халқ зулмкори ва давлат жиноятчиси бўлган вазирини қатл этади, бегуноҳ қамалганларни озод қилади. Шоир ўз Баҳромнинг адолатпарвар шоҳ даражасига кўтарилишига катта аҳамият беради. Шунинг учун ҳам воқеалар жараёнида Баҳром ўз характерини секин-аста ўзгартира бориб, хулқидаги салбий томонларини йўқотади. Бу ҳол, айниқса, етти қаср қурилиб, унинг ҳар бирига етти иқлим шоҳининг қизлари жойлаштирилганидан сўнг яққол кўзга ташланади. Натижада Низомийнинг Баҳроми бора-бора халқ фаровонлиги ва мамлакат равнақини ўйлайдиган муносиб ҳоким даражасига кўтарилади. Лекин Баҳром кийикларни ов қилиш каби ёмон одатларни тарк қила олмайди. Оқибатда Баҳром Гўр кийик кетидан қувиб, ғорга кириб ғойиб бўлади.

Амир Хусрав Деҳлавий ўзининг «Ҳашт биҳишт» достонида Баҳромнинг тарихи ҳақида батафсил тўхтаб ўтирмасдан, Баҳромнинг овчи сифатидаги тарихинигина қисқача баён этиш билан кифояланади

Хусрав Деҳлавий достонида Баҳром моҳир овчи, айш-

ишратга берилган бепарво шоҳ сифатида тасвирланади. Хусрав Деҳлавий дostonида Баҳром тўғрисидаги афсонага умуман иккинчи даражали масала сифатида қаралиб, дostonнинг асосий мазмунини қолипловчи ҳикоя ичига кирувчи новеллалар ташкил этган. Юзаки қараганда, Хусрав Деҳлавий ўз дostonини ўқувчилар вақтичоғлиги, тилнинг гўзаллигини ва ўз поэтик маҳоратининг юксаклигини намоён қилиш учун яратгандай туюлади.

Ғ. Алиевнинг таъкидлашича, ўрта аср адабий анъаналарига зид ўлароқ, «Ҳашт биҳишт» дostonида дидактикага кам ўрин берилган экан. Олимнинг қайд қилишича, Хусрав Деҳлавий на одил шоҳ масаласини, на ижтимоий-социал масалаларни кўтариб чиқа олган.

Шунинг учун ҳам Хусрав Деҳлавийнинг Баҳроми ўз халқига ҳеч бир фойдаси тегмай, қудуққа тушиб ўлиб кетади.

Ашраф Марағоний одил подшоҳ образини яратишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўяди. Бу вазифани бажариш мақсадида у ҳатто Баҳром билан унинг сеvimли канизаги ўртаёсидаги можаро лавҳасини дostonидан чиқариб ташлаган. Шунинг учун Ашраф дostonининг бошланиш қисмидаёқ мамлакатда адолат ўрнатилганлиги ҳақида гапиради. Шоир бу ҳақда шундай ёзади:

Баҳром мамлакатда адолат ўрнатди,
Мамлакат Баҳром туфайли адолатли бўлди.

Бундан кейинги боблар эса дostonнинг ана шу асосий ғоясини кучайтиришга қаратилгандир. Баҳромнинг етти кун ичида ҳар кун и овда биттадан йиртқич ҳайвон ва махлуқларни ўлдириши, рамзий маънода Баҳромнинг адолат йўлидаги бетиним ҳаракатини англатади. Қасрларда ҳар кун эшитган ҳикоялари эса шоҳнинг тарбияси учун қаратилгандир. Бу ўринда Ашраф ўз салафларидан фарқли ўлароқ, эртакларни Баҳромни ухлатиш учун эмас, балки аксинча ухлаб қолмаслиги учун айткизади. Ашраф қўллаган бадий усул Низомий, Хусрав Деҳлавий тутган йўлдан анча маъқулроқ ва мантиқлироқдир. Чунки Низомий билан Хусрав Деҳлавий дostonларида ҳикоялар Баҳромнинг ухлаши учун айтилади. Буни Навоий танқид қилиб, маст Баҳромнинг ухлаши учун эртақ тинглаши ғайритабий бир ҳол деб қарайди.

Ашраф дostonининг хотима қисмида ҳам адолат ҳақида гап боради. Демак, Ашраф ҳам Низомий йўлидан

бориб, у ҳам ўз достонини адолатли шоҳ образини яратишга бағишлаган.

Табийки, Ашрафнинг бу достони композицион ва сюжет жиҳатидан ўзига хос асар бўлиб, унда шоирнинг эстетик қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Алишер Навоий, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Ашрафлардан фарқли ўлароқ, «Сабъаи сайёр» достонида Баҳром билан Дилоромнинг севгиси ҳақида юксак бадий асар яратишни асосий мақсад қилиб қўйган. Шунингдек, у бу асари орқали замонасининг энг актуал масалалари юзасидан ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларини ҳам баён этишни муҳим деб билган. Шу туфайли ҳам Навоийнинг қаҳрамонлар характерини яратишдаги бадий мақсадлари Низомий билан Хусрав Деҳлавийларникидан ўзгачароқдир. Бу фарқлар, энг аввало, мавзунинг қўйилиши, ҳал қилиниши лозим бўлган қатор янги масалаларнинг кўтариб чиқилишида яққол кўзга кўринади. Шубҳасизки, Алишер Навоий бу вазибаларни бажаришга киришар экан, у Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ашраф поэмаларини шунингдек Урта Осиё халқлари фольклори ва ўз даврига оид бой ҳаётӣ материалларни ҳам синчиклаб ўрганиб чиққан.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» поэмасида Баҳром билан Дилором тўғрисидаги афсона севги ҳақидаги ҳикоянинг асосий ажралмас қисмига айлантирилган. Шунинг учун кириш бобларининг тугаши биланоқ, биринчи бобда Дилоромнинг номи ва ов вақтида Баҳром билан учрашган рассом Моний томонидан чизилган унинг расми пайдо бўлади. Баҳромнинг Дилором билан овдаги жоҳарлардан кейинги учрашуви Алишер Навоийда қолипловчи ҳикояларга кирган новеллалардан кейин амалга оширилади. Чунончи, еттинчи ҳикоя Дилоромга бағишланган бўлиб у достоннинг новеллалар қисмини асосий қолипловчи ҳикоя билан чамбарчас боғлаган. Ваҳоланки, Низомий ва Хусрав Деҳлавийларнинг достонларида асарнинг асосий қисми ҳикоялар қисми билан боғланмаган. Агар бир-бирларидан ажратиб олинса, улар иккита мустақил асар бўлиб қолаверадилар. Алишер Навоийда эса бу узвий боғлиқлик асарнинг бир бутунлигини ташкил этиб, уларни бир-бирларидан ажралмас қисмларга айлантирган. Хуллас, Алишер Навоий бу афсона асосида янги шакл ва мазмунга эга бўлган мустақил бадий асар яратганки, унда у ўзининг фалсафӣ-дидактик қарашларини ўзига хос услубда баён қилган. Бу эса Навоий дос-

тонларининг характерли томонларидан бирини ташкил этади.

Навоий «Сабъаи сайёр» достонида шоҳнинг қаҳрамонна курашларда кўрсатган жасоратлари ва адолат йўлида қилган ишлари ҳақида тўхталиб ўтирмайди. Шунинг билан бирга унинг салбий хусусиятларини ҳам эслатиб ўтирмайди. Шоир Баҳром Гўрнинг битта камчилигини, у ҳам бўлса айш-ишратга кўпроқ берилганлигини ва бу салбий хусусиятнинг ўзи ҳам халқни қашшоқ, мамлакатни вайрон қилиш учун кифоя эканлигини таъкидлаб ўтади:

Шаҳға ким бўлмиш эрди ошиқу маст,
Булажаб ики иш бериб эди даст.
Шаҳ чу ул лаҳв ила бўлуб машъуф,
Ишидин топмас эрди ҳеч вуқуф.
Мулк иши забту рабтсиз бўлди,
Салтанат амри забтсиз бўлди.
Қилмади шаҳ чу додхоҳни ёд,
Эл илик сунди қилгали бедод,
Мулк чун шоҳ адлидин қолди,
Қилди ҳар ким неким қила олди.
Ҳар қаламзан тушуб ҳавола аро,
Бўлибон халқ рўзгорн қаро.
Ҳам қароқчи узатди ҳар сори қўл,
Банд бўлди алар қўлидин йўл.

Шу нарса ибратлики, Навоий ўз қаҳрамони Баҳромни ўша вақтда маст ҳолда эканлиги ва шу туфайли Дилоромнинг бир ўзини сувсиз чўлда ўлимга маҳкум этганлигини алоҳида қайд этади. Баҳром мастликдан ҳушига келгач эса қилмишларидан афсусланади ва Дилоромни излай бошлайди. Лекин у ўз севгилисини ҳар қанча изламасин, бунинг ҳаммаси натижасиз бўлиб чиқади. Оқибатда Баҳром эс-ҳушидан айрилади:

Дашт аро бўйла эрди ошўбе,
Жони ғам хайлининг лакадкўбе.
Тахт ила мулк ёдидин кетти,
Ваҳшдин дашт аро мақом этти,
Йўқ эди шаҳру мулкдин огоҳ,
Бодия ичра этти манзилгоҳ.

Баҳромни даволаш мақсадида табибларнинг маслаҳатларига амал қилишади ва унга етти қаср қурилиб, унинг ҳар бирига бир иқлим шоҳининг қизини жойлаштириша-

ди. Ҳар бир қасрда Баҳром бир кундан бўлиб, кечаси ух-лаш учун дарвешлардан эртақ эшитади.

Навоий достони бош қаҳрамонининг характерини асо-сий қолипловчи ҳикоянинг ичига кирган еттинчи ҳикоя тубдан ўзгартириб юборади. Энди шоир ўқувчининг бутун эътиборини шоҳ Баҳромдан узоқлаштириб, ошиқ Баҳром-га қарата бошлайди. Унинг ички кечинмаларини бадиий бўёқлар орқали моҳирона тасвирлашга киришади. Ниҳоят ошиқ Баҳром ўз мақсадларига етади, севгилиси Дилором-нинг васлига эришади, лекин тез орада яна эски ҳаёт тарзига қайта бошлайди. Айниқса, кийик ови ва айш-иш-ратга кўпроқ берилади. Натижада Баҳром ов вақтида барча мулозимлари билан бирга ер қаърига сингиб нобуд бўлади. Алишер Навоий Баҳром образи орқали ўзининг замондошлари темурийларни айшу ишратдан тийилишига, эс-ҳушларини йиғмоққа даъват этади.

Мамлакат ҳокими маст бўлса — унинг салбий оқибат-лари давлат билан халқнинг бошига кулфатлар келтира-ди. Шоир ана шу жиҳатларни бўрттириб кўрсатмоқ учун юқоридаги деталларни Баҳром образи орқали ифодала-ган. Шундай қилиб, Навоийнинг Баҳроми — бу яхши таъ-лим олиб, ажойиб жангчи ва овчи бўлиб етишган тему-рийларнинг бадиийлашган қиёфасидир. Шоир айш-ишрат Баҳромни қандай ҳалокатларга олиб келган бўлса, тему-рийларни ҳам шундай фожиага олиб келиши мумкинлиги-ни башорат қилади. Буюк Навоий бу ўхшатиш орқали ҳокимларнинг тақдири учун эмас, балки халқнинг оғир аҳволидан кўпроқ қайғурганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз-дир. Буни ўқувчилар яхшироқ англаб олишлари учун шоир дostonнинг хотима қисмида махсус эпизодни келтиради. Навоийнинг тушига Баҳром кирази ва у Султон Ҳусайн Байқарони эслатади.

Алишер Навоий ўз достонини фалсафий фикр билан яқунлайди. У инсон умрининг қисқа ва бир зумдан ибор-атлигини қайд этиб, уни фақат яхшиликка сарфламоқ кераклигини уқдиради. Бу фикр Навоий достонининг асо-сий ғоявий йўналишини ташкил этади.

МУҲАББАТНИНГ ГАВҲАР ҚАТРАЛАРИ

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги хот-тин-қиз образлари ҳаётда чаққон, илғор фикрларни кў-тариб чиқувчи, ўз мақсадлари йўлида астойдил курашувчи

кишилардир. Улар одамийлик, маънавий дунёсининг бойлиги, ўз севгиларига эришиш йўлида мардонавор курашиш хусусиятлари билан алоҳида ажралиб турадилар. Достондаги аёл қаҳрамонлар турли миллатлар ва социал гуруҳларнинг вакиллари дир. Уларнинг тақдирлари ҳам ҳар хил. Лекин эзгу мақсадлар уларни бир-бирларига яқин қилади. Улар жаҳолат ва зулмат билан курашадилар, адолат ва ҳақиқат йўлида ўзларини қурбон ҳам қиладилар. Достондаги аёллар ҳаётни ва табиатни дилдан севувчи, унинг гўзалликларига астойдил интилувчи, бахтли ҳаёт йўлида мардларча курашувчи ва гўзалликнинг барча кўринишларини ўзларида мужассамлаштирган ижобий қаҳрамонлардир.

Шундай образлардан бири ўз тақдирини достоннинг бош қаҳрамони Баҳром Гўр билан боғлаган Хитой савдогарининг канизаги Дилоромдир. Навоий уни шундай таърифлайди:

Маҳваши лубати хитойизод,
Кўруб андин Хитову Чин бедод,
Ҳуснига одаме нишон бўлмаи,
Киши кўрмаи аники жон бермаи,
Кўрган ўлмакка қилмаса оҳанг,
Вой ул дамки, олса илгига чанг.
Чанги чун жонфизо садо чекса,
Ўзи ул савт ила наво чекса,
Кўрса ёҳуд эшитсаким они:
Қолмағай бир, гар ўлса минг жоне,
Мен киби кимса чекса юз минг тил,
Бўлмағай васфи шарҳи юз минг йил.
Хўжа зебин анинг изофа ясаб,
Сандалу уддин маъофа ясаб.
Пўше дебойи Чин, вале неча ранг,
Ким анга атласи фалак ҳамсанг.

Алишер Навоий достонидаги бу ажойиб канизак — хонанданинг қисмати қизиқ ва асарда ўйнаган роли катта ҳамда ўзига хосдир. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида бу образ Озода, яъни олижаноб ва саховатли деб номланса, Низомийда Фитна, Хусрав Деҳлавийда эса Дилором деб аталган. Дилором сўзининг луғавий маъноси дилга ором берувчи, кўчма маъноси, маҳбуба, яъни севгили демакдир.

Ашраф Марағоний севги ҳақида дoston яратишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўймаганлиги туфайли «Ҳафт

авранг»да Дилором образи умуман мавжуд эмас. Фақат асарнинг охирида, еттинчи ҳикояда унинг номигина қиёслаш учун эслатиб ўтилади. Ашраф еттинчи қаср маликасининг гўзаллигини тасвирлар экан, уни Хусрав Деҳлавийнинг Дилоромидан ҳам машҳурроқ эканлигини қайд этиш учун тилга олади. Хусусан шоир бу ҳақда шундай дейди:

Уни (Баҳромни — С. Ҳ.) бу нозанин шунчалик маст қилган эдики:

У ҳар жиҳатдан унинг дилига ором берди.
Ўша кунларда у шунчалик машҳур эдики,
Унинг олдида Баҳром билан Дилором номлари
ҳеч нарса эмас эди.

Лекин Ашраф маликанинг исмини келтирмайди. Юқоридаги тўртликнинг еттинчи ҳикояда келтирилиши ва унда Дилором номининг иштирок этиши бизда бир фикрнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлди. Маълумки, Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Ашрафларнинг дostonларида Баҳром ҳақидаги қолипловчи ҳикоя билан етти новеллалар ўртасида уларни боғлайдиган восита йўқлигини юқорида ҳам гапириб ўтган эдик.

Алишер Навоий дostonнинг асосий қисмини ҳикоялар билан боғлаш зарурлигини яхши тушунган ҳолда излашни олиб борган. Шоир Ашрафнинг дostonи ҳақида «Ма-жолис ун-нафоис»да гапирар экан,—«Ашраф «Ҳафт пайкар»нинг етти ҳурвашии пешкашимга яроғлабтур»,— яъни, етти ҳикоя боғлашни менга ташлаб қўйди, дейди. Навоийнинг Ашраф дostonи ҳақидаги гаплари ва «Ҳафт авранг»нинг еттинчи ҳикоясида Дилором номининг иштирок этиши, «Сабъан сайёр» дostonининг композицион жиҳатдан салафлариникига кўра бир бутун ҳолатда бўлиб шаклланишига туртки бўлгандай туюлади.

Фикримизча, Ашрафда Дилором номининг еттинчи ҳикояда пайдо бўлиши, Навоийда салафлари дostonларидаги асосий қисм билан ҳикоялардаги узилишни, айнан шу еттинчи ҳикояда, Дилоромнинг ўзини иштирок этказиб амалга ошириш лозимлиги ғоясининг юзага келишига сабабчи бўлган бўлиши керак. Шунинг учун Навоий,— Низомий «Ҳафт пайкар»идаги етти гўзал ҳақидаги ҳикояларни ҳал қилишни Ашраф менга ташлаб қўйди,— деган.

Алишер Навоий бош қаҳрамонининг исми Хусрав Деҳлавийники каби Дилоромдир. Бу билан Навоий ўз қаҳра-

монининг Хусрав Деҳлавий қаҳрамониға яқинлигини таъкидламоқчи бўлса керак. Фирдавсийнинг Озодаси саҳнадан тез ғойиб бўладиган персонаждир. Баҳром Гўр уни овдаги ўқ отиш маҳоратига қойил қолмаганлиги учун от туёқлари остида топтаб ташлайди. Фирдавсий «Шоҳнома»сининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган бўлсак, Озода саҳнадан тез тушиб кетишиға қарамасдан, унинг образи маълум ғоявий аҳамият касб этади. Озоданинги шоҳға қарата (эпизоднинг кульминациясида) айтган гаплари Озода образидаги характернинг моҳиятини очиб беради. Кийикни қойилмақом қилиб отган буюк ҳоким олдида Озоданинги: «— Балки сен Ахримандирсен, акс ҳолда шундай усталик билан ўқ ота олармидинги»,—деб ўз фикрини мустақил баён қилиши Фирдавсий яшаган давр учун жасорат эди. Шу туфайли ҳам Озода ўз жасоратининг қурбони бўлади. Бу образ орқали Фирдавсий ана шу истибод даврида яшаган истеъдодли ва жасур хотин-қизларнинг аянчли аҳволини тасвирлашға интиланганини кўрамыз.

Низомий «Ҳафт пайкар» достонининг ғоявий-бадий хусусиятлари, шоирнинг ижодий имкониятларидан келиб чиқиб, мазкур ҳонанда образиға нисбатан янги талабларни ўртаға ташлайди. Шунинг учун ҳам Навоийнинг Фитнасида, Фирдавсийнинг Озодасида йўқ бўлган айрим хусусиятларни кўрамыз. Бундан ташқари Низомий «Шоҳнома»да мавжуд бўлмаган баъзи янги эпизодларни достонига киритганки, улар асарнинг ўзига хослигини таъминлашға хизмат қилган. Низомий Баҳром билан қиз ўртасидаги можарони юмшатишға ҳаракат қилади. У қизға шоҳ адолатсизлик қилганлигини исботлаш учун имконият яратади. Можародан кейин ўз севгилисини қатл этишни Баҳром саркардасиға юклайди. Маълум вақтдан кейин эса унга уйланади.

Низомийнинг Фитнаси гўзал, ақлли, кучли ва ўз истакларига интилувчи, иродали аёл образидир. Шоир Фитна образи орқали хотин-қизларнинг ақл, куч ва ирода жиҳатидан эркаклардан қолишмаслигини исбот қилади.

Хусрав Деҳлавий ўз қаҳрамони Дилоромни шоҳ Баҳром образиға қарама-қарши қилиб қўяди. У ҳақиқат сўзларини ҳатто буюк ҳоким юзига очиқдан-очиқ айтишдан ҳам қўрқмайди.

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида Баҳромнинг канизаги гўзалликда тенгсиз, музыка санъатининг барча сир-асрорларини мукамал эгаллаган сеҳргар

созанда сифатида намоён бўлади. Деҳлавийнинг Дилороми ҳам шоҳнинг севгисига сазовор бўлади, кейинчалик ов вақтида таҳқирланиб, чўлга ташлаб кетилади. Ниҳоят Низомий Фитнаси каби у ҳам Баҳром Гўрни бўйин эгишга мажбур этади. Баҳром Дилоромга уйланади. Дилором шоҳга ўзининг ҳақлигини исбот этади. Шунни айтиб ўтиш керакки, ҳар бир ижодкор канизак образини яратишда айрим ўзига хос услублардан унумли фойдаланган. Масалан, Низомийнинг Фитнаси билан Алишер Навоийнинг Дилороми дostonнинг бошиданоқ мусиқа санъатини беқиёс эгаллаган созанда сифатида тасвирланган бўлса, Хусрав Деҳлавийнинг Дилоромида бу ҳол кейинроқ пайдо бўлади. У бу санъатни Баҳром томонидан чўлга ташлаб кетилганидан сўнг, Деҳқон ёрдамида ўрганиб олади. Хусрав Деҳлавий Дилоромининг мусиқа санъати сеҳрини эгаллаши, унинг ғазалларни ухлатиб уйғотадиган даражада мусиқа чалиши билан изоҳланади. Шоир Дилором образи орқали хотин-қизларнинг табиатида мавжуд бўлган беҳад имкониятларни ривожлантириш муҳимлиги масаласига ўқувчининг асосий диққатини қаратади. Деҳлавийнинг бу қаҳрамони ўзининг ғоявий-бадий ривожини Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonидаги Дилором образида топди.

Канизак қизнинг беқиёс гўзаллиги ва мусиқа санъатининг устаси эканлигини ҳамма шоирлар ҳам куйлашган, лекин Навоий ўзининг қаҳрамонини жуда батафсил, айрим деталларгача тасвирлайди. Шоир Дилоромнинг гўзал қиёфасини буюк рассом Моний бўёқлари билан чизади. Бу эса, Навоийнинг гўзалликка катта эътибор берганлигидан далолат беради, Навоий Дилоромни тасвирлар экан, у Низомий чизган бўёқларни янада кучайтиради. Агар Фирдавсийнинг Озодаси Баҳром билан бўлиб ўтган можаро вақтида буюк салтанатга эга бўлган шоҳни Ахриман деб айтган бўлса, Низомийнинг Фитнаси Баҳромнинг ов вақтида кўрсатган санъатига қуйидагича муносабат билдиради:

У айтди: бу иш билан шаҳриёр кўп шуғулланганлар,
Кўп шуғулланган ишда қийинчилик бўладими!

Хусрав Деҳлавийнинг Дилороми эса шундай дейди:

Сен бажарган ишнинг ҳаммаси, ажойибдир,
Лекин ишлар бундан ҳам ажойиброқ бўлиши мумкин.

Навоийнинг Дилороми эса қуйидаги сўзларни айтади:

Деди ҳар ким бир ишни варзиш этар,
Иш камолини кўр не ерга етар.

Лекин Дилоромнинг бундай нозик жавоби Баҳромнинг газабини янада кучайтиради.

Баҳром билан Фитна, Баҳром билан Дилором ўртасидаги можаро эпизодлари Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларининг энг қизиқ лавҳаларини ташкил этади. Лекин улар дostonнинг қолипловчи ҳикоясигагина тугун вазифасини ўтаб, етти ҳикояга ҳеч қандай алоқаси йўқлигича қолган.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonининг сюжетига ҳам Фирдавсий, Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларидаги мотивлар асос қилиб олинган. Лекин Навоийда Баҳром билан Хитой гўзали ўртасида бўлиб ўтган воқеа дostonининг тугунини ташкил этади. Қасрларнинг қурилиши, уларга етти гўзалнинг жойлаштирилиши, етти эртакнинг етти дарвиш томонидан айтилиши — булар Баҳромнинг касалини даволашга қаратилган тадбирлар, холос. Асар сюжетининг еттинчи ҳикоя орқали асосий қисм билан чамбарчас боғланганлиги дostonнинг бир бутунлигини таъминлаган.

Алишер Навоий Дилоромининг характерли хусусиятларидан бири унинг пок ва садоқатлилигидир. Бу ажойиб хулқий хислатлар нафақат аёлларнинг кўрки бўлиб қолмай, балки эркаклар учун ҳам зарурий фазилатлардандир.

Дилоромнинг поклиги ва садоқати уни севиб қолган Хоразм шоҳига бўлган муносабатида ойдинлашади:

Мулк шоҳига еткуруб ома,
Ки фалак била гузди қангома.
Айлай олмай ани тиларга хитоб,
Ким эрур хўжа ҳам рафиъ жаноб.
Берибон ўз либосига тағйир,
Шоҳни ишқ этиб фақир у ҳақир.
Сойири халқ ичинда пинҳоний,
Шаҳни ҳам вола айлаб алҳони.
Солибон парда ичра маҳрамлар,
Зуафодин санамға ҳамдамлар.
Хуснинг англаб навосидин афзун,
Бўлди бу қисса баниҳоят узун.
Қилиб ул парда ичра коми тама,

Васлин истаб шаҳ ўлди хомтама.
Айлаб ул навъ булажаб ҳавасе,
Солди даллолалар ароға бaсе.
Истабон моҳваш била пайванд,
Айламак хўжаға ўзин фарзанд.

Шоҳ Дилоромнинг ишқида ёниб куяди. Лекин унинг хатти-ҳаракатлари зое кетади. Дилором Баҳромни севади. Баҳром унга шунча азоб-уқубатлар келтирганлигига қарамай унинг севгисига ҳамон содиқ қолади. Алишер Навоий бу билан Дилоромга ўхшаган ўз ҳақиқий севгисига содиқ бўлган ошиқ ўз севимли кишисининг ҳар қанча хатоларини ҳам кечиришга қодир бўлиши кераклигини уқтиради. Бир томондан, Баҳромнинг Дилоромга нисбатан пасткашлиги орқали шоир Баҳромнинг худбин, золим ва бевафолигини очиб ташласа, бошқа томондан унинг садоқати орқали хотин-қизларнинг ҳуқуқларини поймол қилувчи адолатсизлик ҳукм сурган жамиятнинг иллатларини очиқдан-очиқ фош қилади. С. Ғаниева тўғри таъкидлаганидек, Алишер Навоий Дилором образининг пассивлиги орқали хотин-қизларни севгида ўзларига муносиб кишилар танлашга ундайди.

Шоир Дилоромнинг бу хатосини Хўжа билан суҳбати чоғида очиқ ифода этади:

«Ким хатодур бу ойким қилдинг,
Хирадингдин магарки айрилдинг?
Ева десен! Ўзунгдаму йўқсен?
Ёки хони ҳаётдин тўқсен?
Шаҳки бир сўз учун тўкар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг,
Шоҳ бир шуълан фурузондир,
Ҳар кишига етишса сўзондир.
Ут аро ихтиёр ила сурмак,
Баҳра бермас бағир куйдирмак.
Шоҳким бўйла тангдил бўлмиш,
Ғазаби ўти муштаъил бўлмиш.
Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ — офат кам.
Ғазабиға тугангач андоза,
Ҳар тараф етгусидир овоза:
Ким бу ишким сенга раво кўрди,
Жониға юз бало даво кўрди.
Андин андуҳ ила надомати бор,

Еки айш ичра истидомати бор.
Нодим ўлса иложи осондур,
Борибон қайтмоқ не нуқсондур.
Бор эса, қилғонида исроре
Жонни қутқарғон ўлғабиз боре».
Хўжа сўзни тугатмоқ эрди ҳамон,
Ки ҳадисин деганди яхши, ямон.

Лекин тўртинчи иқлимдан келган дарвешнинг сўзлаб берган ҳикоясида, Дилоромдаги сузлик характерининг тескарисини кўрамиз. Бу фаоллик ҳинд гўзали Гулруҳ образида намоён бўлади. Гулруҳ ўз севгилисига эришиш йўлида эскилик сарқитларини енгиб, маҳбубини ўлимдан қутқариб, унинг билан қочиб кетади ва шу билан ўз мақсадига эришади. Гулруҳнинг севган кишиси билан қочиб кетиши ўша давр учун катта жасорат ҳисобланади. Худди шунга ўхшаш фаол образлардан яна бири, бу бешинчи иқлимдан келган дарвешнинг ҳикоясидаги Меҳр образидир. Навдаршоҳнинг қизи Меҳр Суҳайл билан унаштириб қўйилган эди. Меҳр ҳам Гулруҳга ўхшаб ўз севимли кишиси Масъудни қароқчи Жобир қуллигидан озод қилади. Натижада маҳбуслар озод бўлиб, Жобир чоғга ташланади. Меҳр эса, ўзининг жасорати, саъйи-ҳаракати туфайли Суҳайлга эришади.

Навоийнинг биринчи ҳикоясида Ахийнинг хотини ҳам ўз бахти учун фаол кураш олиб боради. У Фарруҳга никоҳ қилинганлигига қарамай, унга бор ҳақиқатни баён этади, Ахийни жони-дилидан севишини, унга содиқ эканлигини зор-зор йиғлаб айтади. Натижада Ахий билан унинг хотини яна бир-бирларининг висолига эришишга муваффақ бўладилар.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг Дилором образини пассив қилиб кўрсатишидан асосий мақсади бундай кўр-кўрона синовлардан ўтмаган муҳаббатнинг қандай фожиавий оқибатларга олиб келишини ўқувчиларга кўрсатишдан иборат эди.

Навоий Дилоромининг яна бир характерли томони бор. Бу қаҳрамон характеридаги хатти-ҳаракат ва юриш-туришларнинг реал ва қатъийлигидир. Агар Хусрав Деҳлавий қаҳрамони ўзининг ҳақлигини одамларни ухлатиб уйғотадиган даражада мусиқа чалиб исботлаган бўлса, Навоийнинг Дилороми ўзга йўлдан боради. У ўзининг мусиқа чалишдаги бутун маҳоратини пок севгисини ҳимоя қилиш учун сарф қилади, унга ошиқ бўлган Хоразм шо-

ҳининг зўравонлигидан қутулиш учун Дилором чангни мисли йўқ даражада маҳорат билан чалиб, уни ухлатиб қўяди. Навоийнинг Дилороми севгилисининг ноҳақлигини исботлашга ҳаракат қилишни хаёлига ҳам келтирмади. Чунки, унга азоб-уқубатлар ёғдирган бўлишига қарамай, у Баҳромни чин дилдан севиб қолган эди. Дилоромнинг ҳақ эканлигини эса Баҳром, Кофурнинг ҳикоясидан англаб олади. Бу ўринда Навоий икки ошиқнинг пок севгиси ўртасига гурур, кек, таъна каби салбий элементларни киритмасдан, уларни ҳақиқий ишқ доирасига сиғмайдиган деталлар деб ҳисоблаган. Шунинг учун ҳам Баҳромнинг ов вақтида Дилоромга нисбатан ноҳақ муносабатда бўлганлигини у учинчи шахс — Кофурдан билиб олади. Бу лавҳа дoston сюжетининг ечими вазифасини ўтайди. Кофурдан Дилоромнинг ҳаёт эканлигини билган Баҳром унинг билан кўришишга ошиқади.

Шундай қилиб, Низомийнинг Фитнаси, Хусрав Деҳлавий ва Навоийларнинг Дилоромлари характерларининг турлилиги билан ажралиб туради. Уларнинг ҳар бири дostonнинг ғоявий-бадий йўналиши ва композицион тузилишида ўзига хос вазифани бажариб келган.

Алишер Навоийнинг Дилороми ҳақиқий ошиқ образи бўлиб, шоир унинг характери орқали қаҳрамонининг бой маънавий дунёсини тасвирлайди. Ҳақиқий севгининг буюк қудратини намойиш қилади. Алишер Навоий Дилоромининг Низомий ва Хусрав Деҳлавий образларидан фарқи шундаки, унинг қаҳрамони дostonнинг бошидан то охиригача иштирок этиб, асарнинг бир бутунлигини таъминлаган.

ҲИКОЯЛАРДА ЯШИРИНГАН ҲАҚИҚАТ

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonларига кирган ҳар бир ҳикоя ўта қизиқ ва оригиналдир. Уларнинг ҳар бири ўзига хос ғоявий-бадий хусусиятларга эга. Профессор Р. Алиевнинг таъкидлашича, Низомийнинг «Ҳафт пайкар» дostonига кирган олтита новелланинг манбаи Низомулмулкнинг (1063—1090) «Тарихи салотин» асарида келтирилган. Б. Ғафуровнинг айтишича, Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» дostonидаги айрим сюжетларни, қадимги будда ёдгорлиги «Трипитака» ва «Қатхасаритсагара»га кирган қадимги ҳинд афсоналарида учратиш мумкин.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonига кирган ҳикояларнинг характерли хусусиятлари шундаки, уларда

масаланинг қўйилиши, уларнинг тугуни ва ечими ўзига хос усул билан ҳал қилинади. Муҳими шундаки, шоир ҳикояларида ўз даврига оид ижтимоий муаммоларни биринчи даражадаги масала сифатида кўтариб чиқади. Улар қаҳрамонларни кучли тўқнашувлари, фавқуллодда мураккаб ҳолатлар жараёнида тасвирланади. Мана шу ўзига хослик билан бирга Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonларида ҳар уччала асарни бир-бирига яқинлаштирадиган умумийлик ҳам бор. Бу умумийлик бадий анъана хусусиятлари билан чамбарчас боғланиб кетади. Шу нуқтаи назардан қараганда, Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonидаги Муқбил билан Мудбир образларини Низомийнинг «Ҳафт пайкар» дostonидаги Хайр билан Шарр образларига ўхшатиш мумкин. Навоийнинг иккинчи ҳикоясидаги Зайд Заҳҳоб билан Хусрав Деҳлавийнинг Ҳасан образлари ўртасида ҳам умумий ўхшашликлар мавжуд. Алишер Навоийнинг бошқа образлари эса, Низомий ва Хусрав Деҳлавийларникидан тубдан фарқ қилади.

Маълумки, ҳамма даврларда эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кураш эзгуликнинг ёвузлик устидан ғалабаси билан тугаб, турли халқлар адабиётининг ғоявий асосини ташкил этиб ва бу мавзунинг тарбиявий аҳамияти доимо долзарб бўлиб келган. Шунинг учун бўлса керак, Алишер Навоий Низомий кўтариб чиққан бу мавзунинг давом эттириб, уни ўз даври қонуниятларига мослаган ҳолда ўқувчиларга ўзгача бадий шаклда тақдим этади. Навоий ўзига хос услубни қаҳрамонларнинг номларини танлашдан бошлайди. Низомий ҳикоясининг бош ижобий қаҳрамони Хайр, яъни яхшилик, эзгулик луғавий маъносига эга бўлса, Навоийда Муқбил, яъни иқболли дегани. Низомий салбий қаҳрамонининг оти Шарр, яъни ёмонлик, ёвузлик бўлса, Навоийнинг Мудбири муваффақиятсиз, бахтсиз демакдир.

Шундай қилиб, ҳар иккала ижодкорнинг ўз қаҳрамонлари номларини танлашдаги усуллари қуйидаги хулосаларни ясашга асос бўла олади.

Низомий буюк мутафаккир ва сўз санъатининг устаси сифатида Хайр ва Шарр образлари орқали одамларнинг табиатида эзгулик билан ёвузлик азалдан мавжудлигини шу кишиларнинг бахтли ёки бахтсиз бўлишларининг асосий сабабларини аниқ далиллар асосида кўрсатиб беради.

Шоирнинг бу табиий ҳодисага бўлган муносабати «Хайр» ва «Шарр», яъни «яхшилик» ва «ёмонлик» сўзлари орқали ифодаланган.

Алишер Навоий файласуф шоир сифатида асосий диққат-эътиборни ҳар бир шахснинг ахлоқи, унинг юриш-турушига қаратади. Шунинг учун ҳам у ўз қаҳрамонларининг саъий-ҳаракатларига қараб бирини бахтли, иккинчисини бахтсиз маъносидаги исмлар билан номлайди. Бу билан Навоий ҳар бир инсоннинг бахтли ёки бахтсиз бўлиши унинг ўзига боғлиқ эканлигини қайд этади.

Алишер Навоий Муқбил билан Мудбир ҳақидаги ҳикояларни «Лисон-ут тайр» ва «Маҳбубул қулуб» асарларида ҳам келтиради. Лекин улардаги мазмун «Сабъаи сайёр» достонида ўзгачароқдир. Бу ҳикояларнинг ҳаммасида умумий ўхшашлик бор, лекин уларнинг ҳар бири ўзига хос ва оригиналдир. Муқбил билан Мудбир образларининг типологик куртаклари ҳақида гапирадиган бўлсак, улар ҳозирги кунда ҳам Урта Осиё халқлари ўртасида кенг тарқалган халқ эртақларидан ўрин олганлигини яққол кўрамиз.

Муқбил — бу умрини эзгу ишлар қилишга бахшида қилган инсоннинг ижобий образидир. Муқбилнинг ҳаётида бахтли бўлиши ҳам унинг яхши ишлари билан боғлиқдир.

Мудбир бутун умри мобайнида инсон ва табиатга зиён етказиб келадиган кишининг салбий образидир. Унинг бахтсизлиги ҳам ўз қилмишлари туфайли содир бўлади. Шунинг учун ҳам Мудбирнинг кетидан доимо бахтсизлик қувиб юради.

Шуни айтиш керакки, Низомийнинг Шарр образи Навоийнинг Мудбирига қараганда қаҳрлироқдир. Чунки у иссиқ ва сувсиз чўлда ўз ҳамроҳининг кўзини ҳанжар билан ўйиб олиб, ваъда қилган бир қултум сувини ҳам қизғаниб, бир ўзини чўлда ўлимга маҳкум қилиб кетади. Мудбир эса бутун сафар мобайнида Муқбилнинг жигига тегеди, ёлғон-ёрти гаплари билан бировнинг бойлигига эга бўлмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, Низомий Шарр образи орқали ҳаётда бешафқат одамларнинг мавжудлигини таъкидламоқчи бўлса, Алишер Навоий ўқувчиларнинг диққатини ёлғон билан ғаразғўйлик каби салбий хусусиятлар ҳам инсонни ҳалок этиши мумкинлигига қаратади.

Ашраф Марағоний ҳам бу мавзуга ўзининг Салим билан Солим саргузаштларига бағишланган иккинчи ҳикоясида тўхтайдди.

Ашраф Марағоний ҳар иккала ижобий ва салбий қаҳрамонларини бир лугавий маънодаги исм билан атайди.

Салим ҳам, Солим ҳам «соғлом» маъносини аңлатади. Салим ижобий қаҳрамон, Солим — салбий. Ашраф Марағой бу ҳикояси орқали кишиларнинг ташқи қиёфаси бир-бирларига ўхшашини, лекин уларнинг ички дунёси ҳар хиллигини Салим ва Солим образлари орқали яхши очиб берган. Ҳақиқатда ҳам Ашраф ҳикоясининг бош қаҳрамонларини четдан томоша қилганда, уларнинг ташқи қиёфаси соғлом, гўзал инсон бўлиб кўринади. Лекин уларнинг ички дунёсига назар солинганда, масала ойдинлашади, Солимнинг ҳасадгўйлиги, қалбининг носоғломлиги, дарров маълум бўлади. Шу салбий хусусиятларнинг ўзи Солимнинг нобуд бўлишига сабабчи бўлганлигини Ашраф алоҳида таъкидлаб ўтади. Салим эса ўзининг яхши инсоний сифатлари туфайли мурод-мақсадига эришади.

Шундай қилиб, Низомий, Ашраф ва Навоий эзгуликнинг буюк қудрати ва аҳамиятини куйлашиб, инсонларнинг бошига беҳисоб зарар ва кулфатлар келтирадиган ёвузликни қаттиқ қоралашади. Шуниси муҳимки, шоирларнинг яратган образлари бир-бирларини такрорламаздан, аксинча бири иккинчисини тўлдирдилар.

Ижтимоий адолатсизлик ҳокимларнинг фирибгарларнинг таъсирига берилиб қолиши туфайли юзага келади. Бу масалани ёритиш долзарб вазифа бўлганлиги учун шоирлар бу мавзуга тез-тез мурожаат этиб келганлар. Хусусан, Хусрав Деҳлавий билан Алишер Навоий ҳам ўз дostonларида бу ҳақда ажойиб ҳикояларни келтирганлар. Хусрав Деҳлавий шундай фирибгар образни Ҳасан орқали, Алишер Навоий эса Зайд Заҳҳоб орқали амалга оширган.

Зайд ҳам Ҳасанга ўхшаган ўз ишининг ўта билимдони, заргарлик соҳасида тенги йўқ уста. Уларнинг ҳар иккаласи ўз билим ва ҳунарларини суистеъмол қилиб, фирибгарлик йўлига қадам ташлайдилар. Ҳасан шоҳга ажойиб филнинг ҳайкалин ясаб бериб, олтиндан ўмариб қолса, Зайд Заҳҳоб тахт ясаб, олтиннинг бир қисмини ўзлаштириб олади. Уларнинг ҳар иккаласи ҳокимнинг заиф томонларидан фойдаланиб, унинг яқин дўсти бўлиб оладилар. Ҳар иккала дostonда ҳам ҳокимлар уларнинг қилмишларидан кўп азият чексалар-да, уларни жазолашга ботина олмайдилар.

Мазкур икки асар ғоявий жиҳатдан бир-бирига яқин бўлишига қарамасдан, уларнинг фарқли томонлари ҳам кўп. Алишер Навоий яратган фирибгар заргар образи Хусрав Деҳлавий тасвирлаган Ҳасан образини нусхаси бўл-

масдан балки у янги талқиндаги фирибгар образининг бадийи қиёфасидир.

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида Ҳасаннинг хотини образи мавжуд бўлиб, у ўзининг гўллиги туфайли эрининг фирибгарлигини фош қилишга ёрдам беради. Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида бу далил йўқ. Хусрав Деҳлавийдаги бу лавҳа ўзининг ҳаққонийлиги туфайли ўқувчида ҳеч қандай эътироз уйғотмайди. Лекин Алишер Навоий ҳам бу деталларни такрорламаслик учун ўз достонига уни киритмай тўғри йўл тутган. Навоий Зайднинг фирибгарлигини ўргатилган тўтилар орқали усталик билан фош этади.

Ҳасан шоҳдан унинг гуноҳини кечирिशни илтимос қилиш билангина жазодан енгил қутулиб, яна унинг яқини бўлиб қолади. Зайд Заҳҳоб эса ўз фирибгарлигини бошқа юртларда давом эттириб, ўғирлаган катта бойликларни шоҳга тақдим этиб, яна унга надимликка муваффақ бўлади. Зайднинг шоҳ билан яқин бўлишига яна бир сабаб шоҳнинг касалини ўндан бошқа ҳеч ким даволай олмаслиги эди. Шу жиҳатдан ҳам шоҳ Зайдни яна ўзига дўст қилиб, унинг душманларини жазолашга мажбур бўлади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар»идаги Бишр билан Малихалар ахлоқий тарбия мақсадларида яратилган образлардир. Бишр ҳалол ва диёнатли йигит бўлиб, кўчада кетаётиб бир номаълум аёлни севиб қолади. Лекин унинг олдига бориб гаплашишни ахлоқсизлик деб билади. Малиҳа эса ёвуз, худбин ва ярамас киши бўлиб, чўлда одамларни сувдан маҳрум қилмоқчи бўлади.

Бишр ҳалоллиги ва диёнатлилиги туфайли ўзининг севган маъшуқасига уйланишга муваффақ бўлади. Қизиги шундаки, у севган аёл ярамас Малиханнинг хотинига рўпара бўлиб чиқади. Бишр чўкиб ўлган Малиханнинг омонат пулларини топшираётганда тақдир уни Малиханнинг хотинига рўпара қилади. У унга уйланиб, муроду мақсадига етади. Малиханнинг ярамаслиги ва худбинлиги эса, унинг ўлимига сабабчи бўлади.

Низомий томонидан яратилган ёш савдогар Моҳоннинг образи ҳам қизиқарлидир. Шоир турли ваҳимали воқеаларни ҳикоя сюжетига асос қилиб олиб, ўқувчига ҳаддан ташқари бойлик орттириш йўлидаги иштилоқлар оқибатда кишини турли руҳий касалликларга олиб келиши мумкинлигини ибратли хулосалар орқали кўрсатиб беради. Инсоннинг тинч ва бахтли ҳаёти учун моддий бойлик-

лардан кўра кўпроқ маънавий бойлик зарурроқ эканлиги ҳикоянинг асосий мазмунини ташкил этган:

Қиши қаноат билан шоддир,
То у бор экан, у шу билан умидвордир.
Қимки ўз орзуларининг қули бўлса,
Оқибат дарвешсифат бўлиб қолади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида ажойиб қаҳрамонлар борки, улар орасида, айниқса, рус маликасининг образи ўқувчининг диққатини ўзига жалб этади. Бу гўзал малика турли фанларни яхши ўзлаштирган бўлиб, ажойиб бир қаср қурдиради.

Рус маликаси ақлли ва иродали олима образидир. У ҳақдаги эртакни Баҳромга-тўртинчи иқлим подшосининг қизи Қизил қасрда сўзлаб беради. Низомий қизил ранг билан айнан рус маликасини тасвирлаши ҳам бежиз эмас. Чунки шоир ўзининг «Искандарнома» асарида ҳам русларни қизил ранг билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди. Агар рус халқ ашулаларидаги «Красный», «прекрасный» (красная девица, красная молодой, красное солнышко) сўзларига эътибор берсак, Низомийнинг ҳақ эканлигини кўрамиз. Бундан ташқари у руслар тўғрисида бошқа шарқ муаллифларидан кўра кўпроқ маълумотларга эга бўлган бўлиши керак.

Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонидаги образларнинг ўзига хослиги шундан иборатки, ундаги қаҳрамонларнинг аксарияти уддабурон айёр йигитлар, маккор вазирлар ва бевафо хотин-қизлардир. Улар шоир томонидан зўр бадий маҳорат билан, жозибали қилиб тасвирланган.

Биринчи ҳикояда уч шаҳзода ажойиб саргузаштларни бошдан кечиришса, тўртинчи ҳикояда бешта навқирон йигит савдогар ўғли, ер кавловчи, дурадгор ва боғбонлар ажойиб услублар билан ҳеч ким киролмайдиган қасрга йўл қуришиб, маликани ўғирлаб кетишга муваффақ бўладилар.

Хусрав Деҳлавийнинг бешинчи ҳикояси савдогарнинг ўта қизиқувчан ўғли ҳаммомда бошидан кечирган саргузаштларга бағишланган. Олтинчи ҳикоя Яман подшосининг Ром исмли шаҳзодаси бошидан кечирган саргузаштлар ҳақида бўлиб, асар вазир билан ўғай она ўртасидаги ахлоқсизликнинг фош қилиниши билан тугайди. Учинчи ҳикоя эса, номард вазирнинг ўз шоҳига қилган хиёнаткорона қилмишларига бағишланган. У шоҳнинг ишончига

таяниб, муғомбирлик билан тахтни ва подшоҳ ҳарамини эгаллаб олишга ҳаракат қилади. Хусрав Деҳлавийнинг охирги, еттинчи ҳикоясида уч бевафо ва бир вафодор келиннинг тарихи баён қилиниб, шоҳнинг хотин танлашдаги усули қизиқарли ҳолда тасвирланади.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонидаги асосий қаҳрамонларни олижаноб кишилар, ботир ва мард, ёш ва бир-бирларига вафодор севишган йигит-қизлар ташкил этади.

Биринчи ҳикоянинг бош қаҳрамони Ахийдир. У ҳинд шаҳзадаси Фарруҳда юксак инсоний хислатлар уйғотган олижаноб инсон образидир. Ахий арабча сўз бўлиб, унинг сўзма-сўз таржимаси «Менинг акам» дегани. Баъзи навоийшунослар бу сўз орқали Алишер Навоий Ибн Баттута тилга олиб ўтган Ахийлик жамоатини назарда тутган деган фикрни айтадилар. Алишер Навоий Ахий ҳақида шундай деди:

Хўжае бор эди Ҳалабда ғаний,
Меҳмондорлиқ шиъору фаний.
Эътибори кўп эл аро беҳад,
Жоҳу молиға йўқ ҳисобу адад.
Анга уй эрди меҳмонхона,
Анда кўп ошнову бегона.
Кўнгли беҳад раҳиму табъи сахий,
Шаҳр халқи ичинда оти Ахий.
Сайр айлар эди гаҳу бегоҳ,
Сурубон маркабин раҳу бериҳ.
Гоҳ йўл бошлари сари борибон,
Гоҳ вайроналарни ахтарибон,
Қайда топса ғариби мазлуме,
Хастаи номуроде марҳуме,
Бўлубон анга бир нафас ҳамдам,
Еқибон кўнгли заҳмига марҳам,
Неча ким бўлса муқтазо зоти,
Айлабон ул қадар мираоти.
Шаҳр эли андин эрди шарманда,
Қарами барчани қилиб банда.

Бу олижаноб киши ўз маъшуқасини истаб Ҳалабга келиб қолган Фарруҳни харобалардан топиб олиб, ўз уйига олиб кетади ва уни меҳмон қила бошлайди. Бечора ва муҳтож одамларга яхшилик қилишни ҳаётининг асосий мақсади қилиб олган эди. У Фарруҳнинг олий зотдан эканлигини сезади. Унинг дардига малҳам бўлишни ис-

тайди. Кунлардан бир куни Ахий Фаррухни бу ҳолга солган нарсанинг сабабини билишга муваффақ бўлади. Фаррух Ахийнинг хотинини севиб қолган эди:

Бор эмиш бўйла ўртаган они,
Хўжанинг машъали шабистони.
Деди, фикр айлабон м урувват ила,
Топти бу нуктани футувват ила.
Ким: «Бу янглиғ ғарибу ошиқ,
Ишқ таврида бу сифат содиқ,
Ки бу ғурбатни ихтиёр этган,
Тарки оламда ҳар не бор этган.
Ишқ аро кирмайин жаҳон кўзига,
Тутмиш ўлгай ўлимни ҳам ўзига.
Эмгагидек кишида эмгак йўқ,
Ҳажр аро ўлгусидурур шак йўқ.
Менки анинг ғамига қолурмен,
Дардиға чора айлай олурман.
Қилмасам, ўлса ул мурувват эмас,
Ани яхши мурувват аҳли демас,
Киши бу ишга чора қилмасму,
Манга аҳли ҳарам топилмасму?
Лутф ила деди Хўжаи доно:
«Ғам ема, эй мусофири барно!
Сенга бу ғамки офати жондур
Менга тадбири беҳад осондур.
Сени қилган бу навъ бечора,
Хонумонингдин этган овора.
Гарчи жонингга ҳусни офат эрур,
Бизнинг элдур, манга қаробат эрур.
Сенинг комингга еткурурмен бил,
Лек ҳар неки дермен андоқ қил!»

Ахий хотинини талоқ қилиб, уни сездирмаган ҳолда Фаррухга никоҳлаб беради. Уларни сафарга отлантириб, Ҳиндистонга жўнатади. Йўлда Ахийнинг хотини йиғи-сиғи қилиб Фаррухга орадаги бор сирни ошкор қилади. Фаррух Ахийнинг яхшилик йўлида ҳатто ўз хотинини ҳам қурбон қилганлигини англаб Ахийнинг олижаноблигидан қаттиқ таъсирланади. Фаррухнинг бу ҳолатини шоир қуйидаги сўзлар билан баён қилади.

Фаррух англаб, сўзин бўлуб ғамнок,
Яқин эрди ўзин қилурга ҳалок.
Масху мабҳут ўлуб тағайюридн,

Лол қолиб Ахий таҳайюридин.
 Деди маҳвашга: «К-эй ҳамида хисол,
 Кўрмаган ақл сурастинга мисол:
 Гарчи ишқингда чекканим бедод,
 Уйладурким, сипеҳр бермас ёд».
 Ул доғи саргузаштини бир-бир,
 Қилди бошдин аёққача тақрир.
 Деди: «Дардимга гар даво кўрмон,
 Бўйла зулми санга раво кўрмон.
 Айлабон лутф беҳисоб асру,
 Қилди бизни Ахий хароб асру.
 Моли базлига бизда эрди печ,
 Бу иши они айлади худ ҳеч.
 Гар анга бу қадар мурувват бор,
 Бизда ҳам шаммайи футувват бор.
 Шукрим етти лутфи яздоний,
 Қолмади зулми нафси зулмоний.
 Сен ҳам эмди шукуфта дил бўлғил!»
 Манга ики жаҳон сингил бўлғил».

Ахийнинг бу олижаноблиги Фаррухнинг ҳам улуғ инсон бўлиб шаклланишига катта таъсир кўрсатади. Ахийнинг эзгу ишлари эса унинг ҳаётининг ҳам бахтли бўлишига олиб келади.

Навоий ҳикояларидаги асосий ижобий қаҳрамонлар сирасига Масъуд билан Жуна ҳам киради. Масъуд билан Жуна тўртинчи ҳикоянинг бош қаҳрамонларидир. Бу ҳикоянинг асосий мазмуни халқнинг фаровонлиги учун мамлакат ҳокими одил ва мурувватли бўлмоғи керак деган ғоядан иборатдир.

Бу фикрни шоир қуйидагича ифодалайди:

Чун дуо бирла бўлди нуктасаро,
 Дедиким: Эрта чоғда Деҳли аро.
 Хусраве эрди шоҳлардин тоқ,
 Тахти ҳукмида кишвари офоқ.
 Махзану ганжиге ниҳоят йўқ,
 Мулку хайлига қадду ғоят йўқ.
 Чарх йўқ мулки арсасига одил,
 Ўзга шаҳларнинг отича анга пил.
 Адлу инсоф ўлуб сифати анинг,
 Шоҳлар ичра Жуна оти анинг.
 Элга базлу ато била машҳур,
 Олам ичра саҳо била машҳур.

Элга лакларни бебаҳона бериб,
 Гар баҳона топиб, хизона бериб.
 Базлаи гар дебон сухан санжи,
 Силасиға ато қилиб ганжи.
 Бўйла машҳур эрурки, бир муҳтож,
 Чарх мулкидин айлаган ихрож.
 Айлабон қатъ дашту тоғ ила руд,
 Анга келтурди бир сабад амруд.
 Неча кун бўлди музди ичра даранг,
 Бўлди аллонбар асру кўп дилтанг.

Ҳиндистоннинг Жуна исмли одил ва саҳий подшоҳи бир меҳмондан Тараз вилоятида Масъуд исмли дунёда энг саҳий киши борлигини эшитиб, пойтахтни яширинча ташлаб, оддий мусофир қиёфасига кириб Масъуднинг олдиға равона бўлибди. Ниҳоят ажойиб нақшлар билан безалган Масъуднинг муҳташам қасриға етиб келипти. Масъуд уни бағоят яхши кутиб олиб, меҳмондўстлиги билан қойил қолдирипти. Бир кун Жуна Масъуддан бунчалик давлатға қандай эришдинг деб сўрапти. Мезбон шундай деб жавоб қилипти:

Бизга шоҳедурур не янглиғ шоҳ,
 Олам аҳли бошиға зиллиллоҳ,
 Ки ҳаётини ҳақ мудом этсун,
 Зиллу жоҳини мустадом этсун!
 Подшоҳе дурур ажаб одил,
 Адли олам эли аро шомил.
 Зулм торини ул сифат узмиш,
 Адл созини ул сифат тузмиш.
 Қим анинг давлатидин аҳли замон,
 Топмамишлар биғайри амну амон.
 Мулк аро чунки бўлди амният,
 Юзланур мулк элиға жамъият.
 Андин-ўқдур ҳунар ҳисоби ҳам,
 Фазл ила дониш иктисоби ҳам.
 Бизга бу шоҳ давлатидин эрур,
 Сояйи шоҳ ҳашматидин эрур.
 Буки элдин манга зиёд ўлмиш,
 Манга бу навъ эътиқод ўлмиш.

Шундай қилиб Алишер Навоий Масъуд билан Жуна образлари орқали ўқувчиларнинг диққатини жамиятнинг фаровонлиги ва унинг ҳар бир аъзосининг бахту саодати

учун адолат ва саховатнинг аҳамияти беқиёс эканлигини англашга қаратади.

«Сабъаи сайёр»нинг бешинчи ҳикоясидаги Суҳайл билан Меҳр бир-бирларини қаттиқ севувчи, икки вафодор образларидир. Уларнинг оталари Навдар билан Нуъмон эса тинчликсевар ва дўстликни эъзозловчи ҳокимлардир.

Суҳайлнинг Жобир билан бўлган охириги жанги дostonда қуйидагича тасвирланган:

Чиқти ўтрусидин Суҳайли далер,
Ул сифатким қобон масофиға шер,
Дедиким: «Паҳлавонлиқ эрмас ул,
Ким киши макр била урғай йўл.
Тешиб эл кемасини ҳийла била,
Ғарқ этиб сувға бу васила била.
Қолмаган чоғда кимсанинг жони,
Тутубон банд айлагай они.
Сен агар зоҳир эттинг итликни,
Мен сенга кўргузай йигитликни».
Дедию хасм сори қилди шитоб,
Хасмини ҳайрат айлади бетоб.
Чун талашмоққа айладилар майл,
Кўтариб ерга урди они Суҳайл.
Боғлади қўлларин шитоб била,
Муни ул боғлагон таноб била.
Солди филҳол ани ҳамул чаҳ аро,
Бу дурур табъу фаҳм оғаҳ аро:
«Ҳар кишиким бировга қозғай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ ила ўзи ногоҳ».

Учинчи ҳикоянинг бош қаҳрамони Саъд билимларга ўч ва ботир йигит образидир. Кўп нарсаларни билиб олишдаги саъи-ҳаракатлари уни Мисрдан Шаҳрисабзга саёҳат қилишга чорлайди. Ҳикоянинг ниҳоясида у файласуф Файлақус ёрдамида кўп жасоратлар кўрсатиб ўз ниятига етади, шоҳнинг гўзал қизига уйланади.

Масъудни яхши кўриб қолган ёвуз Маллунинг қизи — довиорақ, иродали қаҳрамондир. У отаси томонидан ўлимга маҳкум этилган Масъудни зиндондан қутқариб олиб, унинг билан қочиб кетади. Бу ўринда Алишер Навоийнинг ўша даврдаги феодал жамияти учун қизнинг қочиб кетишидек шармандалиқ ҳисобланган лавҳани ўз дostonига киритиши катта журъат талаб этган.

Алишер Навоий буюк шоир ва мутафаккир сифатида

мазкур образлар орқали қаҳрамонларининг ўзаро алоқалари ва қарама-қаршиликларининг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган. Бу масалалар баъзан катта картиналар орқали тасвирланади. Ҳар ҳолда улар қандай шаклда тақдим этилган бўлишидан қатъий назар, ўзларининг бадиий жиҳатдан тугал ва дидактик томондан характерлилиги билан алоҳида ажралиб турадилар. Ижобий қаҳрамонларнинг асарда салбий типлар билан олиб борган курашлари бетиним ва ашаддий бўлиб, бу икки қарама-қарши образларнинг тўқнашувлари чуқур социал ва ахлоқий-психологик позициялардан туриб олиб борилади.

Хотин-қизлар образлари орасида Ахийнинг хотини, Меҳр ва Маллунинг қизи Гулрухлар алоҳида аҳамият касб этади. Уларнинг ўзларига хос хусусиятлари шундан иборатки, улар ўз мақсадлари сари интилувчан, олдиларидаги қийинчиликларни енга оладиган жасур қизлардир. Бу хотин-қизлар ўзларининг гўзал ҳусни, бой маънавий қиёфалари билан ажралиб турадилар.

Масалан Ахийнинг хотини бошданоқ ўзи севган эрининг унга талоқ беришига ва Фаррухга никоҳланишига қаттиқ туриб қарши чиқади. Лекин унинг соддадиллиги ва ўз эрини яхши кўриши туфайли охири эрига итоат қилиб, Фаррух билан Ҳиндистонга отланишга мажбур бўлади. Сўнгра вақеалар ривожидан давомидан Ахий хотинининг характери фаоллаша боради. Энди унинг характерида тубдан ўзгариш рўй бериб, ҳикоя бошидаги сустлигидан нишона ҳам қолмайди. У ўзининг бахт-саодати учун кураш олиб боради. Энди Ахийнинг хотини Фаррухга бор сирни ошкор қилиб, эрини қаттиқ севишини айтади ва оқибатда, ўз бахтига эришади.

Достондаги хотин-қизлар образларидан Маллунинг қизи, Ахийнинг хотини, Навдарнинг қизи Меҳрлар, эркаклардан Муқбил, Ахий, Фаррух, Масъуд, Жуна, Суҳайл ва Саъд образлари ўз идеали ва бахт-саодатлари йўлида тинимсиз кураш олиб борувчи ижобий қаҳрамонлардир.

Достондаги асосий салбий қаҳрамонлар қароқчи Жобир, Тараз вилоятининг ҳокими Жайсур ва унинг ёрдамчиси Маллу образларидир. Жобир кучли, ботир ва жанговар бўлиб, унда бир оз бўлса-да, мурувватдан нишона бор. Лекин Жобир золим (яъни жабр қилувчи) бўлганлиги туфайли ҳам унинг исми жисмига монанд эди.

Жобирнинг нисбатан ижобий хислатлари уни айрим олимлар томонидан ижобий қаҳрамон деган янглиш фикр-

нинг туғилишига олиб келган. Бундай нотўғри фикрларни ўз вақтида А. Раҳмонов тўғри танқид қилиб, Жобирнинг салбий қаҳрамонлигини исботлаб берган эди.

Достондаги Жайсур золим ва қабиҳ ҳокимларнинг хусусиятларини ўзида мужассамлаштирувчи салбий образдир. У ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш учун энг разил ва номардлик йўлларини қўллашгача бориб етадиган қабиҳликлар қилади. Ўз вилоятининг ҳокимлигидан ажралиб қолишдан қўрққан Жайсур хатто энг олижаноб киши — Масъудни ўлдиришдан тоймайди. Ўз қабиҳ ниятларини ёрдамчиси Маллунинг қўли билан амалга ошироқчи бўлади. Лекин фалакнинг гардиши билан асир Масъудни Маллунинг қизи яхши кўриб қолади ва уни тутқунликдан озод этади.

Шундай қилиб Алишер Навоий «Сабъи сайёр» достонида қатор ижобий ва салбий образларни яратар экан, у ўзидан олдинги салафлари асарларини пухта ўрганиб чиққан. Шоир Низомий, Хусрав Деҳлавий достонларидаги образларга мурожаат этиб, улардаги энг муҳим деталларни сақлаб қолгани ҳолда уларнинг янгича талқинини берган. Натижада «Сабъи сайёр» достонидаги ҳар бир қаҳрамон ўзига хос оригинал қиёфадаги мустақил образ даражасига чиққан ва ўзининг шаклий тақомилига эришган.

Юқорида Баҳром тўғрисидаги афсоналарнинг энг илк манбаларининг қадимги халқ ривоятлари ва сосонийларга бориб тақалишини кўриб чиққан эдик. Демак, Фирдавсий Баҳром ҳақидаги лавҳаларини сосоний подшоҳлар тарихи ва эрон халқлари оғзаки ижоди асосида яратган. Низомийнинг «Ҳафт пайкар» асари эса Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Кавказ халқлари ёдномалари ва оғзаки ижоди асосида ёзилган. Хусрав Деҳлавий ўзининг «Ҳашт биҳишт» достонини яратишда Низомийнинг асари билан ҳинд эртакларидан кенг фойдаланган.

Алишер Навоий «Сабъи сайёр» асарини эса Низомий, Хусрав Деҳлавий достонлари, ҳамда шарқ халқлари ва хусусан Ўрта Осиё халқлари фольклорининг бой материаллари асосида яратган.

Ҳар уччала достондаги инсонпарварлик, байналмилаллик, ҳақиқатнинг тантанаси каби мотивларнинг кўтарилиб чиқилиши асарнинг ғоявий жиҳатдан бир-бирларига яқинлигини кўрсатади.

Алишер Навоий достони, энг аввало, ўзининг дидактик жиҳатларининг кучлилиги билан бошқалардан ажралиб туради. Бу ўзига хослик Навоий яшаб ижод этган давр-

нинг ижтимоий — сиёсий шароитлари билан чамбарчас боғлиқдир.

«Ҳафт пайкар», «Ҳашт биҳишт» ва «Сабъаи сайёр» дostonларидаги ғоявий жиҳатдан умумийлик мавжудлигидан ташқари, улардаги адабий анъаналарнинг давомийлиги ва муаллифларнинг эстетик принципларидаги ўхшашликлар ҳар уччала дostonни бир-бирига яқинлаштиради.

Бадий жиҳатдан ҳар уччала дoston сўз санъатининг ўзига хос бебаҳо дурдоналаридир.

Муҳими, ҳар бир дostonда, энг аввало даврнинг долзарб муаммолари кўтарилиб, улар бетакрор композицион тузилишда ранг-баранг бадий бўёқлар билан тасвирланади.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоийларнинг дostonларида турли хил услубий шакллар ва шеър ўлчовлари шундай маҳорат билан қўлланилганки, натижада улар ҳар бир ижодкорнинг эстетик қарашларини бадий гўзал шаклда ифодалашга хизмат қилган. Хусрав Деҳлавий услуби Низомийникидан, Навоийники эса Низомий ва Хусрав Деҳлавийларникидан тубдан фарқ қилиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос бетакрор хусусиятларга эгадир. Бу хусусиятлар, энг аввало, рақамлар рамзида ўзининг ёрқин ифодасини топган.

РАҚАМЛАРНИНГ РАМЗИЙ ЖИЛВАЛАРИ

Жаҳон халқлари ёзма адабиётида рақамлар билан боғлиқ бўлган қатор тушунчалар борки, улар сўз усталари томонидан моҳирона қўлланилиб келган. Бу тушунчалар ўз моҳияти жиҳатидан илмий-фалсафий, мифик ёки афсонавий кўринишларга эга бўлишидан қатъий назар, етук санъаткор ўз ижодида улардан истаганини маълум мазмунни ифодалаш учун асар шаклининг бирон элементи сифатида фойдаланиши мумкин. Бу жаҳон адабиётида кенг тарқалган ҳодиса. «Хамса»дек оламшумул аҳамиятга молик асар яратиб, рақамлардан рамзий маънода оқилона истифода эта олган буюк Алишер Навоий ҳам ана шундай санъаткорлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаган.

Шарқ бадий адабиётида бир рақами оламнинг зоҳиран турли-туманлигидан қатъий назар, унинг ягона эканлигини билдиради ва мутлақ борлиқ рамзи сифатида ишлатилади.

Икки рақами ер билан осмонга нисбатан қўлланилиши мумкин. Уч рақами мавжудотнинг уч нави — жонсиз мавжудот, ўсимлик ва ҳайвонотни, тўрт рақами — ер, сув, ҳаво ва ўтти, беш рақами — кўриш, эшитиш, ҳидлаш, татиш ва сезишни билдиради. Олти рақами эса олти жиҳатга ёки ҳаёт учун зарур бўлган нафас олиш, еб-ичиш, жисмоний ҳаракат ва ҳаракатсизлик, нафсоний ҳаракат ва ҳаракатсизлик (ғазаб, шодлик, ғамгинлик, хижолат каби) ва уйғоқлик, бўшаниш ва тутиб қолишга нисбатан ҳам ишлатилиши мумкин.

Рақамлар орасида «етти» рақами алоҳида ўрин тутади.

Бу рақам турли халқлар орасида турлича тушунилган. Баъзан яхшилик, баъзан ёвузлик, аксарият ҳолларда муқаддас рақам ҳисобланиб келган ва унга асосан юз бериб турадиган воқеаларнинг етти рақами билан боғлиқлиги сабаб бўлган. Етти иқлим, етти сайёра ойнанинг тўртта етти кунликда янгиланиб туриши ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Етти рақамини белгилашда асосий ролни ҳафта кунлари билан боғлиқ бўлган Қуёш, Ой, Марс (Баҳром), Венера (Зухра), Меркурий (Утарид), Юпитер (Муштарий), Сатурн (Зухал) планеталари ўйнаган.

Бобилнинг жанубида яшаган қадимги шумерларда эраизмнинг 4 минг йил илгари етти сайёра билан боғлиқ алоҳида диний тушунчалар ҳам пайдо бўлган. Кейинчалик етти рақами мазкур сайёралар туфайли бобилликларнинг диний маросимлари ва кундалик ҳаётларида кенг ўрин олган.

Бобилликлар ўз зикуратларини, яъни ибодатхоналарини шунга биноан квадрат шаклида етти зинопая шаклида устма-уст қуриб, унинг деворларини ҳам етти рангга бўяганлар. Европа календарларидаги ҳозиргача сақланиб қолган ҳафта кунларининг етти сайёра ва уларнинг ранглари билан боғлиқлиги ҳақидаги тушунчалар Бобил астрологларининг таълимотига бориб тақалади. Масалан: шанба инглизча «(саты(р)дей», яъни Сатурн куни, якшанба «сандей», яъни Қуёш куни, душанба «Мондей», яъни Ой куни деб аталади.

Сомий тиллари группасига кирувчи халқларнинг диний китобларида, хусусан яҳудий динида ҳам етти рақамига алоҳида эътибор берилган. Масалан, «Таврот»да етти рақами яҳудийлар томонидан илоҳийлаштирилади ва бу рақам қуйидаги етти фаришта ва етти сайёра билан боғланган ҳолда келтирилади: Қуёш — Рафойил, Ой — Жаброил, Марс — Зухра — Шамойил, Меркурий (Утарид) — Мико-

йил, Юпитер (Муштарий) — Задкойил, Венера (Зухра) — Аннойил, Сатурн (Зухал) — Кафзойил ёки Саботойил. Бу фаришталар билан ҳафта кунлари ҳам чамбарчас боғлиқ бўлган.

Абу Райҳон Берунийнинг айтишича, қадимги ҳинд мифологиясига биноан етти қават ер билан етти қават осмон жойлашган бўлиб, улар инсон аъзолари билан монанд қилиб яратилган. Етти қават ер — инсон товонидан киндигигача, етти қават осмон эса, бош суягидан қорнигача бўлган аъзоларини ташкил этади.

Ҳиндларнинг диний ақидаларига кўра, биз яшаётган ер ҳалқа шаклидаги денгиз билан қуршалган етти қуруқликдан иборат.

Брахманизмда етти худо бўлиб, уларнинг отлари «адитя» деб юритилади. Ригведа китобида қуёш аравасини етти от тортиб боради. Инсон эса, етти марта тугилиб, етти марта ўлади.

Етти рақамига антик мифларда ҳам алоҳида эътибор берилган. Қадимги Грецияда етти рақами табобат, шеърят ва санъат худоси Апполонга нисбат берилиб, ҳар ойда ойнинг туғилишига етти кун қолганда унга қурбонлик қилиб турганлар.

Оташпарастлар яхшилик ва эзгуликнинг энг улуғ фаришталаридан айниқса еттитасини алоҳида алоҳида ҳурмат қилишган. Улардан олтитасининг номи ҳозирги форс тилида эрон қуёш календаридан 6 ойнинг номида сақланиб келган. Улар бу етти фариштани «амшаспандон» деб юритишади. Иккинчи ойнинг номи «Ордибехешт» (21 апрель — 21 май) «Аша вахиште» номли амшаспандга мансуб. Учинчи ой «Хордад» (22 май — 22 август) — Амеретатга, олтинчи ой «Шаҳривар» (23 август — 22 сентябрь) — Хшасра Ваиряга, ўн биринчи ой «Бахман» (21 январь — 19 февраль) — Воҳуманга, ўн иккинчи ой «Эсфанд» (20 февраль — 20 март) — Спента Армаитига, еттинчи амшаспанд мазкур фаришталар орасида энг асосийси бўлиб, унинг оти Ахурамазда ёки Суруш деб аталган. Оташпарастларнинг сўнгги ёдномаларида еттинчи фаришта сифатида Изод Баҳром номи ҳам келтирилади. Мазкур етти амшаспанд яхшилик ва эзгулик фаришталари ҳисобланиб дунёдаги барча яхшилик уруғлари ана шулар томонидан сепилади.

Ёвузлик худоси Ахриман эса Каморикон номли еттита ёвузлик девини яратган. Буларнинг ҳар бири яхшилик ва эзгулик фаришталарига қарама-қаршидир: Ака-манах —

Бахманга, Индра — Ордебехештга, Саурва — Шаҳриварга, Наонг Хайнтя — Спандармозга, Таурви — Хордадга, Заирш — Амордодга. Дешма эса, еттинчи бош ёвузлик деви ҳисобланиб, Сурушга қаршидир. Сурушга Ахриманнинг ўзи ҳам қарши турган.

Етти сайёра Ахриманга тобеъ амирлар ҳисобланса, ўн икки бурж эса Ахурамаздага тобеъ саналган.

Оташпараст руҳонийлар етти даражага эга бўлганлар. Энг олий даражадаги руҳоний «Ҳованон», яъни «хованчи» деб аталган. Бу даражадаги руҳонийлар оташпарастларнинг махсус муқаддас шарбати «Хумни» тайёрлаш шарафига муяссар бўлганлар. «Ҳованон» даражасидан кейин ўзининг аҳамияти жиҳатидан муқаддас оловга қараб турувчи Атривахш даражаси ҳисобланган. Учинчи даражадаги руҳоний «Фробиритар» деб номланиб, унинг асосий вазифаси бош руҳонийга ибодат вақтида маросим ашёларини олиб бориб бериб туришдан иборат бўлган. Тўртинчи даражадаги руҳоний «Обирит»га маросимда сув билан боғлиқ бўлган ишларни бажариб туриш топширилган.

Бешинчи руҳоний «Аснатар» деб аталган. У маросим ашёларини покиза сақлаши лозим бўлган. Расвишкар олтинчи даражага эга бўлган руҳоний бўлиб, у муқаддас шарбатга сув қўшилгандан сўнг уни тарқатиш билан шуғулланган. Сўнгги еттинчи даражадаги руҳонийнинг оти «Сраушвариз» бўлиб, у ибодатхонанинг тозалигини таъминлаб турган.

Етти рақамига офтобпарастлар ҳам алоҳида эътибор берганлар. Уларнинг эътиқоди бўйича камолот етти даражадан иборат бўлиб, биринчиси «қарға», иккинчиси «каргас», учинчиси «аскар», тўртинчиси «арслон», бешинчиси «порс», олтинчиси «офтобгоҳ» еттинчиси «ота» деб аталган.

Христиан дини ҳам етти рақамига махсус эътибор билан қараган. Авлиё Йоган тушидан етти рух етти қуёш, етти расм, сўйилган етти шохли ва етти кўзли кўзичоқ, етти элтин пиёла, етти бало ва худо ҳузурида етти фариштаннинг етти карнай билан турганини кўради.

Абул Ҳасан Аҳвазийнинг «Китобу маорифи-р-Рум» аса-рида келтиришича, болани чўқинтириш учун етти кун эргаю кеч ибодат қилиш лозим бўлган, еттинчи кунигина ибодатхонада болани чўқинтириш маросими ўтказилган. Шундан кейин ҳам бола етти кун мобайнида черковга олиб бориб турилган.

Ўн икки имомнинг еттитасянигина тан олувчи сабъий-

ларнинг эътиқодича, космогоник тушунчалар ва оламдаги барча ҳодисалар етти рақами билан боғлиқ ҳолда рўй беради. Борлиқнинг вужудга келиши ва унинг тараққиёти етти босқични босиб ўтган. Биринчи босқич — худо вужуди, иккинчиси универсал ақлнинг, учинчиси — универсал нафснинг, тўртинчиси — бирламчи материянинг яратилиши, бешинчиси маконнинг пайдо бўлиши олтинчиси замоннинг вужудга келиши; еттинчиси — ердаги ҳаёт ва инсоннинг пайдо бўлиши.

Исмоилийлар таълимотига кўра, инсон тарихи ҳар етти асрда ривож топади. Ҳар бир асрнинг бошланишида худо амри билан иш олиб борувчи «нотик» деб юритилувчи пайгамбар дунёга келади, ундан сўнг «сомит» (сукут сақловчи) деб номланувчи етти имом пайдо бўлади.

Исмоилий руҳонийлари орасида еттита даража мавжуд:

Биринчиси — нотик, иккинчиси — асос, учинчиси — имом, тўртинчиси ҳужжат, бешинчиси — доий, олтинчиси — мавзун, еттинчиси — мустажиб.

Носир Хусрав олий идеал оламда моддий олам моҳиятининг асосини ташкил қилувчи етти бирламчи нур мавжудлигини қайд қилади. Шулардан бири — ибдо (яратиш), иккинчиси — ақл жавҳари, учинчиси — ақл, оқил ва маъқулни ўзида мужассамлаштирган ақллар мажмуи, тўртинчиси — нафс, бешинчиси жаҳд (тиришиш), олтинчиси — фатҳ (кашф этиш), еттинчиси — хаёл. Унинг фикрига кўра, етти сайёра ҳам ана шу ижодий ибтидо ҳаракатининг натижаси ҳисобланиб, инсонда ҳам ана шунга кўра етти хусусият мавжуд экан. Ҳаёт, илм, қудрат, идрок, ҳаракат, ирода, бақо. Бу хусусиятларнинг намоён бўлиш кучи ҳар бир кишида унинг жисмоний субстанциясининг юксакижодий ибтидоларга бўлган сезги қобилиятига боғлиқдир.

Инсонни илоҳийлаштирган ҳуруфийлар унинг юзида етти она чизиқ ва еттита ота чизиқ, ҳамда еттита нуроний ёки оқ чизиқ бор дейдилар.

Мана шу чизиқларнинг орасида инсоннинг туғилаётганидаёқ мавжуд бўлган она чизиқлари (хутути уммия) ҳисобланган.

Она чизиқлар тўрт қатор киприк, икки қош ва соч бўлиб, мўйлаб, соқол ва бошқа инсон туғилгандан сўнг пайдо бўладиган туклар ота чизиқларидир.

Етти нуроний ёки оқ чизиқларни икки қовоқ атрофларидаги тўрт чизиқ, бурунни оғиз билан боғлайдиган икки чизиқ ташкил этади.

Етти рақами Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonида ҳам ўзининг юксак бадий ифодасини топган. Навоий дostonининг бошланишидаёқ шарқ шеърлятидаги бадий асарнинг муҳим моментларини таъкидлаш учун қўлланилиб келган махсус бадий усул илтизом санъати орқали ўқувчининг диққатини етти рақамига тортади. Аммо Навоийдаги етти рақами юқорида кўриб ўтилган мифик тасаввурлар ва гайри илмий тушунчаларни англамайди.

Алишер Навоий бадий воситалар, жумладан ташбиҳ орқали етти рақамига ҳаётий тус беради. Шоир ўз дostonининг махсус бобини бадий асарга ўзининг муносабати қандайлигини ёритишга бағишляйди. Унда Навоийнинг асосий мақсади ер юзидаги реал ҳаётий масалаларни ҳал қилишга интилганлигини кўрамиз. Шоир ўша бобнинг сарлавҳасидаёқ «жаннат» еттисини реал ҳаёт еттисига айлантирган:

«Бу етти гулшан ва жаннатосо ва етти қаср сипеҳр фарсо тарроҳлиғининг жиҳати ва меъморлиғининг кайфияти».

Бу ерда Навоий жаннатдан ташбиҳ учун фойдаланиб, унинг тасаввурга оид вужудлигига ишора қилган.

Барча жаннат ҳодисалари шоир томонидан шакл хизматиға, дostonнинг мазмуни эса реал ердаги ҳаётий масалаларға қаратилган.

Шоир ерда боғу роғлар яратишни — жаннат, дунёда ифбатли қизларни тарбиялашни — ҳур, ер юзидаги покиза кишиларни — фаришта деб ифода этади.

Асарда «етти» сўзи етти йўловчи ва уларнинг етти ҳикояси етти иқлим, етти гўзал, етти шоҳ, етти қаср, етти ранг, етти кун, етти фалак, етти сайёра ва ҳоказоларға нисбатан тўқсон марта ишлатилган. Асар мазмунининг асосида эса Навоийнинг ўзи айтганидек, ҳар бир инсоннинг бахт-саодат йўлида ўзлаштириши лозим бўлган, инсонпарварлик ғояларини ўзида мужассамлантирган етти ҳикоя этади. Қолганлари эса дostonнинг шаклий таркибига хизмат қилади.

Дostonда Рустами Золнинг «Етти жанги» деган ибора учрайди. Бу ибора етти жойдаги етти кунлик «етти жангни» англатади. «Етти жанг» Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида Рустамнинг девлар бандида бўлган Қайкавусни озод қилиш учун Мозандаронға йўл олган вақтида юз беради. Етти кун йўлда, ҳар куни Рустам дам олиш вақтида турли хавф-хатарларға дуч келади. Биринчи куни у ухлаб ёт-

ганида шер ҳамла қилади. Раҳш номли от шерни ўлдириб, эгасини ўлимдан қутқаради. Иккинчи кун Рустам аждар билан жанг қилиб ғолиб чиқади. Учинчи кун сеҳргар макридан қутулиб, уни ўлдиради. Тўртинчи кун Увлод номли Мозандарон девларидан бирининг аскарларини қириб ташлайди. Бешинчи кун жанг вақтида қочган Увлодни тутиб янчиб ташлайди. Олтинчи кун «Аржанг» номли дев билан жанг қилиб, унинг бошини тапасидан жудо қилади. Еттинчи кун у кўплаб девларнинг ёстигини қуритади, девларнинг бошлигини енгиб, Қайкавусни озод қилади.

Навоий ўз достонини яратишдаги босиб ўтган қийинчиликлари ҳақида гапирганда, шундай дейди:

Иўл юруга ўзумни чун туттум,
Етти бу навъ ақбадин ўттум.
Не ети ақба етти манзили бийм,
Бийимдин эсмай ул даманга насим.
Етти кўкнинг бало макони ул,
Рустами Зол «Ҳафтхони» ул.
«Ҳар нечук бўлса гарчи қатъ эттим,
Балки мақсад ҳарамига еттим.

Навоий энг баланд етти довонни ошиб ўтишини, яъни «Сабъан сайёр» достони мазмунини ташкил этувчи етти ҳикоянинг яратилишини Рустамнинг «Етти жанги» билан қиёслайди. Бу қиёс махсус рамзий аҳамиятга эгадир. Бу ўринда Навоий эзгу мақсадларга эришиш учун афсона ва мифлардаги қандайдир ҳореал махлуқларни қидириб, уларни ўлдириш шарт эмас, балки инсон ўзидаги салбий сифатларни енгиб, ижобий томонларини такомиллаштириш орқали эришиши мумкинлигини қайд этади. Бу эса, Алишер Навоийнинг достонни яратишда ўз олдига қўйган асосий ғоясини ташкил этади.

Достонда саккиз рақамининг табиат қонунлари ва жамият имкониятларига зид ҳолда давлат орттиришга интилувчи шоҳлар тахтига ва унинг атрофидагиларга нисбатан салбий маънода ишлатилиши ҳам диққатга сазовордир. Шоҳларнинг бундай очкўзлиги ўз навбатида давлатнинг емирилиб, турли хил муттаҳам ва фирибгарларнинг қинғир фаолияти учун кенг йўл очиб беришга олиб келади.

Алишер Навоий сарой аҳлига хос ва уларга яқин бўлган бундай жирканч кишиларни достондаги иккинчи иқлимдан келган йўловчининг ҳикоясидаги бош қаҳрамон моҳир, ле-

кин фирибгар заргар Зайднинг образи орқали фош этади.
Шоир Зайдни шундай характерлайди:

Рум аро заргаре эди моҳир,
Иши элга қуёш киби зоҳир.
Дам анга субҳу кўра жирми сипеҳр,
Ҳар бир олтун кулича давраи меҳр.
Рум шоҳи қошида жоҳ анга,
Жоҳи хўрдида коргоҳ анга.
Шаҳрда соҳиби иёр ҳам ул,
Шоҳ қошида хазинадор ҳам ул,
Неча кондин неким чиқиб зару сийм.
Бўлур эрди бори анга таслим.
Зоти аҳли ҳунар мубоҳоти,
Зайди Заҳҳоб ўлуб анинг оти.
Ҳам ҳакм эрди, ҳам муҳандисваш,
Гоҳ зарпош эдию гаҳ заркаш,
Туну кун шоҳнинг надими ҳам ул,
Пойтахти аро ҳакими ҳам ул.
Бошидин аёғ ҳунар эрди пок,
Айб анга буқим эрди кўп бебок.
Айш бирла ўтуб маҳу соли,
Бор эди шоҳ моли ўз моли.
Чун амонатда бедӣнат эди,
Иши шаҳ молиға хиёнат эди,
Чун ҳунарманд эди ниҳоятсиз,
Анга шаҳ лутфи эрди ғоятсиз.
Ҳунари васфи эрди шоҳ иши,
Айбини айта олмас эрди киши.
Бўлса ҳам айби ошкор анга,
Қилмас эди шоҳ эътибор анга,
Қилса ҳам эътибор филҳол ул,
Санъати жовибни узотиб қўл,
Турфае ошкор айлар эди,
Шаҳни беихтиёр айлар эди.
Юз фусун бирла айлар эрди фиреб
Ки, анга онсиз ўлмас эрди шикеб.

Кунлардан бир куни Зайд шоҳни олтин тахт ясатишга кўндиради ва икки минг ботмон олтинни хазинадан олиб, бир йил ичида ваъда қилинган тахтни тайёрлайди. Тахт зоҳиран жуда гўзал ва ҳашаматли, лекин фақат сирти олтин, ичи кумуш эди. Бу сохта, қалбаки тахтга нисбатан шоир моҳирлик билан саккиз рақамини қўллайди:

Вазъи ул тахтнинг мусамман ўлуб,
Рубъи маскун шаҳига маскан ўлуб.
Ҳам секиз бурж даврида пайваст,
Тўрти анинг баланду тўрти паст.
Пастиди тўрт тўтийи маънус,
Бийиги узра тўрт ўлуб товус,
Даврида дуру лаъл пироя,
Зинасида дағи секиз поя.

Лек ул навъ кўргузуб санъат
Ки, чиқар бўлса шоҳи Жамрифъат,
Поялар мақдамида бўлғай паст,
Айлағай бир-бири юзига нишаст.
Чун саккиз поя қатъ бўлди тамом,
Айлағач шоҳ ўз ерида мақом,
Яна ул поялар баланд ўлғай,
Тахтидин шоҳ баҳраманд ўлғай.
Чунки ўлтурди тахт уза дилхуш,
Тўрт тўти наво чекиб дилкаш.
Айтқайларки: «шаҳға ком ўлсун,
Анга бу тахт мустадом ўлсун».
Тўрт товус ҳам очиб пару бол,
Шоҳ боши узра хумоймисол,
Топибон ҳар бири бийик поя,
Айлағайлар қанот ила соя.
Поя ўрнида саккиз анга сутун,
Остида беркитиб саккиз гардун.
Ким, қаён шаҳ бўлур нишотангез,
Оз ишорат била югурғай тез.

Шу ердаги саккизнинг рамзий маъноси шундай: етти етарли, аммо подшо етарли етти билан қаноатланмайди. Подшоҳ психологиясини яхши билган фирибгар унинг мана шу очкўзлигидан фойдаланади ва уни алдайди.

Тўққиз рақами дostonда «Тўққиз осмон» маъносида «Тўққиз айвон», «Тўққиз саропарда» сўз бирикмаларида бир мартадан ишлатилган. Шундай қилиб, тўрт рақами — тўрт унсур (ер, сув, ҳаво, олов) га нисбатан, беш — беш ташқи сезги ва олти — олти жиҳат яъни шарқ, ғарб, шимол, жануб, юқори ва қуйи томонларга нисбатан, етти, саккиз ва тўққиз рақамлари ҳам реал маънода қўлланилган.

Навоий даҳоси шундан иборатки, у ўзининг инсонпарварлик ғояларини бадийий асарда шакл билан мазмун унсурларини бир-бирига узвий боғлаган ҳолда ифода этади. «Сабъан сайёр»да улуғ шоир қўллаган санъат воситалари,

приёмлари содда, нозик ва бойдир. Бу ўринда Навоийнинг рақамлар рамзидан нақадар оқилона ва моҳирона фойдаланганлигини таъкидлашнинг ўзи кифоядир.

ГУЗАЛЛИКДАГИ РАНГЛАР ОЛАМИ

Сўз санъатида турли рангларни эстетик мақсадларда истифода қилиш шоирдан алоҳида истеъдод ва катта маҳорат талаб қилади. Шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг шеърнати, хусусан, унинг «Сабъаи сайёр» достони ўзбек адабиётида муҳим ўринни эгаллайди. Ўзбек адабиётшунослигида шоир ва ёзувчилар томонидан асарларнинг мазмунини бойитиш ва қаҳрамон характерларини ойдин очиб беришда ранглар гармонияси муҳим бадий воситалардан бири бўлиб хизмат қилади. Лекин рангларнинг рамзий маънолари, ижодкорларнинг ранглардан фойдаланишига оид масалалар ҳали тарли даражада ўрганилган эмас.

Алишер Навоий лирикасида рангларнинг қўлланилишига доир Е. Исҳоқовнинг махсус тадқиқоти мавжуд. Муаллиф Навоий поэтикасига бағишланган монографик асарининг махсус бобида шоирнинг ранглар оламига саёҳат қилиб, Навоий рангларни ўзининг маълум эстетик қарашларига бўйсундирган ҳолда ундан усталик билан фойдаланганлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Олим ўз фикрининг тасдиғи учун Низомий Ганжавийнинг «Ҳафт пайкар» достони билан Навоийнинг «Сабъаи сайёр» дostonларида қизиқ рангнинг турли маъноларда қўлланилганлигини кўрсатиб ўтган.

Ҳақиқатда ҳам Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр»ида реал борлиқни, дostonдаги қаҳрамонларнинг нафақат ташқи қиёфалари, балки уларнинг ички маънавий дунёсини ҳам ёритиб бериш мақсадларида ранглардан моҳирлик билан фойдаланганлигининг шоҳиди бўламиз.

Навоий гўзаллик оламидаги ранглардан хоҳ у қора, хоҳ сариқ, қизил ёки оқ бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан маълум мақсадларни кўзда тутиб, қаҳрамонларнинг руҳий кечинма ва ҳолатлари билан чамбарчас боғланган ҳолда фойдаланган. Навоий дostonига хос бўлган бу хусусиятлар Низомийнинг «Ҳафт пайкар» ва Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» асарлари учун ҳам характерлидир.

Хусрав Деҳлавий ранглар дунёсидан дostonдаги Баҳром учун қурилган қасрларни безашда, қаҳрамонларнинг ташқи ва ички оламини очиб беришда, уларнинг руҳий ҳо-

лат ва кечинмаларини ёритишда моҳирлик билан фойдаланган. Шоир ранглардан қай йўсинда фойдаланганлигини куйидагича ифодалайди:

Он ки нав шуд зи шанбе оинаш,
Чун Зуҳал баст ранги мушкинаш.
В-он ки якшанбеаш расонд навид,
Заъфарониш кард чун Хуршед.
В-он ки буд андар ў душанбе роҳ,
Соҳт райҳоннаш ба гунаи Моҳ.
В-он ки нав гашташ аз сешанбе ном,
Кард гулноргинаш чун Баҳром.
В-он ки нисбат ба чоршанбе дошт,
Ранги тираш ба ранги Тир нигошт.
В-он ки аз баҳри панжшанбе буд,
Кард чун Муштариаш сандалсуд.
В-он ки з-одина дошт маъмури,
Ранг додаш чу Зуҳра кофури.

Яъни:

Шанба кунининг ойнаси
Зуҳалники каби қорага безанди.

Якшанба куни келганда
Уни қуёш ранги заъфаронга бўяди.

Душанба кунига яшил ранг берди,
Чунки ўша куни ой тўлин эди.

Сешанба куни бошқа янги ранг
Туғёндаги Баҳром каби уни қизилга бўяди.

Чоршанба кунига нисбат берилганда
Тирнинг рангидек бинафшага безанди.

Пайшанба куни келганда
Муштариий рангидай сандалга бўялди.

Иморатнинг гумбази одина куни
Оқ Зуҳранинг рангига кирди.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида ранглар гармонияси Баҳром, Дилором ва етти ҳикояга кирган образларни яратишда муҳим бадий воситалардан бири вазифасини бажарган ва асар мазмунини янада чуқурроқ ифодалаш учун хизмат қилган.

«Сабъан сайёр»нинг ҳикоялар қисмида биринчи иқлимдан келган дарвеш биринчи иқлим подшоси томонидан қурилган Қора қасрда шанба куни Баҳромга Ахий билан Фаррух ҳақидаги афсонани гапириб беради. Қора ранг билан шанба куни ва Зухал (ёки Қайвон, Сатурн) сайёраси боғланиб, қасрнинг ранги, Баҳромнинг юриш-туриши ва ўша кунги барча воқеалар қора ранг билан тасвирланади.

Достонда иккинчи иқлимдан келган дарвеш Баҳромга ўз ҳикоясини якшанба куни Олтин қасрда гапириб беради. Бу иқлим ва якшанба кунининг ҳомийси Қуёш ҳисобланиб, у сариқ ранг билан боғланган. Шунинг учун қасрнинг ранги, Баҳромнинг кийим-кечақлари ва якшанба куни билан боғлиқ бўлган атрофдаги ҳар бир унсур шоир томонидан олтин тусида жилолантирилган.

Учинчи дарвеш ўз ҳикоясини Баҳромга душанба куни учинчи иқлим подшоси томонидан қурилган Яшил ранг қасрда айтиб беради. Душанба кунининг ҳомийси Ой ҳисобланиб, у яшил ранг билан боғланган. Шунинг учун қаср, Баҳром кийим-кечақлари ва шу кун билан боғлиқ бўлган барча нарса ва воқеалар шу ранг билан ифодаланади.

Сешанба куни Баҳром Лаъл қасрда тўртинчи иқлимдан келган Дарвешдан ҳикоя тинглайди.

Сешанба куни Миррих (Марс, Баҳром) сайёрасининг ихтиёрида бўлиб, қизил ранг ҳам шу юлдузнинг товланиши билан боғланган. Шунинг учун Баҳромнинг ташқи кўриниши, бошидан кечираётган воқеалар ва тинглаётган эртаги, буларнинг барчаси қизил рангининг рамзий маънолари билан боғланиб кетади.

Тўртинчи иқлимдан келган мусофир эса шу иқлимнинг шоҳи қуриб берган Мовий қасрда Баҳромга чоршанба куни Меҳр ва Суҳайл ҳақидаги ҳикояни сўзлаб беради. Ҳикоядаги воқеалар, Баҳромнинг руҳий ҳолати ва қасрдаги барча нарсалар кўк рангда жилваланади. Бу рангнинг ҳомийси Утарид (Меркурий) сайёраси ҳам чоршанба куни бутун коинот бўйлаб айланиб, гўё уни қўриқлаётгандай ҳамма ерга мовий нурларини сочиб туради.

Пайшанба куни Баҳром Сандал қасрга йўл олади. Бу қаср бешинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган эди. Шунинг учун Баҳром бешинчи иқлим дарवेशидан Муқбил билан Мудбир ҳақидаги ҳикояни тинглайди.

Бу ҳикоянинг мазмуни, ундаги қаҳрамонлар, ҳатто унинг ниҳояси ҳам сандал ранги билан ифодаланган. Баҳ-

ромнинг ҳиссиёти, кийим-кечаклари ва унинг атрофидаги барча ашёлар ҳам сандал тусига киради. Бунинг асосий сабаби пайшанба кунининг сандал рангдаги ҳомийси Муштарийнинг (Юпитер) коинотдаги мавқеи билан боғлиқдир.

Еттинчи иқлим шоҳи қуриб берган Кофурий (оқ) қасрда Баҳром жума кунини шу иқлим дарвешидан Дилоромнинг кейинги тақдири ҳақидаги ҳикояни тинглайди. Бу куннинг султони Зуҳра (Венера) сайёрасининг ҳукмида бўлганлиги учун барча ҳодисаю воқеалар унинг севимли оқ ранги билан боғлиқ, бутун борлиқни шу рангнинг шуълалари қамраб олган эди.

Мазкур етти қасрнинг ҳар бирида Баҳром бир кундан шу қасрни қурган шоҳларнинг қизлари билан вақтни хушлиқда ўтказиб, кечалари етти иқлимдан келган дарвешлардан ухлаш учун эртақлар тинглайди. Қасрларнинг рангларини Навоий ҳикояларининг сарлавҳаларидаёқ алоҳида таъкидлаб ўтади.

Шанба кунини айтилган ҳикоянинг сарлавҳаси шундай ифодаланган: «Шанба кунини Баҳромнинг мушкфом либослар кийиб, гунбази мушкнинг хиром қилиб, ғизоли мушкбўила бодаи мушкин ичкани ва бу машғуллуқ билан ҳижрон ўтининг дуди қаро қилгон кунини шомга еткургани».

Бу ҳикояда ҳамма ҳодиса ва нарсаларга қора либос кийгизилган. Ҳатто қора рангга хос бўлмаган ашёлар ҳам қора ранг билан тасвирланади. Бўшлиқ қора, қора қаср, у қора иқлим подшоси томонидан қурилган. Вақт ҳам қора, чунки у қора рангдаги сайёра Зуҳрал номи билан чамбарчас боғлиқ. Баҳром билан бирга вақтини хуш ўтказётган малика ҳам қора рангда, чунки у ҳам қора иқлимдан келган. Бундан ташқари, у мушкбўғазал билан қиёсланмоқда. Хушбўй бода айрилиқ ва гаминликни эслатмоқда, у ҳам қора, тутунга ўхшатишмоқда. Кун аслида ёруғ бўлишига қарамасдан, у ҳам гам дудининг қарори билан қоронғи қилинмоқда. Булардан ташқари, мушк сўзларининг бир неча бор такрори, яъни, илтизом санъатининг қўлланиши натижасида ўқувчи қаҳрамоннинг мушкбўғазаллар ва хушбўй атрлар мамлақати Ҳиндистон билан боғланганлигини англаб олади.

Бу ҳикояда қора ранг қаҳрамоннинг телба қилмиши натижасида содир бўлган жудолик туфайли қайғу ва оғир руҳий изтироб ҳиссиётларини кечираётганини англатади. Алишер Навоий Баҳромнинг бошига тушган кулфатни янада чуқурроқ ифодалаш учун ўзининг биринчи ҳикоясини

қора рангдан бошлайди. Бу ҳикояда шоир чуқур қайғудаги Баҳромнинг руҳий ҳолатини тасвирлаш учун ҳамма воқеа ва ҳодисаларни қора рангга бўйяди...

Ҳатто шеърятда ижобий маънода қўлланадиган «Қора гесу» (қора соч) каби сўз бирикмалари ҳам салбий мазмунда ишлатилади.

Бошига солиб ул қора гесу,
Ҳар туки сою бир қаро қайғу.

Баҳром учун қора ранг мотам ва изтироб рангидир. Лекин бундай изтиробларни бошларидан кечирмаётган бошқа қаҳрамонлар учун бу ранг ёшлик, соғломлик ва бахт-саодат рамзидир:

Қаро ранг элга тожи торақдур,
Ким бу ранг ичрадур муборақдур.

Алишер Навоий биринчи ҳикоянинг мазмунини Баҳромнинг мусибатли кунлари учун сабабчи бўлган севги мазмунидаги мавзудан бошлайди. Бу билан шоир рамзий маънода ҳикояни Баҳромнинг руҳий ҳолатига мослайди. Баҳром севгилиси Дилоромдан ажралган кундан бошлаб унинг бошига қора кунлар келиб тушди. Шу туфайли Баҳром учун қора ранг тушкунлик ва савдо кунларини эслатувчи рангдир. Ҳикоядаги Ахий билан Фаррухларга эса бу ранг бахт келтиради. Шунинг учун биринчи иқлимдан келган дарвешнинг сўзлаб берган ҳикоясидаги қора ранг унинг қаҳрамонларига мурувват, яхшилик ва саодатли ҳаёт рамзи бўлиб қолган. Ахий ўзгаларга яхшилик қилувчи инсон бўлганлиги туфайли, Фаррух эса, камолотда Ахийга етиб, унга тақлид қилганлиги учун ҳар бири ўз бахтига эришади. Ана шу бахт рамзи сифатида улар қора либос кийиб юришни одат тусига айлантирадилар.

Шундай қилиб, Алишер Навоий мазкур байтларида ўзининг қуйидаги фалсафий фикрларини баён қилади: «Инсоннинг ахлоқи, юриш-туриши унинг тақдирини белгилайди. Шундай экан, инсон фаолиятидаги ижобий хусусиятларнинг амалда татбиқ этилиши, албатта уни қувончли ва яхши натижаларга олиб келиши муқаррардир. Унинг салбий томонлари эса киши бошига мусибатдан бошқа нарса келтирмайди.» Шоир буни Баҳром ҳаётидаги кичик бир лавҳа асосида яққол кўрсатиб ўтади. Демак, қора ранг аслида ёшлик ва бахт рамзидир.

Бошқача қилиб айтганда, инсоннинг ёшлигини унинг бошидаги сочларининг қоралиги белгилайди. Ёшлик эса инсон ҳаётининг баҳоридир. Шундай қилиб, Алишер Навоий қора рангни икки хил маънода қўллаб, унинг моҳиятини ишончли далиллар билан моҳирона очиб берган.

Ашраф Марағоний қора рангга ўзининг биринчи ҳикоясини бағишлаган. Унда ҳинд ҳокимининг ўғли Маликзодининг, Навоийдаги Фаррух сингари жуда ажойиб саргузаштлар ва оғир мусибатларни бошидан кечирганидан сўнг ўз бахтига эришишга муяссар бўлгани ҳақида ҳикоя қилинади. Шу туфайли ҳикоянинг бош қаҳрамони ўтмишни эслаб қора либос кийиб юради.

Хусрав Деҳлавий ҳам қора рангни Навоий қўллаган маъноларда ишлатилади:

Улар ўз бахтларидан шод бўлиб,
Ўз уйларига равона бўлдилар.
Ўз она юртларига қайтиб,
Оталарини сарафроз қилдилар.
Қари ота жуда хурсанд бўлди,
Яна бир бор яшаргандай бўлди.
Мўйсафид отанинг оқ сочлари
Хурсандликдан қорайиб кетди.
Қатта ўғил салтанатга бош бўлиб,
Отасининг қора тахтига ўтирди.
Чодир ҳам қора рангда эди,
Бошқаларга қора байроқлар тегди.
Қора ранг Аббосийлар шиоридир,
У оташпарастнинг фалакдаги зебидир.

Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» достонида якшанба кунининг воқеалари қуйидаги сарлавҳа остида берилган:

«Якшанба куни Баҳромнинг қуёшдек либос кийиб зарнигорга азм қилиб сориг хуллалиғ базм айш тузуб олтин соғарда асфар май ичгани, йўққим, қуёшнинг сариқ гули учирғони чоғдин офтоб зардиғача анга бир йилча кечгани».

Бу сарлавҳада ҳаммаёқ сариқ либосга бурканганлиги таъкидланади. Сариқ рангнинг олтин билан ҳамоҳанг бўлиб товланиши бир неча марта алоҳида қайд этилади. Бунинг асосий сабаби Баҳромга сўзланган иккинчи ҳикоянинг мазмуни олтин билан боғлиқлигидир. Унда бош қаҳрамон

Зайд Заҳҳоб қалбаки тахт ясаб, шоҳнинг буюрган олтинидан бир қисмини ўмариб қолади.

Баҳромнинг дам олиш жойи сариқ қаср. Уни сариқ ранг билан боғлиқ бўлган иқлимнинг шоҳи қурган. Бу иқлим ва якшанба кунининг ҳомийси ҳам сариқ рангдаги сайёра-қуёшдир. Кундуз куни — сариқ, шу сабабдан шоир кундуз кун орқали қуёшнинг чиқишидан то ботгунига қадар бўлган вақтни ифодалайди. Баҳромнинг зарбоф кийимлари ҳам сариқ, шу туфайли бу қуёш билан қиёсланган. Шоҳ маншат қилаётган гўзал қиз ҳам сариқ иқлимдан келган. Унинг барча либослари ҳам сариқ. Қадаҳ — сариқ, олтиндан ясалган. Қуёшнинг чиқиши сариқ гулнинг очилиши билан қиёсланмоқда, унинг ботишидаги манзара ҳам сариқ.

Олтин ранг Навоий талқинида тиниқлик, хурсандчилик ва олижаноблик рамзидир. Олтин рангининг бир оз бўлсада ўзгариши, унинг олийжаноблик мазмунини шармандалик ва нафрат уйғотувчи рангга айлантиради. Олтиннинг шундай мазмунда ишлатилганлигини Зайд Заҳҳобнинг фирибгарликларида яққол кўрамиз. Алишер Навоий томонидан бу ранг, шунингдек, Дилором билан бўлиб ўтган воқеадан сўнг ишқ ўтида азоб чекиб сарғаяётган Баҳромнинг ранг-рўйини ифода этиш учун ҳам қўлланилган. Бу ўринда сариқ ранг бош қаҳрамоннинг бетоблиги, касаллигини англатиш билан бирга Рум шоҳининг саройида рўй бераётган мушфиқлик, ўғрилик, бевафолик маъноларини ҳам ифодалаган. Бир ҳисобда Зайд Заҳҳоб қўли гул заргар, ажойиб наққош ва қўлидан ҳамма нарса келадиган уста сифатида таърифланса, бошқа жиҳатдан унинг фирибгар, бузуқлиги ва ёлғонликлари қаттиқ фош қилинади. Зайд Заҳҳобнинг образидаги салбий хусусиятлар, олтиннинг сохталигидаги ранги, яъни кўпроқ сариқ ранг билан қиёсланса, ундаги ижобий хусусиятлар ҳақида гап борганда кишининг руҳига қувонч бағишловчи соф олтин ранги билан ифодаланadi. Шунинг учун бу ранг ҳам икки маънода, бирида, нопоклик, фирибгарлик ва нафрат рамзи сифатида қўлланилса, иккинчи ўринда хурсандчилик ва кулгу маъноларини англатади:

Ҳукм қилдики тўнин оқу қора
Қилдилар фарқ сориг олтин аро.
Чунки зарбафт ҳар бисот ўлди,
Ҳар бисоту юз инбисот ўлди.
Олту н ул элни кулдуруб чандон,

Заъфарон ўйлаким қилур хандон.
Нечадин сўнг бўлуб ишорати хос,
Чоҳу зиндон эли ҳам ўлди халос.
Элга зоҳир қилиб наззора чоғи,
Чеҳрадин олтин ул гуруҳ доғи.
Элга бу доғи кулгу келтурубон,
Бағри қотқунча балки кулдурубон.

Хусрав Деҳлавий ҳам «Ҳашт биҳишт» достонида бу рангга Навоийнинг Зайд Заҳҳоби сюжетига яқин бўлган заргар Ҳасан тўғрисидаги ҳикояни келтирган. Ҳар иккала шоирда бу рангнинг рамзий маънолари деярли бир хил ишлатилган.

Хусрав Деҳлавий Ҳасанни таърифлар экан олтин рангнинг хоссалари ҳақида қуйидагиларни баён этади:

Олтин ранги ажойиб рангдир,
Ошиқларнинг чеҳралари олтиндайдир.
Олтин бу бахт тошидир,
Иzzатул икром заъфарон рангидандир.
Осмондаги қуёш ҳам, чунончи,
Заъфарон ранги билан гўзалдир.

Шундай қилиб, сариқ ранг Алишер Навоий ва Хусрав Деҳлавий дostonларида икки хил маънода ишлатилиши билан фарқланади. Биринчиси ижобий маънода, иккинчиси — салбий.

Ашраф Марағоний олтин ранги орқали дostonдаги ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг қарама-қарши характерларини очиб беришда фойдаланади. У Солим образини сариқ ранг билан ифодалаб, уни соф олтин рангидан узоқлаштиради ва бу рангни унинг салбий юриш-туришига мослайди.

Салимни эса тиниқ қимматбаҳо олтин ранги билан ифодалаб, унинг образини тиниқлик ва олижаноблик рамзи сифатида тасвирлайди. Ашраф бу образлар орқали шуни таъкидламоқчи бўладики, шакл жиҳатидан бир хил исмга эга бўлган икки киши ўзининг ахлоқи, юриш-туриши натижасида мазмуни икки қарама-қарши маъноларни касб этиши мумкин. Салимнинг исми жисмига монанд бўлса. Солимнинг исмини унинг нопок ҳаракатлари булғаб туради.

«Сабъан сайёр» дostonининг учинчи куни, яъни душанба кундаги воқеаларнинг сарлавҳаси қуйидагича ифодаланган:

«Душанба куни Баҳромнинг навбаҳор монанд аҳзар либос била гунбази ахзарға юз қўйғони ва сарви сабзранг сабз ҳуллае била жоми зумрадфом ичинда зулол ҳаёт-нўш қилғони ва ул чашмаи зиндагонидин Хизр ҳаёти касб этқани».

Бу ерда энди ҳамма нарса яшил рангда ифодаланган. Баҳромнинг қадам ранжида қилган жойи яшил қаср. Учинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган. Бу иқлим ҳомийси яшил ранг нур таратувчи Ойдир. Душанба куни ҳам унинг номи билан боғлиқ. Қасрдаги маликанинг кўриниши, кийган либослари яшилдир. Унинг қомати ҳам сарв дарахти сингари яшил.

Баҳром ҳам яшил рангга кирган. Шароб бадий восита орқали яшил рангга ўхшатиладиган. У яшил ранг билан жилланидиган зулол сув билан қиёсланади. Жон ҳам яшил, зумрад рангида. У Хизр ичган ҳаёт булоғига ўхшатилади. Хизр сўзининг ўзи ҳам арабча бўлиб, «яшил», «яшил бўлиш» маъноларини англатади.

Яшил ранг сўфий таълимотида улуғ ранглардан бири ҳисобланади. Шарқ халқларининг тасаввурида бу ранг ҳаёт рамзидир, у самовий мавжудотлар билан боғланади. Яшил ранг, шунингдек, ўтмиш билан келажак тимсоли вазифасини ҳам бажарган. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг достонида яшил рангли либос кийган Саъд исмли йигит икки мусофир ёрдамида ва ўзининг чуқур билимлари асосида бахтли келажакка эришади. Саъднинг бу бахтли ҳаётини Алишер Навоий яшил ранг бўёқлар орқали ёрқин ифодалайди:

Ранги ахзар баҳор ранги эрур,
Сабзау марғзор ранги эрур.
Афъаи ғам чу элга айлади зўр,
Ани жоми зумрад айлади кўр.
Шўхким бўлди сарвдек чолок,
Сабзан хатти айлар элни ҳолок.
Хизр бу рангдин нишон топти,
Тонг йўқ аз умри жовидон топти.

Низомий бу ранг орқали Бишрнинг ўз бахтига эришганлигини тасвирласа, Хусрав Деҳлавий яшил ранг орқали шоҳнинг тахти ва унинг ҳарамига кўз тикиб, фирибгарлик йўлига кирган нопок вазирни ҳажв қаламига олади.

Ашраф Марағоний бу ранг орқали Шаҳзода исмли қаҳрамонининг ўз севгилисига эришиб, бахтли келажagini

таъминлагани ҳақида ҳикоя қилади. Новелланинг ниҳоясида шоир яшил рангини ҳаёт ва гўзаллик рамзи сифатида мадҳ этади.

Алишер Навоийда Баҳром сешанба куни тўртинчи қасрда вақтини ўтказади. Бу бобнинг сарлавҳаси қуйидагичадир:

«Сешанба куни Баҳром гулгун либос билан қасри гулнориға таважжуҳ қилиб шафақгун ҳуллалик хуршид била соғари ёқутфом ичинда лаълранг май ичгани ва ул ёқуту лаълдин уйқу учун муфарраҳ тартиб қилиб майдин қизартқон кўзин юмғони».

Бу сарлавҳада ҳамма нарса қизил ранг орқали ифода-ланган, қизил рангга хос бўлмаган сўзлар ҳам қизилга мослаб тасвирланган. Баҳром дам оладиган жой — Қизил қаср. Тўртинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган. Бу иқлим қизил рангли сайёра Баҳромга мансуб. Марс сешанба куннинг ҳам ҳомийси ҳисобланади. Баҳром билан вақтни хушчақчақ ўтжазаётган гўзал қизнинг либослари ва умуман барча қиёфаси қизил ранг билан безанган. Унинг гўзаллиги ҳатто қуёш билан қиёсланмоқда, либослар эса қуёш ботаётгандаги шафаққа ўхшатишган. Жомнинг ранги ҳам қизил, ундаги шароб ҳам қизғиш. Баҳромнинг кийимлари ҳам қизил, кўзлари эса, майдан қизарган.

Е. Э. Бертельснинг таъкидлашича, Низомий ўз достонида қизил ранг орқали Рус маликасини назарда тутган, чунки Низомийнинг «Хамса»га кирган сўнги «Искандарнома» достонида бу ҳақда анча батафсил маълумотлар келтирилиб, улар қизил ранг билан боғланади.

Алишер Навоий қизил рангдан Баҳромнинг руҳий ҳолатини ёритишда фойдаланади. Достонда қизил ранг Баҳром бетоблигининг кульминацияси ҳисобланади. Сўнги кўк, сандал ва оқ ранглари Баҳромнинг тузалиш даври билан боғлиқдир. Қизил ранг бу ўринда Баҳромнинг ўз севгилиси Дилором билан учрашуви яқинлигидан дарак беради. Бошқа томондан рангларнинг сўна бориши эса Баҳром ҳаётининг сўнги дамлари етганлигини ҳам англайди. Бундан ташқари, Навоийда қизил рангнинг бошқа рамзий маънолари ҳам бор. Навоий достонида қизил ранг эзгулик ишларининг ёвуз кучлар устидан қонли кураши натижасида эришилган бахтли ҳаёт рамзини ҳам ифода-лайди. Ҳикояда эзгулик кучлари — Масъуд, Жуна, ёвуз кучлар — Жайсур ва Маллу билан жанг қилиб, натижада улар устидан ғалаба қилдилар. Бу ўринда бахт қонли

жанглар натижасида қўлга киритилади. Шоир ана шу бахтни қизил ранг орқали образли қилиб ифодалайди:

Буйла ҳолатта ҳукм топти судур,
Ким топиб қатл Маллуву Жайпур.
Бўлди ер қонлари била гулфом,
Қўрки гул фаслидур не хуш айём.
Дўстлар фарқи гул аро то фарқ,
Яна душман бу навъ гул аро фарқ.
Хушдурур боғи кинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

Хусрав Деҳлавий эса, қизил ранг ҳақида шундай деб ёзади:

Қизил гул ранги дилга қувонч беради,
Чунки қизил май жоннинг роҳатидур.
Қизил гулларнинг ранги боғнинг зебидир,
Шафақ эса зангори самода гўзалдир.
Ҳар ким давлату бахти билан шод бўлса,
Юзлари гулнорга ўхшаш қип-қизил бўлади.

Хусрав Деҳлавий ҳикоясининг қаҳрамони ўз бахтига қон тўкмасдан эришади. Унинг ҳикоясида қизил ранги ҳаёт, қувонч ва ўйин-кулги рангидир. Низомий ва Навоийлардаги қизил рангдан фарқли ўлароқ Хусрав Деҳлавийда бу ранг анқовлик ва фаҳмсизлик рамзи бўлиб ҳам хизмат қилади. Бу рамзий маънони қасрга қамаб қўйилган гўзал қизни ажойиб ва қизиқарли услуб билан ҳокимдан ўғирлаб кетган йигитлар ҳақидаги ҳикоядан яққол кўриш мумкин. Бу ўринда қизил ранг ҳокимга нисбатан қўлланилган.

Ашраф Марағойининг ҳикоясида қизил ранг ёвузлик устидан эзгуликнинг тантанаси рамзи сифатида ишлатилади. Шоир қизил ранг орқали Хитой ҳокими қўлида ҳалол хизмат қилиб юрган Навжаҳоннинг душманлар томонидан тўхмат қилиниши натижасида мамлакатдан ноҳақ бадарға қилингани ва ниҳоят Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий ҳикояларидаги каби, ҳақиқат қарор топиб, Навжаҳоннинг бахтли ҳаётга эришгани тараннум этилади.

Ашрафда бу ранг ақл, илм ва покликнинг рамзи сифатида ифодаланган.

Шундай қилиб, қизил ранг бир жиҳатдан, қонли кураш, изтироб ва ҳалокат рамзини англатса, бошқа томондан га-

лаба, хурсандчилик, ўйин-кулгу ва телбалик маъноларида ҳам ишлатилар экан.

Алишер Навоий «Сабъан сайёр» достонининг кейинги боби сарлавҳаси қуйидагича:

«Чоршанба куни Баҳромнинг мовий кисват била гунбази нилуфарийга майл қилиб хуршид осмоний либос била жоми фирузагун аро кабудон майидек бода солиб нўш қилғони ва нўшонўш унинг тоқи нилуфардин ошурғони».

Бу сарлавҳада шоир ҳамма воқеа ва ҳодисаларни кўк ранг билан безайди. Қаср кўк, унинг гунбази ҳам мовий. Бешинчи иқлимнинг ҳомийси Меркурий сайёраси бўлганлиги учун у ҳам кўк. Чоршанба кунининг рамзий ранги кўк. Баҳром кўк қасрга мовий ранг либос кийиб киради. Унинг атрофидаги ҳамма нарсалар ҳам кўк рангда. Баҳром билан вақтини ўтказётган гўзал қиз ҳам кўк рангга монанд кийинган. Қадаҳ шаробнинг ранглари ҳам мовий тусга киритилган.

Достонда кўк ёки мовий ранг қандайдир безовталиқ ва ғамгин ҳолатни эслатади. У кимнингдир орамиздан кетганлигини англатади. Бу ранг ғам ва қайғу рамзини англатиб, унинг шу маънодаги ифодаси ҳозирги кунимизгача сақланиб келган.

Турли қўрқинчли ва ғаройиб воқеаларни бошдан кечириб, Ҳизр ёрдамида одамхўр девлардан қутилиб чиққан мисрлик савдогар йигит Моҳон ҳақидаги ҳикоясини Низомий кўк рангга бағишлаган. Шоир ҳикоя ниҳоясида қайғу ва ғамларни бошдан кечириб эсон-омон чўлдан қутилиб чиққан бош қаҳрамон Моҳонга кўк либос кийгизади.

Хусрав Деҳлавий эса бу ранг орқали сеҳрли ҳаммомга кириб, ажойиб саргузаштларни бошидан кечирган савдогарнинг ўғли ҳақидаги новеллани баён этган. Қаҳрамон ўн йил мобайнида ғам-ғуссада кўк кийим кийиб юради. Сўнгра унинг саргузаштлари ҳақидаги афсоналар халқ орасида кенг шуҳрат топади.

Кўк ранг Ашраф Марағонийнинг ҳикоясида қайғу ва мотам рамзини англатган. Шоир бу рамзий маънодаги бешинчи новелласини Миср подшосининг ўғли саргузаштларига бағишлаган. Бу афсонанинг бош қаҳрамони Низомий ҳикоясидаги каби ғайритабиий махлуқ ва ҳайвонлар билан боғлиқ бўлган саргузаштларни бошидан кечириб, ўз юртига қайтади ва қайғули дамларнинг рамзи сифатида кўк рангдаги либос кийиб юришни маъқул кўради.

Алишер Навоий кўк ранг орқали Меҳр билан Суҳайл-

нинг севгисини тасвирлайди. Бу икки ёшнинг алангали севгиси кўп мусибатли воқеалар ва аччиқ синовлардан ўтади ва ниҳоят қароқчи Жобир устидан ғалаба қозонади. Меҳр билан Суҳайл ўз мақсадларига эришадилар. Шоир мана шу огир кунлар ва Навдар билан Нуъмоннинг вафот этишгани муносабати билан ўз қаҳрамонларига кўк либос кийдиради. Бу ҳақда шоир шундай деб ёзади:

Эврулуб ком бирла даври сипеҳр,
Васл топди Суҳайл бирлан Меҳр.
Меҳрким, чарх хокроҳи эди,
Нилуфарзор жилвагоҳи эди.
Тўни ул рангу кўнглаги ул ранг,
Борининг доғи кечаги ул ранг.
Нилуфар ранги келди таъ пазир,
Ким либос этти они Меҳри мунир.

Кейинги бобда Навоий сандал қасри ҳақида гапирди. Сандал ҳиди таралиб турувчи гулшан олтинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган Сандал қасрдир. Бу иқлимнинг ҳомийси Юпитер сайёрасидир. У пайшанба куни билан боғланган. Баҳром ҳам мана шу сандал рангига мослашиб кийинган. Унинг билан вақтни хушликда ўтказаетган малика ҳам сандал либосда. Ундан сандал атри ҳиди уфуриб турипти. Шароб таъмидан ҳам сандал мазаси келмоқда. Ҳатто Баҳромнинг руҳий ҳолати ва воқеаларнинг кечиши ҳам сандал рангига ҳамоҳангдир.

Сандал шифобахш ва хотиржамлик рангидир. Навоий бу ранг ҳақида шундай дейди.

Сандал осойиши равон англа,
Атри анинг ҳаёти жон англа.

Навоийнинг бешинчи ҳикояси сандал ранги билан боғланган, унда сандал дарахтининг шифобахш хусусиятлари туфайли тўғри сўз ва қалби пок Муқбил ўз мақсадларига эришади. Ёлғончи Мудбирнинг кирдикорлари эса фош этилади. Низомий ҳикоясидаги ижобий бош қаҳрамон Хайр сандал дарахтининг баргларидан шифо топади, шоҳнинг қизи ҳам шу шифобахш дарахт баргларидан соғайиб кетади. Узининг ёмонлиги туфайли Шарр ҳалок бўлади.

Хусрав Деҳлавий ҳам ўқувчиларнинг асосий эътиборини сандал рангига қаратади. Бу ранг орқали олтинчи

ҳикоядаги шаҳзода Ром ўгай онаси билан вазирнинг ўртасидаги ғайри ахлоқий алоқаларни фош қилиб, саройда ўз обрўи ва мавқеини тиклашга муваффақ бўлади.

Алишер Навоий сандал дарахти ва унинг ранги орқали дoston қаҳрамонларининг ички руҳий ҳолатларини аниқловчи восита сифатида фойдаланган. Шоир бу ўринда қаҳрамонларни ахлоқий томондан тарбиялаш ғоят мураккаб вазифа ва бундай касалликка чалинган инсонни унинг кучли продасигина тузатиши мумкин деган хулоса чиқаради. Бу асарнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бу ўринда дostonнинг бош қаҳрамони Баҳромнинг руҳий касалликдан аста-секин тузалаётганига ҳам ишора бор. Лекин Баҳром ахлоқий жиҳатдан тузалганича йўқ. У давлат ҳокими, мамлакат ҳомийси — унинг асосий вазифаси халқ фаровонлиги ва бахт-саодати учун ўз умрини бағишламоғидир. Шунинг учун Баҳром айш-ишрат ва бошқа кўнгилнинг енгил-елпи ҳавасларидан озод бўлмоғи керак. Шу мақсадда Навоий дostonга етти дарвишнинг етти ҳикоясини киритганлиги бежиз эмас. Энди Баҳром ақлушини йиғиб олиб, мазкур ўғит-насиҳатлардан ибратли хулосалар чиқармоғи ва севгида, мамлакатни идора қилишда одилona иш тутмоғи керак. Акс ҳолда, Баҳромни ўзининг салбий ҳаракатлари ҳалокатга олиб келиши муқаррардир. Алишер Навоий сандал ранги орқали Баҳромнинг бутунлай соғайганлигига ишора қилиб, кейинги навбатни оқ рангга беради. Оқ ранги эса поклик ва софдиллик рамзи бўлганлиги учун ҳам Баҳромнинг мурод-мақсадидан, яъни севгилиси Дилоромга етишиш дамларининг яқинлигидан далолатдир. Бошқа томондан оқ ранги кексалик ва инсон ҳаётининг ниҳояси рамзини ҳам англатганлиги учун шоир бу ерда Баҳром ҳаётининг охириги дамлари ҳам яқинлашаётганлигига ишора қилади.

Қофурий қаср — еттинчи иқлим подшоҳи томонидан қурилган Оқ қаср. Бу иқлим ва якшанба кунининг ҳомийси Зуҳра (Венера) сайёрасидир. Улар оқ рангга мансубдирлар. Баҳром оқ қасрга оқ либос кийиб киради. Атрофидаги ҳамма нарса оқ. Маликанинг кийим-кечаклари, қадаҳ, шароб, тахт ҳам оқ рангда. Оқ ранг поклик ва ҳалоллик белгиси.

Хусрав Деҳлавий ўзининг еттинчи ҳикоясида шоҳнинг ҳар уч хотинининг бевафолиги ва биттасининг пок, вафодорлигини оқ ранг орқали тасвирлаган.

Низомий билан Навоий ҳам ўзларининг еттинчи ҳикояларини қаҳрамонларининг пок севгисини улуғлашга бағиш-

лаб, оқ ранги орқали уларнинг характерларидаги вафодорликни очиб беради.

Низомий оқ ранг орқали бир гўзал қизни яхши кўриб қолиб, унинг билан аввал никоҳсиз алоқада бўлишини истаган, сўнгра унга уйланиб, бахтли ҳаётга эришган йигитнинг пок севгисини тасвирлайди. Ҳикоя оқ рангининг мадҳи билан тугалланади.

Алишер Навоий эса оқ ранг орқали Дилоромнинг Баҳромга бўлган пок севгисини тасвирлайди. Навоий Дилоромнинг вафодорлигини қуйидаги мисралар орқали ифода этади:

Ул кафанким либосим ўлмиш эди,
Мужиб ихтибосим ўлмиш эди.
Они киймак танимға фан бўлди,
Қи ўлук кисвати кафан бўлди.
Манки бўлдим висоли маҳжурий,
Қафанимдур либоси кофурий.
Бот тўкулмас учун тани ранжур,
Сепилибдур кафанда ҳам кофур.
То бу кишвар ҳудудиға етгук,
Ёки бу шаҳр аро нузул этгук.
Гар йироқсен йўқ эрса ҳамроҳсен,
Бори бўлгон ишимдин огоҳсен.
Бу шаҳ олинда мунча ёлгоним,
Анга юз изтироб солгоним.
Демагилким кўнгул ҳаваси эди,
Қи валийи неъматим вафоси эди.

Юқорида айтганимиздек, бу ранг Баҳром ҳаётининг тугаётганлигидан дарак берувчи ишорадир. Баҳром ўз севгилисига эришгач, яна Дилором билан айш-ишрат қилиб, овга берилиб кетади. Баҳром ҳикоялардаги насиҳат ва ўғитлардан тегишли хулоса чиқариб олмайди. Натижада давлат ишлари яна ўлда-жўлда қолиб кетади. Оқибатда Баҳромни барча одамлари билан ов вақтида ер ўз қаърига тортиб кетади.

Хулоса қилиб айтганда, ранглар гармонияси асарнинг бошланишидан то охиригача маълум эстетик тартибда баён этилиб, мақсад ўқувчиларга бадий воситалар орқали янада чуқурлаштирилиб тақдим этилган.

Маълумки, ижодкорларнинг бадий маҳорати, энг аввало, унинг мазмун билан шаклга бўлган муносабати орқали белгиланади. Жаҳон адабиётидан муносиб ўрин

олган асарларнинг муаллифлари, қоидага кўра, биринчи ўринга мазмунни қўйиб, шаклни иккинчи ўринга қўядилар. Бундай эстетик принцип биз кўриб чиқаётган ҳар уччала асар учун ҳам хосдир. Алишер Навоий замонасида айрим ижодкорлар маълум даражада асарнинг шаклий томонларигагина кўпроқ эътибор беришганини ҳисобга олганда, шоирнинг бу масалага алоҳида аҳамият билан қараганлиги табиийдир. Чунки шоир ўзининг эстетик позициясини белгилаб, бундай асарларга маълум даражада ўзининг муносабатини билдирмоғи керак эди. Шу жиҳатдан Навоий биринчи нуқтаи назарни қўлловчи ижодкорлар сирасидан ўрин эгаллаб, бу борада у Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар йўлидан борди.

Алишер Навоий «Сабъан сайёр» дostonида турли бадий воситалардан кенг фойдаланибгина қолмай, унинг ривожига ҳам катта ҳисса қўшган. Бадий воситалар асар мазмунини янада чуқурроқ ифода этишга, ўқувчиларнинг диққат эътиборини дostonдаги асосий масалаларга қаратишга йўналтирилгандир. Бадий воситалардан Низомий ва Хусрав Деҳлавийлар ҳам усталик билан фойдаланганлар. Шунга қарамасдан, ҳар бир ижодкор шеърини санъатларни қўллашда ўзларининг маҳоратлари ва эстетик принципларига асосланганлар. Шунинг учун бадий воситалардан истифода этишда шоирларнинг умумий ўхшаш томонлари билан бир қаторда фарқли жиҳатлари ҳам йўқ эмас.

Ҳар уччала дoston ўзининг нафақат мазмуни, балки ҳамоҳанг бадий шакли билан ҳам ўқувчини ҳайратга солади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» дostonи қуйидаги мисралар билан бошланган:

Эй жаҳон дида буд кеш аз ту,
Ҳеч набуди набуда пеш аз ту.
Дар бидоят бидоят ҳама чиз,
Дар ниҳоят ниҳоят ҳама чиз.

Таржимаси:

Жаҳон ўзининг борлигини сендан олди,
Сенгача ҳеч қандай борлиқ йўқ эди.
Энг аввал сен ҳамма бошланишларга бош бўлдинг.
Охиратда ҳам ҳамма нарсаларнинг охирати бўласан.

Бу ерда «буд», «будани», «набуди» сўзлари фонетик жарангдорликни таъминлаган. Улардаги «б» товушининг аллитерацияси эса шеър оҳангининг янада гўзаллашишига хизмат қилмоқда.

Хусрав Деҳлавий ҳам ўз достонининг кириш қисмида тахминан худди шундай товушларнинг такрори орқали бадиий томондан юксак мазмун ва жарангдорликка эришади. Шоир қуйидаги мисраларда Низомий каби «будани», «буд», «буду», «нобуд» сўзларини қўллаб, гўзал мисраларни яратган:

Буданиро ҳамиша буд аз ту,
Буду нобудро вужуд аз ту.
Офаринаш рақам кашидан туст,
Ҳар че жуз туст офарида туст.

Таржимаси:

Борлиқ ҳамиша сен туфайли бордир,
Бору йўқнинг вужуди ҳам сен туфайлдур.
Яратувчилик сенинг белгингдир,
Сендан бошқа ҳар нарса сенинг яратувчилигингдандир.

Алишер Навоий ҳам салафларининг анъаналарини давом эттириб, ўз достонининг кириш қисмидаёқ «кўнгул», «тил» сўзларини ишлатиши натижасида, шунингдек «л» товушининг такрорига асосланиб, ўзининг чуқур мазмунга эга бўлган фалсафий фикрларини ҳам баён қилади:

Эй сипосинг демакда эл тили лол,
Элга тил сендин ўлди тилга мақол.
Сендин инсонга тору буду жасад,
Жасад ичра кўнгул кўнгулга хирад.

Бу ерда илтизом санъатининг моҳирона қўлланиши, шунингдек, «тили», «тил», «тилга» сўзларининг ўзаро боғланганлиги фикрни кучайтиришга хизмат қилган. Кейинги байтда шоир тасбиъ санъатини, яъни биринчи мисрадаги охирги сўзни иккинчи мисра бошида такрорлаб, биринчи байтда кўтарилган мазмунни кейинги байт мазмуни билан боғлайди ва фикрга яқун ясайди. Бу ўринда «раддул ажз минас-садр» санъати қўлланилган. Яъни такрорланаётган «жасад» сўзи биринчи ва иккинчи байтлар ўртасида боғловчи элемент вазифасини бажариб, «хирад» сўзига қофияланган.

Шундай қилиб, Навоий дostonнинг ҳамд қисмида расмий шеърй санъатлардан фойдаланган ҳолда «тил», «жасад», «кўнгул» ва «хирад» сўзларига ўқувчи диққатини алоҳида қаратиб, унда чуқур мазмун яширинганлигини таъкидлайди.

Шоир инсон дунёда энг улуг зот эканлигини кўрсатиш билан бирга унинг бошқа мавжудотлардан фарқи унга ақл, тил ва қалб каби буюк қудрат ато қилинганлигини ўқувчи онгига етказлади.

Кейинги мисраларда Навоий илтизом санъатини қўллайди ва етти рақамини 15 марта такрорлаб, бу рақамнинг асарда муҳим ўрин тутишини алоҳида қайд қилади.

Низомий дostonда илтизом санъатига алоҳида эътибор берган. Шоир бу санъатдан айниқса ҳафт (етти) рақамининг рамзий маънолари ва дostonда тутган ўрнини ўқувчиларга яхшироқ етказмоқ учун шоҳ қизлари ҳақида гап борганда етти марта, Хаварнақ қасри тўғрисида гап кетганда 16 марта такрорлаган.

Айниқса, Низомий бу санъатдан дostonнинг энг муҳим жиҳатларини ўқувчига тушунарлироқ қилиб етказиш мақсадларида кўпроқ фойдаланган. Масалан, қуйидаги мисраларда шоир дoston сюжетининг ечимини ҳал қилаётганда бу санъатдан моҳирона фойдаланганлигини кўрамыз;

Гуфт бар шаҳ фароматист азим,
Гов таълиму гўр бе таълим.
Манки гове бар оварам бар ном,
Жуз бе таълим бар наёварам ном.
Че сабаб чун зане ту гўре хирад,
Номи таълим кас наёвард бурд.

Мазмуни:

У шоҳга айтди: бу буюк қарз,
Кийик машқсиз, бузоқни кўтариш-чун,
Машқ кифоя экан. Мен жасорат кўрсатдим.
Унда санъат эмас, фақат машқ бор.
Сен бечора кийикни отганингда,
Нега машқ ҳақида эшитгинг ҳам келмайди.

Хусрав Деҳлавий илтизом санъатидан ўзига хос услубда фойдаланган. У бу санъатдан айниқса сўзларни байт доирасида такрорлашни маъқул кўриб, катта маҳорат кўрсатади. Масалан:

Ҳафт бошад биҳишту кавсар ҳафт,
Ҳаштум кондарон буд ҳар ҳафт.

Мазмуни:

Етти боғ мавжуд ва етти жаннат кавсарлари,
Саккизинчиси шуки, унинг ичига етти ҳикоя киради.

Бу ўринда шоир илтизом санъатини қўллаб, ҳафт (етти) сўзи билан байтни бошлаб, шу сўз билан байт ва унинг биринчи мисрасини тугаллайди.

Ашраф Марағоний ҳам ўз достонининг кириш қисмидаёқ илтизом санъатини қўллаган. У етти рақамини такрорлаш орқали ўзининг асосий фикрларини баён қилади:

Қасри қайсар фиреб пардозам,
Ранги мақсуран эрам созам.
Ҳафт авранг баркашам з-он сон,
Ки буд бо сипеҳр ҳам домон.
Бонуйи ҳар яке базейбойе,
Ҳар ҳафт дар дилоройе,
Чун ҳикоят гузор пешаш,
Диҳам ҳафт зи гул тазйинаш.

Мазмуни:

Подшоҳнинг қасрини фирибгарлик билан безадим,
Эрам боғидаги ранглар билан безадим.
Уларнинг асосига етти тахтни ўрнатиб,
Фалакнинг гардиши ва қолипловчи ҳикоядан ташкил этди.
Унинг ҳар бирида бир гўзал бону,
Ҳаммалари ҳам дилдор дилороме эдилар.
Бир ҳикоят тугаши билан бошқасини бошлашдан олдин,
Етти рангдан бирини уни безаш учун келтирдим.

Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонида иштиқоқ санъатидан ҳам унумли фойдаланган. Айниқса, шоир ўқувчи ҳиссиётини қўзғаш; айрим ҳолларда эса, қарама-қарши ҳодиса ва воқеаларни таъсирлироқ қилиб тақдим қилиш учун бу санъатга тез-тез мурожаат этиб туради. Иштиқоқ санъатида асосан ўзаги бир сўзлар турли грамматик шаклларда қўлланилиб, у кўпроқ шоир фикрини тасдиқлаш ва кучайтиришга қаратилган бўлади.

Масалан:

Ошиқ ўлғон ки кечмагай жондин,
Ишқ беҳад йироқдурур ондин.

Бу ўринда иштиқоқ санъатини «ошиқ» ва «ишқ» сўзлари ташкил этган. Ҳар иккала сўзнинг ўзаги арабча «ашиқа» (севмоқ) масдаридан олинган.

Кейинги мисраларда шоир бу фикрни ривожлантириб, «жон» ва «жонон» сўзлари орқали, биринчидан иштиқоқ санъатини, иккинчидан «ж» товушини такрорлаб аллитерация ҳодисасини вужудга келтиради ва шеърларнинг жарангдорлигини таъминлайди. Натижада шеър матнidan севги инсон учун хос бўлган нарса, у маълум даражада қурбонлик талаб этади, севгисиз инсон эса, қалбсиз жасаддир, деган фалсафий ғояни кўтариб чиқади:

Жонни найлай жаҳонда жононсиз,
Жоним онсиздурур жонсиз.

Баҳром Гўрнинг Дилором билан ов лавҳаси ёритилган қуйидаги мисраларда иштиқоқ санъати билан бир қаторда бошқа санъатлар ҳам маҳорат билан ишлатилганлигининг гувоҳи бўламиз:

Шаҳ чу кўргузди ишта бу ойн,
Тама этти нигоридин таҳсин.
Анга чун ҳуснидин бор эрди ғино,
Келди ҳусн иқтизоси истиғно.

Бу шеърда биринчидан «таҳсин» билан «ҳусн» сўзлари «ҳасуна» (чиройли бўлмоқ) ўзагидан, «ғино» билан «истиғно» «ғания» (бой бўлмоқ) ўзагидан ясалган бўлиб, иштиқоқ санъатини ташкил этишдан бўлса, иккинчидан «ҳусн» сўзининг иккинчи байтда икки марта такрорланиши тасбиъ санъати, учинчидан, иккинчи байтдаги сўзларда «ғ» ва «н» товушларининг такрори тавзиъ санъати орқали амалга оширилган.

Шундай қилиб, шоир асосий мазмунни ифодалаш учун бирданига учта санъатдан моҳирлик билан фойдаланиб, шеър матнининг бадий таркибини шакллантирган.

Шеърини санъатлар орасида Навоий тарди акс санъатига ҳам тез-тез мурожаат қилиб турган. Шоир бу санъатдан воқеалардаги ва қаҳрамонлар характеридаги қарама-қаршиликларни ифода қилишда кўпроқ фойдаланган. Тарди акс қондасига кўра, одатда текстда бир марта иш-

латилган сўзлар, иккинчи марта ишлатилганда ўринлари алмашган ҳолда келади. Масалан:

Жони тандин тўюб, тани жондин,
Кўнгли ранжур мундину ондин.

Бу байтда «жони тандин» «тани жондин» сўзлари тарди акс санъатини ҳосил қилган. Шоирнинг тарди акс санъатидан моҳирона фойдаланганлиги туфайли мазкур мисраларда қаҳрамонларнинг оғир руҳий ҳолати ёрқин бўёқлар орқали тасвирланиб, ўқувчида баён қилинаётган ҳодисалар ҳақида чуқурроқ тасаввур ҳосил қилиш имкониятини яратади.

Навоий томонидан қўлланилган тарсиъ санъати ҳам ўзининг турли-туманлиги билан ўқувчи диққатини жалб қилади. Достонда тарсиънинг шундай турлари қўлланилганки, унда биринчи мисра билан иккинчи мисрадаги барча сўзлар оҳангдошликни ташкил қилиб қофияланади:

Топибон жон фазо ҳавосин анинг,
Кўрубон дилкушо фазосин анинг.

Бадий санъатлар ичида ҳожиб тез-тез ишлатилиб турилади. У радифга ўхшаб шоир фикрининг муҳимлигини таъкидлаш ва тасдиқлаш учун хизмат қилади. Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонида турли хил ҳожиблардан фойдаланган. Қуйидаги мисолда гулгун сўзи ҳожиб вазифасини ўтаб, қофияланаётган сўзлардан илгари келган. Шу сўзнинг ўзи бир неча бор такрорланганлиги туфайли у илтизом санъатини ҳам ташкил этган:

Шоҳ Баҳром кийди гулгун рахт,
Тикди гулгун уй ичра гулгун тахт.
Қасри гулгун сори қилиб оҳанг,
Истади ичса бодаи гулранг.

Маълумки, туюқ бир хил шаклдаги сўзларнинг кўп маънолиги асосида қурилган бўлиб, у туркий халқлар шеърлятида кенг қўлланилиб келган. Форсийгўй халқлар адабиётида туюқ йўқ. Туюқ, айниқса, туркий халқлар фольклорига хос бўлиб, у ҳозирги даврда ҳам турли мушоира ва кечаларда ишлатилиб келинмоқда. Одатда, туюқ шаклан рубоий кўринишида бўлиб, ундан турли вазнларда ёзилганлиги билан фарқ қилади. Туюқ турли вазнда ёзил-

ган бўлиши ва мураккаблигидан қатъий назар, маҳорат билан яратилган чоғда ўқувчи учун содда ва яхши тушунарли бўлади. Маълумки, Алишер Навоий поэтик омонимиядан ўзининг тўртлик ва ғазалларида кенг истифода қилган. Бизнинг кузатишлар шуни кўрсатадики, Алишер Навоий туюқнинг катта имкониятларидан маҳорат билан унумли фойдаланган. «Сабъаи сайёр»да поэтик омонимия турли сўз шакллари, тартиби ва турли шеърий санъатлар билан бирга ишлатилган. Қуйидаги байтда омонимия мисранинг ўртасида ва охирида келган.

Поклик пардасида меҳри сипеҳр,
Пардада ўйлаким сипеҳрда меҳр.

Биринчи мисрада «меҳр» қуёш маъносида, иккинчисида гўзал маъшуқа маъносида ишлатилган.

Қуйидаги биринчи мисолда эса, «юз» жамол ва «юз» — сон маъносида. Иккинчи мисолда «қаро» чақа, арзимаган маъносида, «қаро» қора доғ маъносида келган:

Кўз юзунгга умидвор эрди,
Жонда юз доғ интизор эрди.
Қаро пул узра можаро қилса,
Юзидек сафҳани қаро қилса.

Алишер Навоий бундан ташқари тажнис санъатида ҳам унумли фойдаланган. Бу санъат туюқ жанрига асос бўлган. Лекин Навоийнинг таъкидлашича, туюқ тажнисда ҳам келиши мумкин экан. Бу ҳақда шоир шундай деб ёзади: «Яна турк улуси батахсис чигатой халқи аро шойеъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар: бириси туюғдурким, икки байтга муқаррардур ва саъй қилурларким тажнис айтилгай».

«Сабъаи сайёр» дostonида тажнис том, тажниси мураккаб, тажниси зойил, тажниси мутарраф ва бошқа турдаги тажнислар ҳам ишлатилган.

Юқорида биз келтирган мисоллар шаклий санъатлар сирасига киради. Энди маънавий санъатларнинг айримлари хусусида тўхтаб ўтайлик. Булар орасида таносуб, ийҳом, лаффу нашр, ирсолул масал, ташбиҳ, ташхис, ҳусни таълил, тазод ва истиора санъатлари кўпроқ учрайди.

Сўзнинг кўп маънолиги жиҳатидан ишлатиладиган санъатлар ичида ийҳом муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун Навоий ийҳомга алоҳида эътибор бериб, дostonда ундан

турли-туман мақсадларни амалга оширишда фойдаланган. Масалан, шоир қуйидаги байтда Дилором сўзини икки хил маънони англатиш учун ишлатган. Биринчиси луғавий маънода, яъни дилга ором берувчи, иккинчиси атоқли от сифатида:

Не учун ҳосил ўлмағай коми,
Кимки ҳамроҳидур Дилороми.

«Сабъан сайёр»да «Ирсолул масал» санъати ҳам жуда кўп қўлланилган. Навоий халқ мақоллари ва афсоналаридан маълум ҳикоянинг ниҳоясига яқун яшаш ва ибратли хулосалар чиқариш лозим бўлган вақтда мана шу санъатдан моҳирлик билан фойдаланган. Достонга кирган деярли ҳар бир ҳикояда унинг яқуни сифатида албатта битта мақол келтирилади. Масалан, бешинчи иқлимдан келган дарвеш Баҳромга қароқчи Жобир ҳақидаги ҳикояни гапириб бергач, бу салбий қаҳрамоннинг юриш-туриши, ёвуз ишлари ўзининг бошини еганлигини ўқувчиларга янада тушунарли тарзда баён этиш мақсадида қуйидаги мақолни келтиради:

Ҳар кишиким бировга қозғай чоҳ,
Тушгай ул чоҳ аро ўзи ногоҳ.

Навоий «Сабъан сайёр» достонида тарихий ва афсонавий воқеалар, машҳур асарлардаги муҳим лавҳаларни эслашга асосланган талмиҳ санъатидан ҳам унумли истифода этган. Бу санъат орқали шоир достоннинг асосий мазмунини очиб беришда фойдаланган. Масалан, қуйидаги мисолда Навоий «Хамса»ни яратишдаги қийинчиликлар ҳақида гапиради ва унинг муваффақият билан тугалланишига умид боғлаб, Сулаймон пайғамбар билан бутун бир қўшинни буғдой билан таъминлаган чумоли ҳақидаги ҳикояни тилга олиб ўтади:

Рум элининг саманди ошуби,
Ҳинд эли пилининг лакад куби.
Ҳам магар мўри ранж парварде,
Топиб андоқ сипоҳдин гарде.
Кўрубон ўз ҳақиру пастлигин,
Қаро туфроққа ҳам нишастлигин.
Солғай ошуб шерғаронга,
Нойб этгай ўзин Сулаймонга.

Не ажаб гар Навоийи бедил,
Қилса бу навъ коми дил ҳосил,
Қим тутубдур анинг сори ҳиммат,
Қутби тамкин осмони рифъат.

Қуйида эса, шоир Фарҳод ва Ширин ҳақидаги афсонаи эслатиб ўтиб, Дилоромдан айрилган Баҳромнинг ички кечинмалари ва изтиробларини янада яққолроқ тасаввур этиш имкониятини яратади.

Ҳар неча кезди дашту саҳрони,
Топмади зоди сурури раънони.
Сарвға жилваки гулистондур,
Хосса сарвеки нози бўстондур.
Не тилар сарв дашт водий аро,
Сарв ўлур бўстон саводи аро.
Они топмоғдин ўлди чун маъюс,
Юзга урди таппонча ўйлаки кўс,
Чекти навъи ғарив ила фарёд.
Қим чу Ширинни топмағай Фарҳод.

«Сабъаи сайёр» достонининг стилистикасида айниқса антонимия алоҳида ўрин тутлади. Бу санъат орқали шоир социал адолатсизлик, жамиятдаги қарама-қаршиликлар ва қолаверса, турли бир-бирларига зид бўлган воқеа ва ҳодисаларни эркин ифода этиш имкониятига эга. Масалан, Навоий достонида Зайд Заҳҳоб образи орқали антонимияни қўллаб, бир томондан уни моҳир уста, табиб, файласуф каби ижобий хусусиятларини баён қилса, бошқа томондан унинг фирибгарлик, муттаҳамлик томонларини ҳам очиб бериб, ўша давр феодал жамиятига хос бўлган иллатларни фош қилади:

Ҳам ҳақим эрди, ҳам муҳандисваш,
Гоҳ зарпош эдию гаҳ заркаш.
Туну кун шоҳнинг надими ҳам ул,
Пойтахти аро ҳақими ҳам ул.
Бошидин то аёғ ҳунар эди пок;
Айб анга бу ки эрди кўп бебок.
Айш бирла ўтиб маҳу соли,
Бор эрди шоҳ моли ўз моли.

Бу ўринда «пок», «бебок» сўзлари антонимияни ташкил қилиб, Зайд Заҳҳобнинг характерида қарама-қарши,

ижобий ва салбий хусусиятлар мужассамланганлигини очиб беради.

Қуйидаги мисолда эса шоир номардлик йўли билан Суҳайлни асирликка туширган Жобирнинг пасткашлиги ва бош қаҳрамон Суҳайлнинг мардлигини ёрқинроқ кўрсатиш учун шу санъатдан усталик биалн фойдаланган:

Агар зоҳир эттинг итликни,
Ман санга кўргузай йигитликни.

Бу ўринда «итлик» билан «йигитлик» сўзлари антонимияни ҳосил қилиб, текстдаги асосий мазмунни очиб берган.

«Сабъан сайёр» достонининг олтинчи ҳикоясида эса тўғрилиқнинг катта аҳамияти ва ёлғончиликнинг фалокат манбаи эканлигини очиқроқ баён қилиш учун Муқбил билан Мудбир ҳикоясини келтиради. Шоир бу ўринда антонимия санъатини ҳикоя қаҳрамонларининг номларида-ноқ бошлайди:

Фориғ ўлғоч бу дур нисоридин,
Дедиким: Бохтар диёридин,
Қилдилар азми Ховар ики киши,
Туну кун сайр ўлиб аларнинг иши.
Бириси Муқбили биёбон гард,
Яна бири Мудбири биҳор навард.
Раҳрав ул икидек бу кўҳна саро,
Қилмай эҳсос барру баҳр аро.
Муқбил озодаи ҳумоюн фол,
Элга мақбул этиб они иқбол.
Мудбир андоқки борса ҳар сори,
Ўлгуруб юзда гард идбори.

Достонда антонимия тазод санъатида ҳам ўз ифодасини топган. Бу ўринда шоир қаҳрамонларнинг қарама-қарши хатти-ҳаракатлари орқали тасвирланаётган воқеалардаги зиддиятларни очиб беришга ҳаракат қилади. Масалан, Навоий Баҳромни отасига қарама-қарши қўйиб, у ҳақда шундай дейди:

Ҳарне ул бузди бу борин тузди,
Бу борин тузди ҳар не ул бузди.

Бу мисраларда «бузди», «тузди» сўзлари антитезанинг асоси ҳисобланиб, сўзларнинг ўзига хос такрори туфайли асосий мазмунини ёрқинроқ очишга, яъни Яздигирднинг золимлигини, Баҳромнинг эса адолатпарварлигини таъкидлашга хизмат қилган. Сўзларнинг тескари ҳолатдаги такрори тарди акс санъатини ҳосил қилган.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларида юқорида кўриб чиққан бадий воситалардан ташқари яна қатор санъатлар борки, уларни батафсил ўрганиш алоҳида тадқиқот доирасига киради.

Шундай қилиб, Алишер Навоийнинг «Сабъан сайёр» дostonида шоир турли-туман шеърий воситалар орқали ўзининг индивидуал услубини намойиш қилиб, дostonнинг мазмун ҳамда шакл нуқтаи назаридан юксалганлигини таъминлашга эришган. Табиийки, Навоий Низомий ва Хусрав Деҳлавий асарларини пухта ўрганган, уларнинг илғор тажрибаларидан фойдаланган, лекин шу билан бирга масалага ижодийлик ва новаторлик нуқтаи назаридан ёндашган.

Ҳар уччала асарга хос бўлган умумийлик шундан иборатки, уларнинг ҳар бирида анъанавий бўлган шеърий санъатлар қўлланган, лекин ҳар бир ижодкорнинг асарида бу шеърий воситалар ўзига хос услуб, шакл ва мазмунни ифодалашга хизмат қилган. Ана шу асосий ва муҳим вазифаларни бажаришда шоирларнинг ҳар бири шеърий санъатлардан ўз эстетик қарашларига монанд равишда фойдаланганлар.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Навоий дostonларининг яна бир умумий томони шундаки, ҳар уччала дostonда шакл мазмунга бўйсундирилган бўлиб, унинг асосий хизмати мазмунни чуқурроқ ифода қилдиришга, асарни бе-зашга қаратилгандир.

Улардаги асосий фарқлар ҳар бир ижодкорнинг ўзига хос услубни танлаганлигидадир. Уларнинг ҳар бири бадий воситалардан ўз имкониятлари даражасида фойдаланганлар. Бу эса ҳар уччала дostonнинг бир-бирларидан нафақат мазмун жиҳатидан катта фарқ қилишига, балки шаклан ҳам турли эканлигини таъминлаган. Булардан ташқари, Низомий ва Хусрав Деҳлавий ўз бадий маҳоратларини форс-тожик тилида намойиш қилган бўлсалар, Алишер Навоий ўз асарини ўша даврларда турли ноҳақ таҳқирлар дашномига учраган она тили бўлмиш туркий тилда яратишга муяссар бўлган. Шунинг учун ҳам Алишер Навоийнинг ўз халқи олдидаги хизматларининг буюк-

лигини тан олган улуғ кишилар бу даҳонинг хизматларига баҳо беришар экан, уни турк тилининг ўлик жасадига Исо нафасини берди деб бежиз айтмаганлар.

Алишер Навоийнинг яна бир муҳим хизмати шундан иборатки, у илмий жиҳатдан туркий тилнинг, бошқа тиллар каби имкониятлари катта эканлигини ва бу тилда буюк асарлар яратиш мумкинлигини амалда исботлаб берди.

ИШҚ ДОСТОННИНГ ИБРАТИ

Буюк санъаткор ўзининг фалсафий, эстетик, ахлоқий этик ва социал ғояларини бадиий ифодалаш мақсадида хоҳлаган сюжетдан фойдаланиши мумкин. Низомий сосоний шоҳи Вараҳран V (421—438) нинг таржимаи ҳоли, Эрон ва Кавказ халқлари ўртасида у ҳақда тарқалган афсона ва эртақлар, шунингдек, «Китоб ус-салотин» аса-рида бу ҳақдаги маълумотларнинг Фирдавсий томонидан бадиийлаштирилган лавҳаларини «Ҳафт пайкар» асарининг сюжетига асос қилиб олган. Табиийки, Низомий бу сюжетни ғоявий-бадиий жиҳатдан қайта ишлаб, бутунлай мустақил асар яратишга муваффақ бўлган. Бундай юқори савиядаги бадиий асарнинг дунёга келиши даврнинг социал эҳтиёжларидан келиб чиққанлиги шубҳасиздир. Хусрав Деҳлавий Баҳром тўғрисидаги бу сюжетни ўз даври талаблари ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ўзининг эстетик қарашларига мослаган.

Алишер Навоий ҳам бу машҳур сюжетдан ўзининг илғор ғояларини ифода этиш мақсадида фойдаланиб, қолипловчи ҳикояга кирган новеллаларни ихчамлаштириб, мазмун ва шакл жиҳатидан мукамал асар яратишга муваффақ бўлган. Муҳими шундаки, Низомий билан Хусрав Деҳлавийларнинг ҳикоялари Баҳром тўғрисидаги афсона билан боғланмаган ҳолда баён этилган бўлса, Алишер Навоий етти ҳикояни достоннинг асосий қисми ҳисобланувчи қолипловчи ҳикоя билан чамбарчас боғлаган. Бу боғланиш санъаткорнинг маҳорати туфайли еттинчи ҳикоя орқали усталик билан амалга оширилган. Бу эса, достоннинг бир бутун композицион қурилишга эга бўлган асар сифатида шаклланишини таъминлаган. Алишер Навоийнинг Баҳром образига бўлган муносабати ҳам алоҳида эътиборга лойиқдир. Шоир айш-ишратга, хотинбозлик ва овга, шунингдек, давлат ишларини ўлда-жўлда қолдириб,

ичкиликка мухасидан кетган ҳокимни идеаллаштириш нотўғри деб ҳисоблайди.

Низомий, Хусрав Деҳлавий ва Алишер Навоий дostonларидан Баҳром тўғрисидаги манбалар, сюжетнинг ягоналиги, қаҳрамонларнинг характери ва воқеаларнинг баёнидаги принципларнинг умумийлиги ўша давр феодал жамиятига хос ва характерли бўлган қатор ғоя ва социал мавзуларнинг яқинлиги ҳар уччала дostonнинг умумий томонларини ташкил этади. Ҳар уччала асарда инсоннинг ақл-заковати, қалбининг поклиги, севгиси улуғланади, тинчлик, дўстлик, озодлик, биродарлик ва тенглик каби гуманистик ғоялар куйланади, ахлоқий-эстетик характердаги масалалар даврнинг долзарб вазифалари сифатида кўтариб чиқилади.

Алишер Навоий асарининг Низомий ва Хусрав Деҳлавий дostonларидан фарқи шундаки, шоир асарига инсоннинг ҳақиқий севгиси асос қилиб олинган. Ана шу инсоннинг улуғ севгиси атрофида Алишер Навоий давлат, социал, ахлоқий-этик ва бошқа масалаларни кўтариб чиқиб, дostonдаги асосий мавзунини баён қилиш жараёнида уларни ҳам аста-секин ҳал қилиб боради.

Алишер Навоий олдида яна бир муҳим вазифа турган эди. Шоир туш орқали Баҳромни Султон Ҳусайнга ўхшатади ва шу баҳонада моҳирлик билан ўз ҳокимининг салбий хусусиятларини фoш этади. Навоий Баҳром образини орқали Султон Ҳусайннинг айш-ишратга берилиб мамлакатни ҳалокатга олиб келгани, халқни эса аянчли аҳволга солганлигини билдиради. Бу эпизод орқали Алишер Навоий Султон Ҳусайнни эс-ҳушини йиғиб олиб, адолат йўлини тутишга чақиргандай туюлади.

Алишер Навоийнинг буюк хизматларидан яна бири шуки, у ўз даври учун ва ҳатто ҳозир ҳам муҳим ҳисобланиб келинаётган умуминсоний муаммоларни ғоявий-бадий асар орқали кўтариб чиқди. Навоий Низомий томонидан кўтариб чиқилган халқлар дўстлиги ғояларини ҳақоя мазмунига сингдириб, бу мавзунини янада чуқурроқ ва янада кенг кўламда кўтариб чиқишга муваффақ бўлди.

Алишер Навоий бадий образлар орқали инсонийлик мотивларини янада чуқурроқ куйлаш, бадий адабиётнинг тарбиявий ролини янада баланд кўтаришга эришди.

Навоийнинг хотин-қизлар муаммосига бўлган илғор муносабати ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан қараганда «Сабъан сайёр» дostonи, бошқаларникидан тубдан фарқ қилади.

Фирдавсий ўз севгилисини ўлдирган ва хотинбоз Баҳромни қораламайди. Низомий Баҳромни бундай салбий хусусиятлардан холи этади. Шоир Баҳромни ўз севгилисига нисбатан ноҳақ муносабатда бўлганлигини тан олишга мажбур этади. Баҳром Фитнадан узр сўрайди ва ҳатто унга уйланади.

Алишер Навоий Баҳром билан Дилором ўртасидаги муносабатни янада чуқурроқ тасвирлаб, бу лавҳани юксак бадийлик даражасига кўтаради. Навоий Баҳромнинг Дилоромга қилган зулми учун уни жазолайди. Баҳром қаттиқ руҳий касалликка чалинади. Аҳамиятлиси шундаки, Баҳром ўз севгилисига нисбатан ноҳақ хатти-ҳаракатлар қилган чоғда у маст ҳолда эди. Ўзига келгач, у қилган хатосини тушуниб этади, уни тузатишга ҳаракат қилади. Бу эпизод муҳим маъно касб этади. Алишер Навоийнинг салафлари асарларида, айниқса, Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» достонида аёлларнинг макру ҳийлалари ва бевафоликларини ёритишга катта ўрин берилган. Навоий эса ўз достонида кўпроқ хотин-қизларнинг ижобий образларини яратишга ўқувчи диққатини қаратган. Достондаги хотин-қизлар образлари китобхонларда ўзларига нисбатан самимий муносабат ва яхши ҳиссиётларни уйғотади.

Алишер Навоий достонидаги воқеа ва ҳодисалар ўзининг ҳаётийлиги билан ҳам фарқ қилади. Шоир асарида турли афсонавий ва ғайритабiiй воқеаларга кам ўрин берилган. Навоийда Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достонида мавжуд бўлган мунажжимларнинг башоратлари каби лавҳалар ҳам йўқ.

Алишер Навоий «Сабъаи сайёр» достонида Хусрав Деҳлавийнинг «Ҳашт биҳишт» асарига хос бўлган сеҳрли воқеа ва ҳодисаларни ҳам иложи борича кам ишлатган.

Алишер Навоий достонининг оригинал жиҳатларини белгилайдиган бу хусусиятларнинг ҳаммаси адабий жараённинг ривожланиш тенденциялари, шунингдек, маҳаллий ва давр шароитлари билан чамбарчас боғлиқдир. Шунуқтан назардан қараганда, ҳар уччала асарнинг ғоявий қиммати баробардир, уларнинг ҳар бири ўзига хос оригинал бадий қийматга молик бўлган ўлмас асарлардир.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Саргузаштнинг ёрқин учқунлари	18
Ибратомуз ҳикоялар оламида	47
Афсоналарда шаклланган образ	117
Муҳаббатнинг гавҳар қатралари	131
Ҳикояларда яширинган ҳақиқат	139
Рақамларнинг рамзий жилвалари	152
Гўзалликдаги ранглар олами	161
Ишқ достонининг ибрати	187

Литературно-художественное издание

**ХАСАНОВ САИДБЕК
СЕМЬ ПОДАРКОВ НАВОИ**

Художник А. Бобров

Ташкент, издательско-полиграфическое объединение
им. Г. Гуляма

На узбекском языке

Адабий-бадний нашр
САИДБЕК ХАСАНОВ

НАВОИНИНГ ЕТТИ ТУҲФАСИ

Муҳаррир *Ж. Сувоққуров*
Расмлар муҳаррири *и В. Немировский*
Техн. муҳаррир *Н. Сейдуалиева*
Мусаҳҳиҳ *К. Дўматова*

ИБ №4460

Босмаҳонага 29.07.91. да берилди. Босишга 12.09.91. да рухсат этилди. Бичими 84×108 ¹/₃₂, нав № 2 босмаҳона қоғози Адабий гарнитура. Юқори босма Шартли босма табоқ 11,15 Шартли БУёқ нусхаси 11,15 нашр босма табори 10,08. Жами 6000. нусха № 1424 буюртма Баҳоси 3с. 50т. 31—90 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Ж. Матбуот давлат комитетининг Ижара пудратигади Тошкент полиграфия комбинати, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ҳасанов, Саидбек.

Навоийнинг етти тухфаси.— Т.: Фафур Гулом номидаги
Нашриёт — матбаа бирлашмаси, 1991.—192 б.

Китобда буюк бобокалонимиз ҳазрат Навоийнинг ишқ мавзусига ба-
ғишланган «Сабъан сайёр» достони Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳла-
вий, Ашраф Марағоний асарлари, шунингдек, турк, ҳинд, эрон халқла-
рининг қадимий қўлёзма обидалари билан қиёсий ўрганилиб, улуғ даҳо
шоирнинг жаҳон маданияти хазинасига қўшган буюк ҳиссаси қизиқарли
илмий ва тарихий маълумотлар асосида ёритилади.

Ҳасанов, Саидбек. Семь подарков Навои.

ББК 83.3У31